

Mikes International

Magyar szellemi fórum

Hungarian Periodical for Art, Literature and Science

Alapítási év / Founded: 2001.

Internet: www.federatio.org/mikes_int.html

Email: mikes_int@federatio.org

P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

VII. évfolyam, 2. szám

Volume VII., Issue 2.

2007. április – június / April – June 2007

ISSN 1570-0070

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A lap a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_per.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Minden cikkért szerzője felel.

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The periodical can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_per.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

Individual authors are responsible for facts included and views expressed in their articles.

ISSN 1570-0070

© Mikes International, 2001-2007, All Rights Reserved

TARTALOM

CONTENTS

Kedves Olvasó!	5
Dear Reader,.....	6
Olvasók Fóruma / Readers' Forum.....	7
Szerzőink / Our authors.....	10
Szerkesztőség / Editors	12
BÖHM—BARTÓK DÍJ 2007.	13
MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE.....	15
LACZKÓ, Sándor : Böhm Károly és a Magyar Philosophiai Szemle.....	16
BÖHM, Károly : Bevezetésül	21
HUNGARIAN PHILOSOPHY REVIEW	24
BODÓ, Pál : Korruptiók technikák és formák	25
TECHNIQUES AND FORMS OF CORRUPTION	32
GÖMÖRI, György : Összjáték: magyar irodalom Nyugaton és máshol 1956 óta.....	33
HUNGARIAN LITERATURE IN THE WEST AND ELSEWHERE SINCE 1956	37
VALLASEK, Júlia : Fordulópontok az erdélyi magyar irodalomban	38
TURNING POINTS IN THE HUNGARIAN LITERATURE IN TRANSYLVANIA	45
SIPOS, Gyula : Contexte, culture : une contribution.....	46
JOSEF NADJ ORLÉANS-I JEL-SZÍNHÁZA.....	49
THE SIGN-THEATRE IN ORLÉANS OF JOSEF NADJ	49
TÓTH, Alfréd : Introduction into the method of the “Etymological Dictionary of Hungarian”.....	50
A 'MAGYAR NYELV ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRÁ'-NAK MÓDSZERTANA.....	52
FARKAS, Flórián : Isztambul szerelmese	53
WRITER OF THE GOLDEN HORN	56
GEOSTRATÉGIAI KITEKINTŐ.....	57
SEGESVÁRY, Viktor : Vladimir Putin, a geopolitika mestere.....	57
GEOSTRATEGICAL OUTLOOK	64
GEOSTRATÉGIAI & VILÁGGAZDASÁGI KÖNYVSZEMLE.....	65
SEGESVÁRY, Viktor : Luciano Canfora — A szabadság exportálása - Egy mítosz bukása.....	65
SEGESVÁRY, Viktor : Aleksandr Fursenko & Timothy Naftali — Hruscsov hidegháborúja	68
FARKAS, Flórián : Robert Kagan — Veszélyes nemzet.....	71
FARKAS, Flórián : W. Joseph Stroupe — Orosz Rubicon.....	73
GEOSTRATEGICAL & WORLD ECONOMY BOOK REVIEW	75
ÍGY ÍRTUNK MI.....	78
TELEKI, Géza : Budapest politikai-földrajzi helyzete.....	78
HORVÁTH, Árpád : Magyar történelmi tudat Kelet és Nyugat közt	80
BOGYAY, Tamás : A magyarság mint « Nyugat védőbástyája »	82

SZAKÁLY, Ferenc : Buda expugnata ac liberata	88
MATUZ, József : Buda visszafoglalása — török szemmel	91
GOSZTONY, Péter : Budapest ostroma 1944/45.....	98
HIGHLIGHTS FROM THE 20 th CENTURY HUNGARIAN PRESS IN THE WEST.....	106

Kedves Olvasó!

2006. március 15-én a Mikes International Alapítvány díjat alapított az egyetemes magyar filozófiai kultúra előmozdítása érdekében. A díj névadói a Kolozsvári Filozófiai Iskola két kiemelkedő alakja: Böhm Károly, a magyar filozófia megalapítója és málnási Bartók György. A **Böhm—Bartók Díj**at pályamunkával lehet elnyerni. Az idei, 2007. évi pályakiírást — *Kolozsvári Iskola – Bádeni Iskola. A két filozófiai iskola közötti párhuzamok és különbségek kritikai elemzése* — számunkban is közöljük. A Díj honlapja a következő: http://www.federatio.org/mikes_bbd.html

Az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtár munkatársai elkezdtek 2007. február 13-án a MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE című folyóiratot digitális facsimile változatban az Elektronikus Periodika Adatbázis Archívumba elhelyezni. A lapot elektronikusan a következő címen lehet elérni:

<http://epa.oszk.hu/mpsz>

Ez alkalomból a Mikes International 2007. március 23-án egy különszámot adott ki, amelyben szerepel egy történelmi áttekintés Laczkó Sándor tollából, valamint a folyóirat repertórium, amelyet Szanka Éva készített. A különszámot a Mikes International folyóirat honlapján lehet elérni: http://www.federatio.org/mikes_per.html

Az elmúlt negyedévben a *Bibliotheca Mikes International* keretében a következő könyveket jelentettük meg:

- **Tóth Alfréd:** Etymological Dictionary of Hungarian
- **Marác László:** HUNGARIAN REVIVAL — Political Reflections on Central Europe
- **Tóth Alfréd:** Hungarian, Sumerian and Egyptian. — Hungarian, Sumerian and Hebrew. Two Addenda to 'Etymological Dictionary of Hungarian' (EDH)

Könyveink a következő címről tölthetők le: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

A Szerkesztőség

Hága, 2007. április 8.

~ ~ ~ ~ ~

Dear Reader,

On March 15, 2007 the Foundation Mikes International announced its new theme for the *Böhm-Bartók Prize* for the year 2007. The details can be found on the following address: http://www.federatio.org/mikes_bbd.html

On 13 February 2007 the co-workers of the National Széchényi Library's Hungarian Electronic Library have commenced the creation of a digital facsimile of the periodical HUNGARIAN PHILOSOPHY REVIEW (MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE). The periodical can be accessed at the following address:

<http://epa.oszk.hu/mpsz>

On this occasion Mikes International published a special issue that contained a historical overview written by Sándor Laczkó, professor of philosophy at the University of Szeged. The special issue also contains a repertory of the journal, created by Éva Szanka.

During the past quarter we published the following volumes:

- **TÓTH, Alfréd:** ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF HUNGARIAN (in English)
- **MARÁCZ, László:** HUNGARIAN REVIVAL — Political Reflections on Central Europe (in English)
- **TÓTH, Alfréd:** HUNGARIAN, SUMERIAN AND EGYPTIAN. — HUNGARIAN, SUMERIAN AND HEBREW. Two Addenda to 'Etymological Dictionary of Hungarian' (EDH) (in English)

The publications of Bibliotheca Mikes International can be downloaded from: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

The Editors

The Hague, April 8, 2007

Olvasók Fóruma / Readers' Forum *

Megjegyzések Bodó Pál cikkéhez

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Intézete által 2005-ben rendezett Kant-konferencia egyik szekciójában adtam elő – több más kolléga mellett – „Nő és férfi viszonya az újkori filozófiában: a kanti (fél)fordulat” c. dolgozatomat, melyet azután a *Világosság* c. folyóirat – megint csak más írások mellett – lekötött. Álmomban sem gondoltam volna, hogy e kis dolgozat egyszer majd fel fogja kelteni a Mikes International figyelmét. Ha azonban már így esett, kötelességemnek érzem, hogy reagáljak erre.

A Bodó Pál neve alatt megjelent írásnak valójában – címével és ironizáló alcímével ellentétben – csak mintegy fele foglalkozik az én előadásommal. Általános észrevételei eléggé homályosan, elvontan és időnként értelmetlenül (pl. „androcentrikus” helyett „andropocentrikus”) vannak megfogalmazva. Ezekről, a metodikai pluralizmus szellemében, csak annyit tudok mondani, hogy a szerzőt természetesen senki nem akadályozza a rajtam számonkért módszerekkel történő elemzések elvégzésében. Néhány ponton mégis konkrétan megragadható a mondandója. Ezekre fogok reagálni.

1. Nem mondtam olyasmit, hogy Spinoza szerint a nő nem ember vagy nem tudatos lény. Azt állítani viszont, hogy „a nők nem alkalmasak a hatalom gyakorlására” kijelentés egyenértékű azzal, miszerint „nem alkalmasak mélytengeri búvárnak”, meglehetősen különös a modern demokrácia nézőpontjából.
2. Természetesen olvastam Schopenhauert és valóban nőgyűlölő szavait. Viszont ha valaki kételkedik benne, hogy az egyébként valóban „csodálatos” Rousseau nézetei alkalmasak a nők elnyomásának szentesítésére, olvassa el Rousseau-t. Valamint azokat az esztörténeti kézikönyveket, amelyek közhelyként kezelik Rousseau hatását általában a felvilágosodásra, továbbá Kantra, és végül Robespierre-re.
3. Hegellel kapcsolatos – állítólag „agresszív” és „ledorongoló” – kritikai megjegyzésem valójában teljesen tárgyyszerű. Csak nem kell kiragadni néhány szót az érvelésből, hanem idézni magát az érvet.
4. Hogy a szerző sok mindent hiányol, az természetes. Maga is azt írja, hogy „egy néhány oldalas tanulmányban” (és még inkább egy 20 perc terjedelmű előadásban!) „nincs mód a felmerülő kérdések maradéktalan tisztázására”. E veszély ellen úgy mond „a téma mértéktartóbb, szűkebbre szabott” tárgyalásával védekezhettem volna. Nem világos, hogy ez mit jelent. Ha ugyanis be akartam mutatni Kant filozófiájának szerepét az adott vonatkozásban, szükségképpen érintenem kellett „az óriási terjedelmű filozófiai ismeretanyagot”.

A részletesebb tárgyalásra *Van-e feminista filozófia?* című könyvemben tettem kísérletet. E könyvről (mely nem jegyzet, hanem egyetemi segédkönyvként is szolgáló monográfia, s így a kari jegyzetbizottság mellett a Magyar Tudományos Akadémia is támogatta) a szerző állítólag tud, bár a jelek szerint csak Kádár Judit – itt feltűnő hangsúllyal propagált – recenziójából. Ez utóbbi írásnak a megítélése viszont nem az én tisztem.

Bodó Pál egyébként hosszú éveken át kollégám volt a Miskolci Egyetem Filozófia Tanszékén, míg nem az elmúlt évben – kényszerhelyzetben és presszionáltan – tanszékvezetőként kénytelen voltam aláírni az elbocsátását. Nagy kár, hogy ezt megelőzőleg semmi jelét nem adta a cikk szerzőjeként mutatott meglepő tájékozottságának, felkészültségének és íráskészségének: jobban tudtam volna ugyanis érvelni megtartása mellett a felettes szerveknél.

Miskolc, 2007. március

Tisztelettel,

Hell Judit

(Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófia Tanszék)

* Tekintettel folyóiratunk negyedévi megjelenésére, amely viszonylag hosszú időszak, úgy tartottuk helyesnek, hogy a hozzászólás által megszólított személynek azonnal megadjuk a lehetőséget válaszára. Ezt a gyakorlatot kívánjuk a jövőben is követni. — Mikes International Szerkesztőség.

Válasz Hell Judit észrevételeire

Örömmel olvastam Hell Judit válaszát az elmúlt folyóiratszámában megjelent cikkemre, amelyben egy általa publikált konferencia-előadáshoz kapcsolódó gondolataimat közöltem.¹ A feminizmus kérdésköre olyan szerteágazó, hogy e tény önmagában is magyarázza érdeklődésemet, annak ellenére, hogy ezt – mint válaszából kiderült – Hell Judit „álmában sem gondolta volna”. Érdeklődésem, bár ezek szerint – mint kiderült – derült égből jövő villámcsapásként hatott a szerzőre, aki álmában sem gondolkodik, ráadásul annak dacára is megmaradt, hogy a szerző alkotását mint „kis dolgozatot” mutatja be. Örömmel fogadhatjuk el e szerénységet, mint komoly, kiérlelt munkák latens ígérését. Az a tény persze, hogy „e kis dolgozat” mégiscsak hazánk talán legrangosabb egyetemének Kant konferenciáján került nyilvánosság elé, akkor is eszünkbe juttatja a „hic Rhodus, hic salta” elvét, ha Hell Judit ékes magyarsággal rögzíti: kis dolgozata a konferencia egyik szekciójában hangzott el „több más kolléga mellett”.

Most azonban adjuk át a szó Hell Juditnak. Azt fejtegeti, hogy a „nevem alatt megjelent” írásnak csak „mintegy fele” foglalkozik az ő előadásával, s írásom „általános észrevételei eléggé homályosan, elvontan és időnként értelmetlenül vannak megfogalmazva.” Eltekintve a „vannak megfogalmazva” kitéeltől, az olvasó – aki cikkemet olvasva egyébként is véleményt tud alkotni az előbbi állítás igazságáról – bizonyára felteszi magában a kérdést: ha cikkem homályos — horribile dictu — elvont, akkor mire válaszol Hell Judit? Mi lehet a véleménye folyóiratunkról, amely a számára oly érthetetlen gondolatokat közölte?

Hell Judit azonban tovább megy és alapos meglepetést okozva írása utolsó mondatában meglepően tájékozott, felkészült embernek nevez, akinek ráadásul még az íráskészsége is dicséretes. Feltámad bennem a gyanú, hogy kritikám értelmetlenné minősítése, csupán az érdemi válasz elkerülését szolgálja.

Akárhogyan is van, kritikámat a válasz hatókörén kívülre helyezve csak részletkérdések maradnak hátra, persze ezek is lehetnek – mint tudjuk — az ördög búvóhelyei. E kérdéseket Hell Judit előzékenyen pontokba szedte, így hát én is ehhez tartom magam.

1. Spinoza kapcsán számomra nyilvánvalónak tűnik, hogy Hell Judit egyszerűen nem fogja fel egyszerű mondataim értelmét. Ebben a pontban két mondatában három alapvető félreértés szerepel. Egyrészt senki sem állította, hogy szerinte Spinoza a nőt nem tekinti embernek, másrészt azt se mondta senki, hogy „a nő nem alkalmas a hatalom gyakorlására” állítás egyenértékű a „nő nem alkalmas mélytengeri búvárnak” állítással. Végül pedig – ez már valóban a szöveg pusztá megértését érinti – Hell Judit félreérti az általam említett „ha... akkor” típusú logikai problémát. Vegyük hát újra! Spinoza azt írja, hogy HA a nő egyenrangú volna a férfival, AKKOR lenne női nemhez tartozó uralkodó. Ez az állítás akkor igaz, ha igaz az, hogy a nő egyenrangú a férfival. Az, hogy nincs női nemhez tartozó uralkodó, nem bizonyítja, hogy a nő alárendelt. Az az állítás, – Hell Judit szövegében — miszerint „a nők nem alkalmasak búvárnak” állítás „meglehetősen különös a modern demokrácia nézőpontjából „egyszerűen értelmezhetetlen. Maradjon ez az ő titka!
2. Örülök, hogy Hell Judit „olvasta Schopenhauert (sic!), viszont sajnálom, hogy kérdésekre kérdéssel válaszol, ráadásul úgy, hogy az eredeti kérdést sem tudja felidézni. Kérdésem az volt, igaz-e, hogy Robespierre „mindenben követte” Rousseau intencióit, illetve igaz-e, hogy Robespierre és társai jelentősen hatottak Kantra? Udvarias kérdésekre a mord válasz: olvassam el Rousseau-t (sic!), továbbá az eszmetörténeti kézikönyveket!
3. Megismétlem azt a véleményemet, hogy nem szerencsés a filozófiatörténet héroszait iskolás kioktatásban részeltetni, mert feltámadva poraikból még felkiáltanak: Mené tekel ufarsin! „Az egyébként oly realista Hegel, hogyan írhatta le” kétélyeit a nők kormányzati pozícióival kapcsolatban, kérdezi Hell Judit, mire mi visszakérdezhetünk: Mi más ez, mint kicsinyes androfóbia?
4. Cikkemben azt is kifejtettem, hogy a kritika relativizálható azzal a kifogással, hogy a Hell Judit által választott téma olyan óriási terjedelmű, ami szétfeszíti előadásának, írásának kereteit. Sajnálattal látom, hogy Hell Judit komolyan vette és alkalmazza e kibúvót, mondván: az előadásban nem jutott mindenre idő, de ott a könyvem, azt olvassátok!² A szerző kétségeit eloszlatandó, valószínűleg nem áll fenn ez a lehetőség. Amennyiben ez segít, azt is közlöm Hell Judittal, hogy könyvét a konferencián elhangzott előadásának bírálatát írva már ismertem, s írásom azon része, amelyet nem értett, pont könyvének – szerintem – súlyos hiányosságaira, filozófiai koncepciótlanságára, felépítésének belső aránytalanságaira kívánta a figyelmet felhívni. Egyet kell értek a könyv egyik szegedi bírálójával, Dobó Csabával, aki új tanok iránti nyitottsággal kereste a bölcsesség szikráját Hell Judit könyvében, s azt írja:

¹ Bodó Pál: Polgári filozófiai hagyományok és a feminizmus- Gondolatok Hell Judit: Nő és férfi viszonya az újkori filozófiában: a kanti (fél) fordulat, in: Mikes International VII. évfolyam 1. szám 43-47. o.

² Hell Judit: Van-e feminista filozófia (szerk., Lendvai L. Ferenc) Áron Kiadó Budapest, 2006

„Végigszánkázva az első százhusz oldalon, majd leporolva a fagyos havat, tényleg melegre vágyom, jó lesz a lángok közelében. Nincs szikra.”³

5. Hell Judit észrevételeinek sora csupán négy elemből áll, pedig előadásának főszereplője még említésre sem került. Bírálatomban Kant interpretációja fontos szerepet kapott, s nem csupán egy Hell Juditéval ellentétes feminista koncepciót idéztem fel, hanem Herta Nagl-Docekal professzornő azon érveit is, melyek alapján egy modern feminizmus felépíthető, egy olyan hermeneutikai és pszichoanalitikus apparátus révén, amely a feminizmus filozófiai szintjét jelentheti. Ehhez talán első lépés a pusztán emancipációs androfóbia hagyományainak, mint kártékony hatásoknak a leküzdése. Hell Judit azért, hogy filozófiai szempontjaimat homályosnak tekintette, megszabadult az ezzel kapcsolatos vitától. A lovagiasság szabályai szerint nem fogom ezen észrevételeimet erőszakoltan megismételni. Ha eddig nem, talán a jövőben újra kézbe veszi cikkemet, s talán már csak elvontnak, nem pedig érthetetlennek fogja azt találni. A pusztá elutasításból ugyanis nem származik filozófiai elmélet. Tréfásan fogalmazva: ketten állnak szemben egymással, Hell Judit azt kérdezi, van-e feminista filozófia, a filozófia pedig azt, hogy van-e Hell Judit?

Záró Megjegyzések

Meglepve tapasztaltam, hogy Hell Judit gondolatait személyes, vagy inkább személyeskedő megjegyzésekkel zárta. Tudományos kérdésekről folytatott vitákban ilyesmi ritkán fordul elő.

A magam részéről semmilyen érdemi kapcsolatban nem állok Hell Judittal, azon kívül, hogy külső előadó vagyok a Miskolci Egyetemen, ahol ő is dolgozik. Kijelentem, hogy Hell Juditot nem hatalmaztam fel arra, hogy a jó hírnévhez, személyemhez kapcsolódó jogaimat sértő nyilatkozatot tegyen nagy nyilvánosság előtt. Tudomásom szerint az elbocsátás nem azonos egy adott státusz költségvetési okokra alapozott megszüntetésével, amely ráadásul a munkaadó – rektor – munkámat köszönő soraival társult. Tudja-e Hell Judit, hogy mit jelent a hamis látszat keltése, tudja-e mit jelent a munkahelyi titoktartási kötelezettség a bizalmasnak tekintett információkat illetően?

Hell Judit azt írja: „kényszerhelyzetben és presszionáltan tanszékvezetőként kénytelen voltam aláírni” az elbocsátást. Ezt a nyilatkozatát nyilván vizsgálat fogja követni, hiszen kényszer és presszió alkalmazása „meglehetősen különös a modern demokrácia nézőpontjából”. Véleményem szerint két személy lehet képes, beosztásából adódóan kényszer és presszió alkalmazására egy olyan erkölcs lényel szemben, aki a kanti autonómiáról, kategorikus imperatívuszokról tanít: a Bölcsészettudományi Kar dékánja és az egyetem rektora.

Miskolc, 2007. március

Bodó Pál

³ Dobó Csaba: Szófia kendője Szegedi Egyetem LV. 5. 2007. március 5.

Szerzőink / Our authors

BODÓ, Pál

Sátoraljaújhelyen született 1951-ben. Mérnöki diplomát szerzett 1980-ban. Elvégezte az ELTE filozófia szakát s doktorátust szerzett filozófiából (1988). Társadalomfilozófiával, politikai filozófiával és etikával foglalkozik. Jelenleg a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pedagógiai Szakmai és Szakszolgálati Intézet munkatársa.

Born in 1951 in Hungary. Received master degree in engineering in 1980 then a philosophy degree, which was then completed with a doctor degree (1988). His areas of interest are: social philosophy, political philosophy and ethics.

BÖHM, Károly (1846-1911)

Filozófus, egyetemi tanár. Besztercebányán született. Göttingában, Tübingenben és Berlinben járt egyetemre. A kolozsvári egyetem 1896-ban hívta meg tanárnak, 1908-ban az Akadémia rendes tagja. Az 1882-ben megindított Magyar Philosophia Szemle — az első magyar filozófiai lap — főszerkesztője és meghatározó személyisége. A hatkötetes *Az Ember és Világa* című nagy műve az első autentikus magyar filozófiai rendszer. Iskolateremtő személyiség, tanítványai a magyar szellemiség kiemelkedő alakjai.

Philosopher, university professor. Born in Besztercebánya. Studied in Göttinge, Tübingen and Berlin. Became professor in 1896 at the University of Kolozsvár, and member of the Hungarian Academy of Sciences in 1908. In 1881 he launched the first Hungarian philosophy journal entitled *Hungarian Philosophy Review*. His six-volume large *Man and His World* is the first authentic Hungarian system of philosophy. Around his personality a whole school arose, whose members became all outstanding figures of the Hungarian spiritual life.

FARKAS, Flórián

Okleveles villamosmérnök; MBA. IT és menedzsment konzultáns. 1992. óta Hollandiában él.

Electric engineer; MBA. IT and management consultant. Living in the Netherlands since 1992.

GÖMÖRI, György

1956 óta él Angliában (1956-ban a forradalom alatt az 'Egyetemi ifjúság' című lapot szerkesztette). 32 évig tanított a Cambridge-i Egyetemen lengyel és magyar irodalmat. Jelenleg Emeritus Fellow-ja a Darwin College-nak. Magyarul és angolul publikál.

Living in England since 1956 (during the revolution in 1956 he was editor of the 'Egyetemi ifjúság' newspaper). Taught Polish and Hungarian literature at the University of Cambridge for 32 years. At present he is Emeritus Fellow of Darwin College. Publishes in Hungarian and English.

LACZKÓ, Sándor

A Szegedi Tudományegyetem Társadalomelméleti Gyűjteményének vezetője, a Magyar Filozófiai Társaság főtákará, az SZTE BTK Filozófia Tanszékének oktatója, egyetemi doktor. Kutatási területei: a magyar filozófiai gondolkodás története, illetve a klasszikus és kortárs etikai gondolkodás. Számos publikáció és könyv szerzője, illetve szerkesztője.

Mr. Laczkó leads the Collection of Social Studies at the University of Szeged and is the secretary of the Hungarian Philosophy Society. Next to that he is professor at the department of Philosophy, University of Szeged. His areas of research include: history of the Hungarian philosophy and classical and modern ethics. He is the author and editor of numerous publications and books.

SEGESVÁRY, Viktor

A budapesti Református Theológiai Akadémián nyert lelkészi oklevelet 1953-ban. A genfi egyetemen doktorált politikai tudományokból, majd református teológiából. 1971 és 1994 között az Egyesült Nemzetek gazdasági fejlesztési programjának igazgatója — Algéria, Afganisztán, Mali, — majd, korai nyugalomba vonulása után, mint konzultáns, az ENSZ Fejlesztési Programjának főtanácsadója afrikai és ázsiai országokban. 1994 óta a civilizációk közötti viszony és elkerülhetetlen dialógusuk feltételeit, valamint a globalizáció problematikáját tanulmányozza.

Born in Hungary, he left his homeland after the 1956 Revolution, and worked during 25 years with the United Nations in the field of economics and social development. His experiences in Asia and Africa familiarized him with the existence of different human worlds and taught him the necessity of understanding and tolerance in human relations. He obtained a Ph.D. in Political Science and International Relations from the Graduate School for International Studies and a D.D. from the Faculty of Protestant Theology, both at the University of Geneva (Switzerland).

SIPOS, Gyula (ALBERT, Pál)

Irodalomtörténész, kritikus. Tanulmányait a budapesti Pedagógiai Főiskolán végezte, valamint a párizsi Sorbonne-on szociológia, francia nyelv és irodalom szakon. A Szabad Európa Rádió külső munkatársa, 1989-től 1991-ig a párizsi szerkesztőségének vezetője. Kassák-díj jutalmazott.

Literary historian, literary critic. Completed his studies at the Pedagogy College in Budapest then at Sorbonne, where he studied sociology and French literature. Mr Sipos was - as external associate - with the Radio Free Europe; between 1989 and 1991 he was the manager of its Paris branch. He received the Kassák Award.

TÓTH, Alfréd

1965-ben született St. Gallenben (Svájc), anyanyelve magyar. Két Ph.D.-fokozattal rendelkezik (1989 matematika, Zürichi Egyetem; 1992 filozófia, Stuttgarteri Egyetem) s egy masters fokozattal (Általános és Összehasonlító nyelvészet, Finn-Ugrisztika és Romanisztika, Zürichi Egyetem 1991). 2001 óta a matematika professzora Tucsonban (Arizona). Számos matematikai, szemiotikai, kibernetikai és nyelvészeti társaságnak, valamint nyolc nemzetközi tudományos lap szerkesztői bizottságának tagja. Tucsonban és Szombathelyen lakik, ahonnan családja származik.

Born in 1965 in St. Gallen (Switzerland), his native tongue is Hungarian. Received two PhD's (1989 Mathematics, University of Zurich; 1992 Philosophy, University of Stuttgart) and an MA (General and Comparative Linguistics, Finno-Ugristics and Romanistics, University of Zurich 1991). Mr. Tóth is since 2001 Professor of Mathematics (Algebraic Topology) in Tucson, Arizona. He is member of many mathematical, semiotic, cybernetic and linguistic societies and scientific board member of eight international journals. Lives in Tucson and Szombathely where his family comes from.

VALLASEK, Júlia

Kolozsváron élő irodalomtörténész, műfordító. 1998-ban, a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen szerzett magyar-angol szakos diplomát, Ph.D. fokozatot a Debreceni Egyetemen nyert (Magyar és Összehasonlító Irodalomtörténet tanszékén). Jelenleg tanársegéd a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetem Politológiai Karának Újságírói Tanszékén. Számos fordításkötete jelent meg.

Literary historian, literary translator; she lives in Kolozsvár (Cluj/Klausenburg). Holds a Hungarian-English master degree from the Babes-Bolyai University of Kolozsvár (1998) and a Ph.D.-degree from the University of Debrecen (Department of Hungarian and Comparative Literary History). At present she is associate professor at the Babes-Bolyai University (Faculty of Politology, Department of Journalism). She is the translator of several literary volumes.

Szerkesztőség / Editors

FARKAS, Flórián	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland
KIBÉDI VARGA, Áron	Amszterdam, Hollandia	/	Amsterdam, Holland
TÓTH, Miklós	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland

Titkár / Secretary

CSANÁDY, Ágnes	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland
-----------------------	-----------------	---	--------------------

~ ~ ~ ~ ~ ~

BÖHM — BARTÓK DÍJ

A Mikes International Alapítvány 2006-ban díjat alapított az egyetemes magyar filozófiai kultúra előmozdítása érdekében. A díj névadói a Kolozsvári Filozófiai Iskola két kiemelkedő alakja: Böhm Károly, a magyar filozófia megalapítója és málnási Bartók György.

A díjalapítás időpontja a következő évfordulókhoz kapcsolódott:

2006-ban ünnepeltük Böhm Károly születésének 160. évfordulóját s korszakalkotó műve — *Az Ember és Világa III. — Axiologia vagy értéktan* — megjelenésének 100. évfordulóját; 2007-ben pedig málnási Bartók György születésének 125. évfordulóját ünnepeljük.

A Böhm—Bartók Díjat pályamunkával lehet elnyerni.

Mikes International Alapítvány vezetősége

Hága, 2007. március 15.

A 2007. évi pályakérdés a következő:

Kolozsvári Iskola — Badeni Iskola

A két filozófiai iskola közötti párhuzamok és különbségek kritikai elemzése

Feltételek:

1. Pályázó:

- Mindenki pályázhat, bárhol is éljen a világon.
- A pályázat jeligés. A pályamunkát és a jeligét a következő módon kérjük az Alapítvány postacímére elküldeni:
 1. A pályamunkát CD-ROM-on kérjük egy borítékban eljuttatni. A CD-ROM-on tüntesse fel a jeligét (gépelve).
 2. A pályázó nevét, lakcímét és email címét egy külön lezárt borítékban mellékelje a CD-ROM-hoz; ezen a borítékon csak a jeligét (gépelve) tüntesse fel.

3. Postacím:

Stichting Mikes International
Suezkade 74
2517 BX Den Haag
Hollandia

2. A pályamű feltételei:

- A pályamű nyelve: magyar.
- A pályamű eddig sehol nem jelent meg, más pályázaton nem szerepelt.
- A pályamű formátuma: Microsoft Word (PC-verzió).

3. A pályamű beküldésének határideje: **2008. március 15.**4. Pályadíj: **2.500 €**

5. A pályamű elbírálásának irányelvei: a Díj csak akkor kerül kiosztásra, ha a beküldött pályamű(vek) megüt(nek) egy általunk abszolút értelemben vett akadémiai szintet. Irányadóul felhívjuk a figyelmet Bartók György '*KANT ETIKÁJA ÉS A NÉMET IDEALIZMUS ERKÖLCSBÖLCSELETE*' című művére, amellyel a szerző 1918-ban elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Gorove-pályázatának díját. A mű a pályázat bírálatával együtt (bírálok: Pauler Ákos és Alexander Bernát) elektronikusan elérhető a Mikes International könyvkiadási honlapján: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

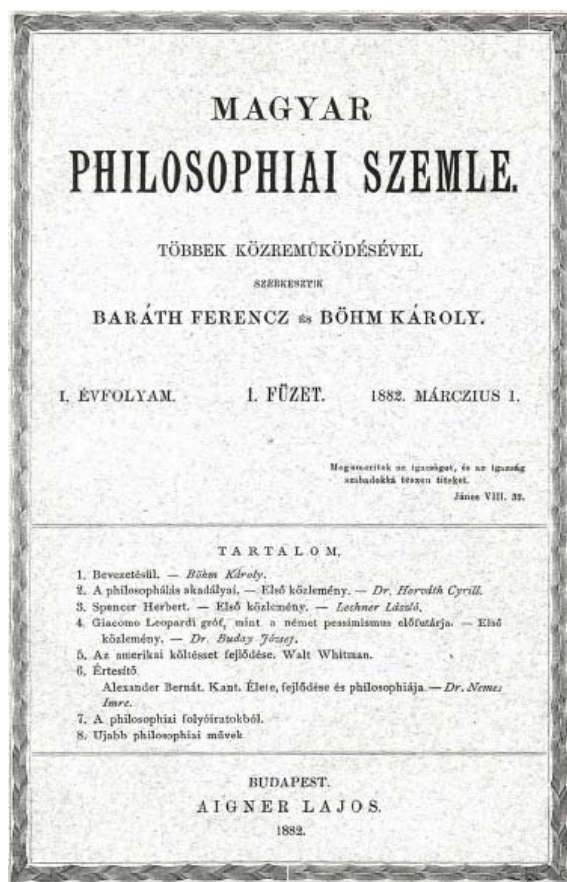
6. Eredményhirdetés: **2008. augusztus 3.** Csak a díjat elnyert pályaműhöz tartozó jelíges boríték kerül felbontásra.

7. A pályamű közzlése: a Mikes International Alapítvány fenntartja a jogot arra, hogy a díjat nyert pályamunká(ka)t elsőként publikálja.

Mikes International Alapítvány vezetősége

Hága, 2007. március 15.

MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE

Az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtár munkatársai elkezdtek 2007. február 13-án a MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE című folyóiratot digitális facsimile változatban az Elektronikus Periodika Adatbázis Archivumba elhelyezni. A lapot elektronikusan a következő címen lehet elérni:

<http://epa.oszk.hu/mpsz>

A MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE 1882 és 1891 között jelent meg, s megjelenésével útjára indult az első önálló magyar nyelvű filozófiai folyóirat, amelyet elsősorban Böhm Károly neve fémjelzett.

Ebből az alkalomból a Mikes International különszámot adott ki (http://www.federatio.org/mikes_per.html). A kiadó felkérésére Laczkó Sándor, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Filozófia Tanszékének oktatója írt bevezető tanulmányt. A bevezető tanulmányhoz mellékeltek a folyóirat repertóriumát, amelyet Szanka Éva készített Szegeden 1997-ben. E munkát a szerző a József Attila Tudományegyetem Társadalomelméleti Gyűjteménye "*A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai*" című kutatási programjának keretében készítette.

A folyóirat digitalizálásának technikai kivitelezését a következő személyek végzik: a szkennelés alapját, a képeket Szever Pál készíti (cége — Eurout Kft., <http://www.eurout.hu> — jóváhagyásával). A képeket ellenőrzi, a karakterfelismertetést végzi, tagolja, PDF-be konvertálja Csáki Zoltán és Gáspár Istvánné, az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtár munkatársai.

LACZKÓ, SÁNDOR : BÖHM KÁROLY ÉS A MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE

„Minden egyes tudománynak meg van a maga társulata,
külön folyóirata, mely céljainak érvényt kíván szerezni,
addig nálunk éppen a filozófiát hanyagolják el,
mely minden tudományos törekvésünknek eszmei alapja [...] összes tudományunk alap nélkül szűkölködik.
Ezen a lényeges bajon csak a filozófia befolyásának emelésével,
[...] filozófiai folyóirat alapításával lehet segíteni.”¹
Böhm Károly

A magyar filozófiai kultúra elmaradottságáról és elszigeteltségéről sokan, sokféleképpen értekeztek az elmúlt századokban. A magyar filozófiai tradíciónak van azonban egy kitüntetett korszaka, amelyre mint a 20. századi magyar filozófiai kultúra bölcsőjére tekint vissza az utókor. A 19-20. század fordulójára ugyanis megteremtődtek a feltételei egy szervezettebb magyar(országi) filozófiai kultúrának. Beérett egy művelt, európai látókörű és külföldön iskolázott filozófus generáció², kialakultak a filozófia hazai művelésének nélkülözhetetlen intézményei, filozófiai periodikák és könyvsorozatok láttak napvilágot és megszilárdult a magyar filozófiai műnyelv, hogy csak néhány vonatkozását emeljük ki a folyamatnak.

A századforduló évtizedeiben a legkülönbébb ‘intézményteremtési’ törekvéseknek lehetünk a tanúi. A gimnáziumokban és az egyházi főiskolákon zajló filozófiaoktatás, illetve a budapesti *Pázmány Péter Tudományegyetem* és a kolozsvári *Ferencz József Tudományegyetem* bölcsészeti és teológiai karainak filozófiai stúdiumai mellett ekkor az *Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya* volt az, amelynek tevékenysége hagyományosan a filozófiai műveltség terjesztésére és a filozófiai élet szervezésére irányult. Ám bármennyire is tevékenyen kapcsolódott be az Akadémia a hazai filozófiai élet támogatásába és szervezésébe, a filozófia ügyének alakítása nem volt várható egy nehézkesen működő, ámbár tekintélyes tudományos szervezettől. Az intézményesüléshez bizonyos ‘magánkezdemenyezésekre’, sőt, a hazai filozófiai nyilvánosság szerkezetének teljes átalakulására volt szükség.

Civil kezdeményezésként először 1870-ben fogalmazódott meg egy *Filozófiai Társaskör* létrehozásának gondolata, de a Kör alig egy éves formális működés után megszűnt.³ Néhány év múlva, 1876. október 11-én *Harrach József* esztéta, budapesti reáliskolai filozófiatanár, a korábbi próbálkozás kezdeményezője, ismét összehívta a korszak filozófiai és irodalmi életének néhány képviselőjét, hogy újra létrehozzák a Filozófiai Társaskört.⁴ A megjelentek között lezajlott vitában két koncepció, a Társaskör létrehozásának, céljának és tevékenységének tágabb, illetve szűkebb értelmezése ütközött össze. *Harrach József* és *Böhm Károly* álláspontja szerint a Társaskörnek nem pusztán a fővárosból kellene tagokat toboroznia, illetve a vitaestek rendezésén túl a filozófiai lap- és könyvkiadást is szerveznie, támogatnia kellene. *Kármán Mór* viszont csak fővárosi tagokra és mindössze alkalmankénti vitaestekre gondolt. A két koncepció közül az utóbbi győzött, így a Társaskör csupán a szűk tagsági kört megmozgató szóbeli vitákat szervezett, s 12 ilyen ‘értekezlet’ után másfél év múlva meg is szűnt.⁵

¹ Böhm Károly: *A filozófiai folyóirat ügyében*. In: Egyetértés, 1881. 313. szám. (november 13.)

² Így például Böhm Károly (1846-1911), Alexander Bernát (1850-1927), Bánóczi József (1849-1926), Medveczky Frigyes (1856-1914) és még sokan mások.

³ Böhm Károly számol be erről a rövid életű kezdeményezésről az *Adalékok a Magyar Philosophiai Szemle történelméhez* című cikkében, a Magyar Philosophiai Szemle 1884-es évfolyamában. (pp. 459-477.)

⁴ Az összefüggésről tizen vettek részt: Alexander Bernát, Babics Kálmán, Bánóczi József, Bihari Péter, Böhm Károly, Harrach József, Kármán Mór, Lechner László, Péterfy Jenő és Silberstein Adolf. In: Böhm Károly *élete és munkássága*. I. Szerk. Kajlós (Keller) Imre, Besztercebánya 1913. pp. 235. [A 3-kötetes művet a Mikes International megjelentette 2006-ban elektronikusan. A referált rész az elektronikus kiadásban a 95. lapon található. — Mikes International Szerk.] Böhm a következőket írja a Társaskör megszűnéséről: „a filozófiai gondolkodást nem lehet professzióból űzni és jellemileg annyira különböző egyének, milyenek mi voltunk, nem férhetnek meg egy társas körben. [...] nem a filozófia iránti közöny, hanem szenvedhetetlen emberek elleni ellenszenv robbantotta szét a ‘Társas kör’-t már 1878-ban.” Uo.: pp. 236. [Az elektronikus kiadásban a 95. l. — Mikes International Szerk.]

⁵ A Társaskör megszűnését követően több filozófiai jellegű társaság, magánegylet, illetve tudományos kör is alakult a századforduló évtizedeiben. Ezek közül ki kell emelnünk az 1902-ben alapított *Magyar Filozófiai Társaságot*, amely civil kezdeményezésként a hazai filozófiai élet egészét kívánta összefogni. Ettől függetlenül igaz, hogy az újonnan alapított társaságok nem mindegyike határozta meg önmagát önálló filozófiai fórumként, bár részben ugyancsak feladatuknak tekintették a filozófiai műveltség terjesztését és ápolását, illetve vitafórumok szervezését. Példaként említhetjük az 1892-ben alapított *Aquinói Szent Tamás Társaságot*, amely szintén szervez filozófiai jellegű felolvasóületeket, de ezek szellemiségét nagyrészt az egyházi, neoscholasztikus befolyás határozta meg. Ennek megfelelően a Társaság a keresztény bölcsélet terjesztésében látta feladatát. A Szent Tamás Társaság állt a későbbiekben az 1886. és 1906. között megjelenő *Bölcséleti Folyóirat* mögött, meghatározva annak szellemiségét.

A Társaskör létrehozása mögött meghúzódó egyik gondolat, miszerint önálló magyar filozófiai lap- és könyvkiadásra van szükség, a Kör kudarca után is tovább élt. A kortársak egybehangzó véleménye szerint ugyanis a legnagyobb hiányosságok ezen a téren mutatkoztak. A 19. század végéig a magyar filozófusok publikációi számára nem állt rendelkezésre önálló filozófiai periodika. Ennek következtében írásaik csak az Akadémia különböző kiadványaiban, esetleg más tudományos jellegű orgánumban, vagy éppen irodalmi lapokban jelenhettek meg⁶.

A filozófiai könyvkiadás területén a korszakfordulót az jelentette, amikor az Akadémia anyagi támogatásával, *Alexander Bernát* és *Bánóczy József* szerkesztésében, 1881-től útjára indult a *Filozófiai Írók Tára* című könyvsorozat. A szerkesztők eredeti tervei szerint az évente egy-egy kötetet megjelentető sorozat célja, hogy a klasszikus filozófiai irodalom magyar nyelvű fordításköteteivel terjesszék a filozófiai műveltséget. Úgy gondolták, hogy a magyar filozófiai kultúra ügyét és a magyar filozófiai műnyelv megszilárdulását leginkább az segítheti elő, ha klasszikus filozófiai műveket ültetnek át magyar nyelvre. Mivel szomorúan észrevételezték, hogy az 'emberiség filozófiai közkincséből' szinte semmi sem érhető el magyar nyelven, ezért sorozatukkal ezt az óriási 'szöveghiányt' szerették volna pótolni. A szerkesztők meg voltak győződve arról, hogy a jelentős bölcselők művei valóban az emberiség egyetemes szellemi közkincsét képezik, s amelyik nemzeti kultúra nem merít belőlük, az önmagát károsítja meg. Vagyis a filozófiai műveltség hazai terjesztésének és az egyetemes filozófiai kultúrához való kapcsolódásnak a legalapvetőbb feltételét abban látták, hogy a filozófia klasszikusainak művei a hazai olvasóközönség előtt is ismertek legyenek. Ennek pedig véleményük szerint a leghatékonyabb módja az, ha elkészítik a klasszikus filozófiai művek magyar nyelvű fordításait, s ezeket, megfelelő szövegmagyarázatokkal ellátva, megjelentetik a *Filozófiai Írók Tára* című könyvsorozatuk keretei között.

Ugyancsak a filozófiai műveltség terjesztésének az igénye, az egyetemes filozófiai kultúrához való kapcsolódás és az intézményteremtés vágya motiválta a 19. század utolsó évtizedeiben kikristályosodó folyóiratalapítási törekvéseket. A *Filozófiai Társaskör* létrehozásának kudarca nem altatta el végleg a gondolatot, hogy szükség van egy önálló magyar nyelvű filozófiai periodikára. A gondolat legkövetkezetesebb képviselője, Böhm Károly biztos volt abban, hogy egy önálló filozófiai folyóirat iránt érdeklődés mutatkoznia, s ezáltal az meg tudna élni Magyarországon. Ha nem így volna, akkor a magyar filozófusok továbbra is kénytelenek lennének más tudományágak lapjaiban publikálni, vagy külföldön, idegen nyelven megjelentetni tanulmányaikat. Böhm nem fogadta el a kortársak részéről azt az álláspontot sem, hogy csak a 'külföldnek' érdemes dolgozni, s főleg csak Németországban szabad publikálni, mert ott értő közönség található. Noha ez, mint mondja, részéről semmi megerőltetéssel nem járt volna, sőt ez lett volna számára a kényelmesebbik megoldás, mégis folyóiratalapítási munkálatokba kezdett. Főként azért, mert csakis így látta garanciáját annak, hogy a filozófia iránt érdeklődő és értő olvasóközönség nevelődjön ki Magyarországon.

Böhm hozzálátva céljai megvalósításához úgy gondolta, hogy a továbbiakban csak olyan fiatal filozófusi gárdával érdemes dolgozni, akik képesek önálló filozófiai tanulmányok megírására, s emellett 'nincs bennük egymás irányában féltékenység'. Így javaslatára 1881. október 20-án tágabb körben megbeszélést tartottak, amelynek témája a lapalapítás ügye volt⁷. Itt *Alexander Bernátot*, *Baráth Ferencet* és *Böhm Károlyt* bízták meg azzal, hogy dolgozzák ki a tervezett folyóirat szellemi koncepcióját. Mivel Alexander Bernát jobbára az éppen akkor induló *Filozófiai Írók Tára* című könyvsorozat gondjaival volt elfoglalva, ezért Böhm és Baráth készítette el a tervezetet. A szkeptikusok meggyőzése céljából néhány hónap alatt azt is felmérték, hogy mennyi munkatársra számíthatna a készülő periodika. Felhívásukra, hogy a filozófia magyar művelői közül hányan volnának hajlandók honorárium nélkül is munkatársul szegődni az induló lapnak, 41 igenlő válasz érkezett. A szervezkedő magántársaság 1881. januárjában végül Böhm Károlyt és Baráth Ferencet bízta meg a *Magyar Philosophiai Szemle* néven induló lap szerkesztésével⁸.

⁶ Korábban többek között ilyen fóruma volt a filozófiai publikációknak a *Tudományos Gyűjtemény*, az *Erdélyi Múzeum*, az *Értekezések a Bölcsészeti Tudományok köréből*, illetve *Értekezések a Társadalomtudományok köréből*, az *Emlékbeszédek*, a *Philosophiai Pályamunkák* könyvsorozata, vagy az *Akadémiai Értesítő*. A századforduló körüli és az azt követő évtizedekben – néhány példát említve – ugyancsak fórumot biztosított filozófiai jellegű publikációknak a *Hittudományi Folyóirat*, az *Irodalomtörténeti Közlemények*, a *Figyelő*, a *Magyar Szemle*, az *Egyetemes Philológiai Közlöny*, a *Magyar Figyelő*, a *Páztortűz*, a *Helikon*, a *Bölcséleti Közlemények*, a *Filozófiai Értekezések*, a *Budapesti Szemle*, a *Katolikus Szemle*, a *Protestáns Szemle*, a *Magyar Kultúra*, az *Estétikai Szemle*, a *Huszadik Század*, a *Nyugat*, a *Minerva* és még sok más folyóirat, ám önálló magyar nyelvű filozófiai folyóirat 1882-ig, a *Magyar Philosophiai Szemle* megjelenéséig nem létezett. Az említett folyóiratok mellett filozófiai jellegű könyveket is megjelentettek többek között a *Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára*, az *MTA Filozófiai Könyvtára*, a *Magyar Könyvtár*, a *Modern Könyvtár*, a *Szent István-Könyvek*, a *Minerva Könyvtár*, a *Világkönyvtár*, a *Modern Könyvtár*, a *Társadalomtudományi Könyvtár*, a *Kétnyelvű Könyvtár*, a *Jeles Írók Tára*, az *Olcsó Könyvtár*, a *Szellem és Élet Könyvtára* című könyvsorozatok.

⁷ A megbeszélésen jelen volt *Hunfalvy Pál*, *Hermann Ottó*, *György Aladár*, *Schwartzter Ottó*, *Bihari Péter*, *Baráth Ferenc*, *Harrach József*, *Alexander Bernát*, *Bánóczy József*, *Böhm Károly*, *Kármán Mór*, *Medveczky Frigyes*, *Lechner László*, *Babics Kálmán*, *Petz Vilmos*, *Torkos László* és *Bodnár Zsigmond*. In: *Böhm Károly élete és munkássága*. I. Szerk. Kajlós (Keller) Imre, Besztercebánya 1913. pp. 238. [Az elektronikus kiadásban a 96. l. — Mikes International Szerk.]

⁸ A *Szemle* alapításának további részleteiről a *Böhm Károly élete és munkássága*. I. című kötet számol be. Szerk. Kajlós (Keller) Imre, Besztercebánya 1913. pp. 238. [Az elektronikus kiadásban a 96. l. — Mikes International Szerk.]

A hosszas előmunkálatokat követően 1882. március 1-jei jelzettel látott napvilágot a *Magyar Philosophiai Szemle* első száma (füzete). *Megjelenésével útjára indult az első önálló magyar nyelvű filozófiai folyóirat.*⁹ Az első számhoz Böhm Károly írt hosszabb beköszöntőt¹⁰. Soraiból filozófiai alapállása is kiderül¹¹. Véleménye szerint a filozófia alapfeladata a világ megértése és értelmezése. S bár a filozófia közvetlenül nem gyakorlati, mert „nem tanított meg senkit vasutak, gőzhajók, távirók ... megalkotására”, ám mégis nagy hatása van a gyakorlatra, így a filozófiára mindenkinek szüksége van, mert a filozófia szüli az ideálokat, amelyek nélkül nem lehet meg az egyes ember, s amelyek nélkül a nemzeti kultúra is szegényebb marad. Szerinte az emberiség történelmét eszmék mozgatják, s a filozófia feladata pedig, a megismerésen túl, az eszmék közvetítése lenne. Mint írja, „nekünk philosophiai műveltségre szükségünk van minden téren, azon célból, hogy öntudatos, elvileg igazolt nemzeti létünk lehessen, mely távolabbi, magasztosabb célok szolgálatában álljon, mint a mindennapi szükség céljai.”¹² Bevezető gondolataiból az is kiderül, hogy bízik a filozófia magyarországi szerepének erősödésében, a filozófiai műveltség terjedésében, s arra számít, hogy a filozófia képes lesz majd a magyar társadalom számára is 'ideálokat' (eszméket) adni, mert, mint írja, „... ideálok nélkül nincs nagyság.” A folyóirat feladatát is ezen cél szolgálatában látta, mert szerinte „vannak célok, melyekért bukni se szégyen.”

Amint az Böhm beköszöntőjében olvasható, „... a folyóirat nem szolgál semmiféle iskolának kizárólagosan, hanem szolgál az igazságnak ...”¹³. Noha a szerkesztők valóban úgy képzelték, hogy semmilyen filozófiai irányzat vagy iskola elkötelezett szolgálatába nem állnak, a pozitívizmus irányvonalának hangsúlyos képviselője mégis egyértelműen kitapintható a folyóirat oldalain. Ám ez, legalábbis a szerkesztők szándéka szerint, mégsem jelent elfogultságot vagy éppen kizárólagosságot, legfeljebb orientáltságot. Böhm a Szemle oldalain éppen arról értekezik, hogy hogyan lehetséges kantianus alapokon ellensúlyozni az egyre szélsőségesebb pozitívizmust. *A pozitív filozófia rendszere* című tanulmányában egyenesen a kantianizmus (kriticismus) és pozitívizmus összehátráításának gondolatát fogalmazza meg¹⁴.

A szerkesztők a Szemle oldalain közvetlenül két teendő megvalósítását láttak fontosnak: *a magyar filozófiai múlt vizsgálatát, ezzel együtt a magyar filozófiai terminológia rendezését és megalkotását, valamint az 'ismeretelméleti tanok' kutatását.* Emellett tájékoztatni kívánták olvasóikat a 'természettudományos tanok' filozófiai vonatkozásairól, az 'állami és társadalmi tanokról', a 'logikai törvények vizsgálatának' eredményeiről, a 'szép törvényeinek' a kutatásáról, a 'lélektan' problémáiról, valamint fontosnak tartották az 'erkölcsi törvények' vizsgálatát is. Az 'egyéni szellem' és az 'emberi elme' működési törvényeinek a kutatását is olyan fontosnak tartották, hogy – Böhm Károly beköszöntője szerint – „ez elől nem zárkozhatik el a Szemle.” Mindezek megvalósításához pedig a 'fogalmak tiszta használata' szükséges¹⁵.

Az 'előadás formáját', a publikációk műfaját tekintve önálló tanulmányok, cikkek és elemzések éppúgy elképzelhetők voltak a szerkesztők számára, mint kritikák, könyvismertetések, vagy éppen olvasói reflexiók. Emellett folyamatosan hírt kívántak adni a hazai és külföldi filozófiai élet fontosabb eseményeiről, a megjelenő filozófiai könyvekről és az egyetemi filozófiaoktatás tanrendjeiről is. Bár Böhm tudatában volt annak, hogy a lap hasábjain nincs lehetőségük a 'filozófia egyetemes sorsának intézésére', de szándéka szerint legalább szellemi kapcsolatot kívánt létesíteni az európai filozófiai központokkal. A szerkesztők a legfontosabb feladatuknak mégis azt tartották, hogy alkalmat adjanak a magyar filozófusoknak arra, hogy anyanyelvükön fejezzék ki 'eredeti' gondolataikat, s ezáltal publikációs fórumot teremtsenek a filozófia hazai 'jórávaló közmunkásai' számára. Ebben van a lap vitathatatlan érdeme. Valódi fórumává vált a magyar nyelven zajló filozófiai diskurzusoknak. Ennek köszönhetően néhány év alatt több fiatal magyar filozófus 'kinevelésében' is érdemeket szerzett¹⁶. A

⁹ Aigner Lajos, a Szemle kiadója a következő sorokkal indítja útjára a lapot: „A philosophiai műveltség a nemzetek műveltségének teljessé tevője és betetőzője. A nélkül az nem egész s egyszersmind az adja meg annak az érettség és férfiaság valódi bélyegét. Ez érteti meg velünk valójában a jelent, számot ad a múltrol s tanácsot ad a jövőre nézve.” Itt közli Aigner azt is, hogy a Szemle kéthavonta, vagyis évente hat füzetben jelenik meg, s felsorol 45 nevet, akiket a Szemle munkatársaiként jelöl meg.

¹⁰ Böhm Károly: *Bevezetésül.* (A Magyar Philosophiai Szemle első évfolyama elé) In: Magyar Philosophiai Szemle I. 1882. pp. 1-10.

¹¹ Gondolatai itt összecsengnek az 1883-ban megjelenő, *Az ember és világa* című főműve első részének előszavában megfogalmazott gondolataival. „Nekem a filozófia nem tan, legkevésbé kenyérkeresetem, nekem a filozófia: élet.” Budapest, pp. III-IV. [A művet a Mikes International megjelentette 2003-ban elektronikusan. A referált rész az elektronikus kiadásban a XVIII. lapon található. — Mikes International Szerk.]

¹² Uo. pp. 6.

¹³ Erre utal az első füzet címlapján szereplő, s János evangéliumából származó idézet is: „Megismeritek az igazságot, és az igazság szabadokká téssen titeket.” János. 3. 32.

¹⁴ In. Magyar Philosophiai Szemle 1884. pp. 161-188., 253-272., 321-347. Ettől függetlenül valóban igaz, hogy a Szemle nagy helyet foglaltak a pozitívizmus álláspontját képviselő publikációk.

¹⁵ Böhm Károly: *Bevezetésül.* (A Magyar Philosophiai Szemle első évfolyama elé) In: Magyar Philosophiai Szemle I. 1882. pp. 7-10.

¹⁶ A fiatalabb nemzedék képviselői közül Böhm Károly mellett - hogy csak néhány példát említsünk - rendszeresen publikált a Szemleiben Bokor József, Buday József, Medveczky Frigyes, Pikler Gyula, Schmitt Jenő és Pauer Imre.

Szemle körül kialakult egy többé-kevésbé állandó szerzői gárda, amely viszonylag színvonalas tanulmányokkal, illetve kisebb-nagyobb közleményekkel látta el a szerkesztőséget.¹⁷

Amint az a megjelenő lapszámokból jól látható, széles kitekintésű és rovatok által jól struktúrált lapot képzelt el, illetve szerkesztett Böhm. Olyan lapot, amely valóban alkalmasnak tűnt az általa megfogalmazott célok megvalósítására. Feltétlenül érdeme a lapnak, hogy a magyar szellemi életen belül csökkentette a filozófia iránti közönyt, s bár szűk, de érdeklődő olvasóközönséget teremtett. Emellett a magyar filozófiai műnyelv fejlődéséhez is hozzájárult azzal a pusztán ténnyel, hogy ösztönzőleg hatott a filozófiai témákban magyar nyelven írókra, gerjesztve ezáltal az igényes nyelvi fogalmazásra irányuló törekvéseket. A Szemle első évfolyamait végigolvasva könnyedén megállapítható az is, hogy Böhm azon ritka szerkesztők közé tartozott, akik személyes beállítottságukat és filozófiai értékrendjüket nem jelenítették meg kizárólagosan a szerkesztői munka során.¹⁸ Egy-egy cikket akkor is megjelentetett, ha tartalmával nem értett egyet, de mint jól kidolgozott és megfelelő érvekkel alátámasztott álláspontot mégis tolerált. Ez a nagyvonalúság és igényes következetesség jellemezte Böhmöt szerkesztői munkája során. A mintát számára ebben főként a német filozófiai lapok szellemisége és tematikussága jelentette.¹⁹ Ugyanakkor a folyóirat fő törekvésének mégis azt tartotta, hogy elsősorban magyar szerzők tollából közöljön 'eredeti' tanulmányokat, s ne csupán olyanokat, amelyek csak átvesszik és ismertetik a külföldi filozófiai szakirodalomban fellelhető gondolatokat. Az első három évfolyam áttekintéséből kiderülhet számunkra, hogy a Szemle szerkesztési elveit és szellemiségét tekintve valóban a kor színvonalán állott. Ám ez sem volt elegendő ahhoz, hogy a hazai szellemi életen belül nagyobb befolyásra tegyen szert.²⁰ Részsikerei ugyanakkor tagadhatatlanok.

A Szemle alig tízéves fennállása alatt is nagy változásokon ment át. Az első három évfolyam szerkesztése még Böhm kezében összpontosult, a lap szellemi vezére volt, majd azt követően Baráth Ferenc mellett Bokor József vette át a folyóirat szerkesztését. (A IV-V. évfolyamban Buday József is fel van tüntetve mint szerkesztő.) Böhm megvált a Szemle szerkesztésétől s ennek 'sértett önérzete' volt az oka. Történt ugyanis, hogy az Akadémia 1883-ban jutalmat tűzött ki, amely „a bölcséleti tudományok körébe tartozó munkák legjobbjának volna odaítélendő.” Böhm az akkor megjelenő könyvét, *Az ember és világa* című munkája első kötetét adta be a pályázaton, viszont csalódnia kellett. Műve az Akadémia hanyag adminisztrációja miatt nem került a bírálók kezébe. Az Akadémia főtítkárával folytatott polémia csak tovább élezte a helyzetet. Bocsánatkérésre számított, s mivel ezt nem kapta meg, úgy látta jónak, ha lemond lapjának szerkesztéséről. Ellenkező esetben ugyanis vissza kellett volna mondania az Akadémia anyagi támogatását, s ez bizonyosan a Szemle megszűnését eredményezte volna.²¹ Bár a Szemlét nagyrészt magánadakozásból finanszírozták a szerkesztők, de a megjelenéshez valóban nélkülözhetetlen volt az Akadémia évi 300 forintos anyagi támogatása. A szerkesztőknek ezen támogatás mellett is mindvégig nagy erőfeszítésükbe került, hogy a lap megjelentetéséhez szükséges anyagi fedezetet előteremtsék.²²

Böhm a Szemle szerkesztésétől való megválását követően is munkatársa maradt a lapnak. Cikkei, könyvismertetései, folyóiratszemléi jelentek meg, bár konkrét szervezői, szerkesztői munkára már nem vállalkozott. Már Böhmnek a Szemle szerkesztéséről történő lemondásának pillanatában is sikereket tudhatott maga mögött a lap. Az első három évben 31 nagyobb tanulmány, illetve értekezés jelent meg a folyóirat oldalain, főként ismeretelméleti, etikai, lélektani, esztétikai, illetve filozófiatörténeti témákban. Az önálló cikkek mellett az 'Értésítő' című rovatban 38 hazai és külföldi filozófiai könyv ismertetését vagy bírálatát közölték. Böhm az első években külön rovatot indított 'Philosophiai folyóiratokból' címen, amelyben a külföldi filozófiai periodikák oldalain megjelent publikációk az ismertetéseit közölte, vagyis egyfajta

¹⁷ A Szemle tíz évfolyamában összesen 392 kisebb-nagyobb publikáció jelent meg. Lásd *A Magyar Philosophiai Szemle repertórium*. (1882-1891) Készítette Szanka Éva. In. *Böhm Károly és a „kolozsvári iskola”*. Szerk. Laczkó Sándor és Tonk Márton, Kolozsvár – Szeged, Pro Philosophia, 2000. pp. 238-265.

¹⁸ Szerkesztői tevékenysége mellett Böhm rendszeresen publikált a Szemlében. Ezen publikációi a terjedelmesebb tanulmányoktól a könyvismertetésekig meglehetősen széles tartományban mozogtak. A Szemle tíz évfolyamában összesen 36 olyan kisebb-nagyobb írás jelent meg, amely valamilyen módon köthető Böhm nevéhez. A Böhm által a Szemlében 1884 után megjelentetett nagyobb tanulmányokat dolgozza fel Hajós József a *Böhm Károly és a Magyar Filozófiai Szemle* című írásában. In. Erdélyi Múzeum 1993. 3-4. pp. 60-72. Hajós ezen írásában nem kívánja Böhm szerkesztői tevékenységének egészét vizsgálni, illetve a Szemléhez való viszonyát sem teszi reflexió tárgyává, pusztán a Szemle oldalain megjelent nagyobb írásait elemzi és ismerteti. Éppen ezért jelen tanulmányunkban eltekintünk Böhm Károly Szemlében megjelent írásainak az elemzésétől.

¹⁹ Így például a lipcei *Philosophische Monatshefte*, amely lapnak Böhm 1876-1877-ben munkatársa volt és korábban több alkalommal is publikált oldalain.

²⁰ *Böhm Károly* 1884-ben maga is a mérleg megvonására kényszerült. *Böhm Károly: Adatok a Magyar Philosophiai Szemle történelméhez*. III. évfolyam. pp. 459-474.

²¹ Az ügy háttéréről részletesen beszámol a *Böhm Károly élete és munkássága* I. kötete. Szerk. Kajlós (Keller) Imre, Besztercebánya, 1913. pp. 251-255. [Az elektronikus kiadásban a 101-103. lapok. — Mikes International Szerk.]

²² A Szemle nehéz pénzügyi helyzetéről azok a rendszeres előfizetői felhívások tudósítanak, amelyek főként az első évfolyamok végén találhatóak. Ilyen körülmények között érthető, ha a megjelenési példányszám is évről évre változott, de mindvégig csak néhány száz példány maradt.

szakirodalomfigyelői szolgálatot is ellátott a Szemle. Ezek a rovatok a későbbiekben is megmaradtak. A 'Könyvjegyzék' című rovatban a frissen megjelenő hazai és külföldi filozófiai könyvek listáját is közölték. Ugyanakkor műfordításokat csak elvétve jelentettek meg. Bár a 'Részletek értekezésekből' című rovatnak volt olyan funkciója, hogy rövid fordítások által tudósítson bizonyos külföldi kutatási eredményekről, de ez mégsem nevezhető szisztematikus fordítói tevékenységnek. A szerkesztők kevés alkalmas fordítót tartottak számon, így a klasszikus vagy kortárs filozófiai alkotások magyar nyelvű fordításának programját nem vállalták fel. A folyóirat terjedelmi korlátai sem tették lehetővé a nagyobb lélegzetű filozófiai művek fordításainak a közlését. A fordítások hiányának valódi okát azonban Böhm alapkonceptiójában kereshetjük. Böhm véleménye szerint ugyanis „a magyar *philosophián* fordításokkal segíteni nem lehet, ... a *philosophia* a szabad önálló gondolkodás mestersége.”²³ Felfogása markánsan különbözik a korszak másik emblematisz intényményteremtő személyiségének, Alexander Bernátnak az alapállásától²⁴. Míg Alexander inkább a klasszikus művek magyar nyelvű fordításköteteitől, s ezáltal az európai szellemi áramlatokhoz való kapcsolódástól várta a magyar filozófiai kultúra és műnyelv megszilárdulását, addig Böhm ezt teljességgel elutasította. A magyar bölcséleti kultúra, illetve műnyelv megszilárdulása szempontjából sokkal fontosabbnak tartotta a filozófia aktív művelését, illetve az önálló és eredeti munkák közlését²⁵. A Szemlét is ezen műveltségteremtő eszménye szolgálatába állította.

Minden sikere ellenére a Szemle működése nem volt minden korabeli magyar filozófus számára elismerésre méltó. A kortársak részéről folyamatosan támadások érték a szerkesztőséget. A hazai filozófiai életben belüli ellenlábasok fellépése részben szakmai feltékenységgel, részben pedig tartalmi kifogásokkal magyarázható. A Szemle egyik szerzője, Maczki Valér például azzal vádolta a szerkesztőket, hogy működésükkel eleve a magyar filozófusok szakmai közvéleményének megosztására törekednek, és feleslegesen gerjesztenek sűrlődásokat. Maczki azt is szemére veti a szerkesztőknek, hogy enciklopédikus, áttekintő jellegű szerkesztői szemlélet helyett inkább külföldi mintákat követve, speciális szakterületek alaposabb ismertetésére kellene törekedniük. További vádjá Maczkinak, hogy véleménye szerint a pozitivisták irányzat egyedüli elkötelezettjévé vált a lap, más irányzatok képviselőit kirekesztve ezzel a publikálás lehetőségéből²⁶. Élesen ellentmond ennek a 'kirekesztést' felemlítő vádnak az a tény, hogy Böhm közli a Szemlében Maczki álláspontját, s hogy Maczki rendszeresen publikált a Szemlében. Ezzel együtt Maczki támadása vitát váltott ki a Szemle hívei és ellenlábasai között. Maga Böhm önértékesen utasította vissza a vádakot²⁷.

A folyóirat 1891-ben bekövetkezett megszűnésének a közvetlen oka, hogy az akkori szerkesztőnek, Bokor Józsefnek más elfoglaltsága akadt, amely a szerkesztésben meggátolta őt. A Szemle utolsó évfolyamai már valóban némi gondozatlanságról árulkodnak. Romlott a színvonal, nem minden esetben érhető tetten a szerkesztői igényesség, esetlegessé kezd válni a szerkezeti tagoltság és a rovatok korábbi gazdagsága, így összességében távolodni kezdett a Szemle attól a széles kitekintésre törekvő szellemiségtől, amit Böhm Károly álmodott meg korábban. Úgy tűnik senki sem vállalta, hogy folytassa a szerkesztői munkát. Végül a Magyar Philosophiai Szemle úgy szűnt meg, hogy mindössze tíz évfolyama látott napvilágot, ám ez is elegendő értéket képvisel ahhoz, hogy a filozófia magyarországi művelésének történetében külön fejezetet képezzen. A Szemle megszűnésével, az ekkor már létező, de teljességgel más orientációjú, egyházi és neoszkolasztikus befolyás alatt álló *Bölcséleti Folyóirat* mellett - amely az elkötelezett teológiai és egyházi irányzatosságot elutasító filozófusok számára nem volt megfelelő publikációs fórum, - hiányzott a magyar filozófiai életből egy szélesebb alapokon álló filozófiai folyóirat.

Nem kellett sokáig várni. Az Akadémia támogatásával, Pauer Imre szerkesztésében 1892-ben útjára indult az *Athenaeum*.²⁸

²³ Böhm Károly: *A Magyar Philosophiai Szemle eddigi működéséről*. In. *Magyar Philosophiai Szemle* 1885. pp. 99-111.

²⁴ Böhm és Alexander eltérő 'kultúrateremtő' stratégiájáról lásd Bretter Zoltán: *Századvég vagy századelő. Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltségteremtői*. In. *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Szerk. Mester Béla - Percz László, Áron Kiadó, Budapest 2004. pp. 280-292. (Recepció és kreativitás)

²⁵ Valljuk meg, a magyar filozófiai kultúra megszilárdulása azonban mind az autonóm módon művelt filozófiát, mind pedig a műfordítói programot, tehát Böhm és Alexander tevékenységét együttesen igényli és feltételezi.

²⁶ Maczki Valér: *A Magyar Philosophiai Szemle feladata*. IV. évf. 1885. pp. 47-53.

²⁷ Az ügyről részletesen tudósít a *Böhm Károly élete és munkássága* I. című kötet. Szerk. Kajlós (Keller) Imre, Besztercebánya, 1913. pp. 256-261. Más lapok, így például a *Közoktatás* című folyóirat is előszeretettel adott helyet a Szemle elleni támadásoknak. [Az elektronikus kiadásban a 104-105. lapok. — Mikes International Szerk.]

²⁸ Az *Athenaeum* 1892-től 1947-ig jelent meg, s a korszak legjelentékenyebb hazai filozófiai periodikája lett.

BÖHM, KÁROLY : BEVEZETÉSÜL

Uj irodalmi vállalatoknak mindig nehéz a kezdetük. Addig míg a vállalat részletes céljai, szellemi iránya tényekben nem nyilatkoznak, közönség és munkatársak egyaránt tartózkodó állást foglalnak el, tehát épen azon két tényező, mely nélkül nincs irodalmi vállalat. Ezt a circulus vitiosus, hogy a mit már kezdetben is ismerni kellene, azt csak a folytatás hozza meg, az által lehet némileg megszüntetni, hogy ha a vállalat megindítóinak indokairól s céljairól, szellemi irányáról mindjárt kezdetben félremagyarázhatlan felvilágosítást nyújtanak a közönségnek.

Annál inkább szükséges az nálunk, mivel az említett nehézség különösen nagy a mi vállalatunknál. Arról van szó, hogy a dolgok felfogásának oly alakját, mely nálunk csak időközönként s rész szerint és kis körben érvényesült, erősítsük s adjunk annak minél szélesebb körben hangot, jogot és életet. A népeket conservatív hajlamaik a megszokotthoz vonzzák s önkénytelenül ellene szegülnek csekély újításoknak is. Annál inkább félhetni tőle olyankor, ha egy oly felfogási formának, milyen a philosophiai gondolkodás, mely nálunk eddigéig igen mostoha bánásmódban részesült, nagyobb érvényt, mélyebbre ható befolyást igyekeznek kivívni az élet mezején többé-kevésbé új emberek. Az ilyen vállalkozást indokolni, annak szükségességét igazolni multhatlan kötelesség.

Mert a gyakorlati élet kérdéseivel elfoglalt elme könnyen tévedhet, mikor elvont tanok életrevalóságáról itélni készül. Nálunk pedig Hetényi és Szontágh nagyon is a gyakorlat malmára hajtották a vizet, mikor Hegel követőivel szemben az ilyen idealistikus »Zsófi-féle« ismeret impraktikus voltát hirdették. Közvetlenül gyakorlati, az igaz, a philosophia nem volt soha; nem tanított meg közvetlenül senkit vasutak, gőzhajók, távírók s egyéb új találmányok megalkotására. Azonban az ilyen gyakorlati dolgok még nem teszik az egész gyakorlati életet. Mindezek csak eszközök egy sokkal magasabb-gyakorlati cél elérésére, melyet az ember akarata tűz ki magának, s melynek megértésére az összes gyakorlati találmányok nem képesítnek. Az emberi életnek idealszerű berendezése, ez a gyakorlati cél; erre szolgálnak a gyakorlat változatos eszközei, s e célt megérteni, indokolni, öntudatosan kifejteni, erre csak a philosophia tanít.

Ha tehát a philosophia nem is közvetlenül gyakorlati, azért mégis oly tényező, melynek a gyakorlati életre a legnagyobb hatása van, oly hatása, milyennel a valláson és művészetén kívül a szellem működésének más ága nem dicsekedhetik. E hatásról tanuskodik, hogy egyebet ne is említsünk, a múlt század legnagyobb eseménye, a francia forradalom, s a ki a történelemben a mozgató erőt tiszta szemmel képes meglátni, az mindenütt megtalálja azon finom szálakat, melyekkel a politikai események a philosophiai eszmékkel összefüggnek, s óvakodni fog azon elhamarkodott állítástól, mint ha a philosophiát és a gyakorlatot áthághatlan chinai fal választaná el egymástól. Mert végre is az eszmék azok, melyek az emberiség történelmét mozgatják s a történelmi események csak tört képei az eszmék megvalósulásra törekvő hatalmának.

Ha az volna célom, hogy a philosophia hatását a tudomány elméleti ágaira vázoljam, akkor hivatkozhatnám sok figyelemre méltó dologra. Elmondhatnám, hogy a szabad kutatás elvét elv gyanánt Descartes és Verulam Bacon hirdették; hogy az inductio módszerét ugyanők fogalmazták; hogy a fejlődés elmélete philosophusoktól származik; hogy az atomismus első csiráit Demokritos tanaiban találhatni; hogy az anyag és erő közti viszonyt philosophusok igyekeztek megfejteni; hogy a művészetnek elvi felfogása Kant és Hegel philosophusi érdeme; hogy a történelem magasabb lendületű képét philosophiai műveltségű férfiaknak, a történelem philosophiáját Hegelnek és iskolájának köszönjük. De nem célom a philosophiának panegyrikusát írni, — egyrészt nem érzek elég erőt hozzá, másrészt tudom jól, hogy a hol sok a fény, ott sok az árnyék is. Arra a kérdésre szeretnék röviden felelni: szükséges-e nekünk hazai viszonyaink között a philosophia? s indokolt-e annál fogva annak nagyobb mérvben terjesztése, ha kell állandó szemle segítségével is?

A szükség érzetét lelkünkben mindig valami hiány költi fel. Ugy vagyunk a philosophiával is. Félek, hogy e hiányoknak, ha csak rövid félemlítése is, kellemetlen lesz; és még sem kerülhetem ki. Ismerik mind azok, a kik éber szemmel nézik nemzeti életünk egyes mozzanatait; s azért nem szerénylemség tőlem, ha azokra utalok. Bennök rejlik ezen »Szemlének« igazolása. Rövid az én okoskodásom veleje. Bennünk megingott az ideálokban való hit. Onnan szépirodalmi, tanügyi, társadalmi, politikai s tudományos bajaink legnagyobb része. Kielégítő ideálokat a modern kornak nem nyújt sem vallás sem művészet többé; az ilyen ideálokat, a melyek határozott körvonalúak és hódításra képesek, nemzedékünknek csak a philosophia s az annak nyomán támadt műveltség adhatja meg. Azért kell a philosophiát terjesztenünk. Lehet, hogy tévedek, de indokaimnak ez a sorozata. Kifejtésük kötelességem.

Az ideálokban való erős hit minden nemzetnél sajátos kifejezést nyer azon eszme szerint, melynek legkiválóbban képviselője az a nemzet. A hellén nemzet életét megdicsőítette a művészet; a rómainál kimagasodtak jogi intézményei s államalkotó képességei; a német erős volt a speculativ gondolkozásban; az angol a politikai szabadságra s a gyakorlati élet meggazdagítására törekedve hozott létre nagyszerű eredményeket; a francia a társadalmi intézmények javításán fáradozott és így tovább. A magyarnak is van egy ily eszméje; igaz, hogy csak elvont eszme, mely tartalmát a szellem egyéb tetteiben leli, de a mely alapja a többi eszmék valóításának s ez a jog-tisztelet és hazaszeretet szabadság-eszméje. Annyira erős volt ez eszme nemzetünkben, hogy realizálásának és biztosításának feláldozta századokon át állami és polgári jólétét, kényelmét s áldozta vérét is bőségesen. Vedd ki ez eszmét a magyar történelemből s érthetlenné válik minden részletében. A meddig az

eszmékben hittek a nemzetek, addig tartott nemzeti nagyságuk; az eszme adta életüknek a lendületet, ez eszmében való hit buzdította erejük és így lényegük kifejtésére. A gyenge is ebből nyerte erejét, a félénk bátorságát, a rest ösztönzőjét. Mi belőlünk sem halt ugyan még ki az eszme iránti szeretet; sokkal mélyebben van az plántálva lelkünkbe, semhogy ellene törő hatalmak kiirhatnák. De elvesztette élő erejét s életünk nem mutatja többé azon vidámságot, arcunkról nem sugárzik többé azon bátorság, melyet az eszmében való hit, mint külső kifejezőjét megszokott teremteni.

Pedig ideálok nélkül nincs nagyság. Az idealizmus az egyedüli tényező, mely a nemzetek életét magasztossá teheti. A hol ez eltűnt, ott köznapi fogalmak és felfogások lesznek irányadókká, közönséges elmék vezérlökké, lázas kenyérkereset a cél, közönséges élvezet a jutalom. Elvész a mérték, az igaz, a jó megítélésében s a pillanat sugallata, a pártos érdek, többnyire az egyéni vonzalom és ellenszenv lesznek mérvadókká az életben. S mind ennek nyomait találhatjuk saját magunk társadalmi viszonyaiban s mind ezek kényszerűséggel utalnak egy hiányzó tényezőre, mely nélkül azokat megszüntetni lehetetlen.

Itt áll első sorban irodalmi kritikánk. Ha ez még el nem érte is azon fokot, a hol a szégyenletesség kezdődik, de igen sokszor nem áll messze attól. Szeretettel elmélyedni valamely író alkotásába, s tudományos elvek alapján itélni művészeti s tudományos művek felett, mindez oly ritkaság nálunk, hogy szinte ujjaikon elszámálhatjuk az előforduló eseteket. Az ez iránybeli termékeken átlag véve három dolgot láthatni: felületességet, avatatlanságot és kiváltképpen baráti és ellenséges, tehát elfogult pártos indulatot. De elvi bírálatot, mely a tudomány magaslatán álló elvek szerint volna megírva, mely nem csak azt mondja indokoltan, mi rossz? hanem azt is, hogy miért rossz? és mi volna jobb? — hány ilyen bírálatot tudnának nekem az ezrekre menő évi gyártmányok között felmutatni? Pedig szigorú, igazságos kritika nélkül nincsen igaz tudomány.

Hol rejlik már most ennek az oka? Mi nem kívánjuk, hogy csálhatatlan legyen a bíráló; de annyit követelnünk kell a józan kritika nevében, hogy a bíráló elvek szerint dolgozzék; mondja ki vagy legalább éreztesse elveit, melyekkel ítéletét igazolni bírja. Bírálataink legnagyobb része ezt nem tartja szükségesnek sem: az egyéni önkény oda vetett nyilatkozata azt követeli tőlünk, hogy meghajoljunk előtte, az igazolatlan egyéni izlés nyilatkozata előtt! Pedig az ilyen követeléshez csak az egyetemes érznek van joga; a mi ennek hatalmával magát igazolni nem bírja, annak követelőleg fellépnie nem szabad.

Az egyetemes ész azonban elvekben találja kifejezését s nálunk az elvek feletti vitatkozás kiment a divatból. Elveket feladni, az már nagy baj; de az elvek uralmát egyáltalában megszüntetni akarni, rábízni magát a perc kegyelmére, az még nagyobb baj, az az ész méltósága ellen elkövetett bűn. Ez okozza az élet minden mezején a ziláltságot, az egyesnek az ész közössége ellen való feltámadását. És miért nem vitatjuk többé az elveket? Avagy mind az elv volna-e már s elfogadható józan elv, a mit annak hirdetnek? hátha csak egyéni ötlet az egész, és nem elv? A gondolkodás elgyengülésében rejlik e hiánynak oka. A gondolat gyengesége bujkál az elvek fejtegetése elől; az erős gondolkodás belevágja fejszéjét az elv szívébe s megpróbálja, közönséges agyagból vagy kipróbált ércből van-e öntve? Elvek fejtegetése azonban philosophiai munka; a ki egészséges kritikát kíván nálunk látni, az kénytelen előbb a philosophiát jobban meghonosítani. Ez az alap, amaz a tető; az a gyökér, amaz a gyümölcs.

Itt áll második sorban közoktatásunk ügye. A legnagyobb műremek az öntudatosan kifejtett jellem. A társadalom, mely szép épületek, szobrok, festmények megteremtését előmozdítja, csak szépíti életét; a melyik jellemes fiakat nevel, az megalkotja lételét. Azonban nevelési s oktatási ideálok nélkül e remekművek nem teremnek. A mi nevelésünk pedig, fájdalom, nem ismeri az ideált, melyre az ifjak szemét, a férfiak munkáját fordítani kellene. Tévedésünk főforrása az, hogy nem tudjuk megmondani: mit akarunk oktatásunk s nevelésünk által elérni? Tapasztalat itt nem segít, mert az ideál nem tapasztalati fogalom. Az emberi szellem ideáljait csak e szellem tudományos megismerése állapíthatja meg s a szellem tudománya épen az, a mit terjeszteni akarunk.

Mert hiába altatjuk magunkat azzal, a mit most annyira szeretünk el hitetni magunkkal, hogy a tapasztalati ismeretek szerzése az egyedüli cél. Van ezen tapasztalati külső anyag ismeretén túl a léleknek más óhaja, más vágya, melyet neki a külső természetnek teljes ismerete sem adhat meg, — az ideál. Ez ideálokban való hitnek öre a vallás mellett a philosophia. De ha valaki ezt csekélynek venné, ha valaki azzal állana elő, hogy a tapasztalat meghozza a szükséges ideálokat is, melyekre akaratunkat irányoznunk kell, még akkor is a tudomány nemzeti jellege és önállása követeli a philosophiai műveltséget. A tudomány nem áll egyes ismereteknek összefüggés nélküli halmazában, hanem azoknak elvi feldolgozásában. A tudomány tartalmát átvehetik a nemzetek egymástól s azt kell is tenniök, mert a gondolat egyetemes. A feldolgozás azonban az egyes nemzetek sajátja; ez által lesz egységes egészszé a nemzet ismereteinek sokasága, ez által nyeri a tudomány nemzeti jellegét. Az angol, francia, német stb. tudomány háttérében ott áll az angol, francia, német philosophia, s ezzel együtt tekintve mutatják azon sajátosságos vonást, mely azokat, mint különböző nemzetek alkotásait egymástól jellemzőleg megkülönbözteti.

Ez önállóság a tudományos elvek kezelésében, a módszerben rejlik s azért nem volt tisztában magával Hetényi, a mikor nemzeti philosophiát kívánt s nem tudta, hogy ennek egyik fő eszköze az önálló külön módszer, mely amant lassan ugyan, de biztosan létre fogja hozni. Ha majdan több philosophiai műveltségű tudósunk lesz, akkor tudományunk is függetlenné fog válni s bele illeszkedik csekély, de értékes szem gyanánt ama nagy láncba, melylyel a tudomány a földkerekség összes népeit átfogja. Akkor a tudomány képes lesz nemzetünknek megfelelő ideálokat szolgáltatni a társadalom s a politika terén is, s akkor meg fog szűnni ama sivár ideanélküliség, a mely életünk eme két nagy ágát mindinkább lelketlenné, prózaivá és süllyedté

kezdi tenni. Hogy az ideális felfogás e téren is minél előbb uralomra jusson, — ennek előmozdítása is a »Magyar Philos. Szemlé«-nek feladata.

Talán sikerült e néhány sorban kimutatnom, hogy nekünk philosophiai műveltségre szükségünk van minden téren, azon célból, hogy öntudatos, elvileg igazolt nemzeti életünk lehessen, mely távolabbi, magasztosabb célok szolgálatában álljon, mint a mindennapi szükség céljai. Szükségesnek tartom már most közönség és munkatársak előtt egyaránt röviden vázolni azon szellemet, melynek e folyóirat kinyomata leszen s azon módot, melylyel e szellemet kifejtteni, az életbe átültetni igyekezni fogunk.

A folyóirat formai elve: az értelemnek feltétlen szabad használata. Ez elv, melyet Descartes formulázott nyíltan és határozottan, s melynek az egész fejlődését köszöni, ránk nézve axioma. Nem ismerünk igazságot, mely az emberi szellem természetén nem alapulna, nem tekintélyt, mely észokokkal magát igazolni nem bírja. A mely gondolkodás ezen elvet nem ismeri, az még nem emelkedett philosophiai magaslatra, a mely szándékosan tagadja, az visszaesés egy oly fokra, melyen az emberiség szelleme századok előtt állott, s számba sem jöhet philosophia, kutatásoknál. Ebből következik a folyóirat állása is a különböző philosophiai irányokkal szemben. Mi jól tudjuk, hogy az igazság nem nyilatkozott egy rendszerben sem tökéletesen, hogy az igazság eszméje történelmileg különböző sugarakba vetődött szét, melyeknek mindegyike igazat és hamisat tartalmaz vegyest. Ezen oknál fogva e folyóirat nem szolgál semmiféle iskolának kizárólagosan, hanem szolgál az igazságnak, melyet a bölcselkedő elme különböző alakokban, de ugyanazon tartalommal keres. Elegendő szabadság van ez által a munkatársaknak biztosítva nézeteik kifejtésére s az előállható viszonylagos nézetkülönbség csak serkentő hatással lehet tudományos működésünkre. Ha ez az egyöntetűség rovására történik is, de a célnak jobban szolgál, mert a philosophiai gondolkodást minden irányban és alakban ébreszti és fejleszti. S reméljük, hogy az idő magától meg fogja teremteni a határozott irányt is, a melyben a munkatársak egy közös világnézet kifejtését meg fogják próbálni. Most egyelőre gyengességünk miatt ilyen kizárólagosságot nem engedhetünk meg.

A folyóirat első teendője saját nemzetünk philosophiai múltjának megvizsgálása. Szükséges ez egyrészt azért, hogy meglássuk, mennyit tettek elődeink, hol voltak hiányaik s miképen kerülhetnők ki ezek? Másrészt pedig azért is, hogy az elődeink által feldolgozott ismeretek, melyekben akármilyen kevés, de mégis van magyar részlet is, a mai gondolkodók tudatában élő erőként lépjenek fel. Csakis ily módon lehet a múlt és a jelen közt folytonosságot létesíteni, a jelen munkájába a multnak szerzeményét beilleszteni. E célból nem tartjuk szükségesnek már kezdetben is a chronologiai rendet. Időnkénti kritikailag átgondolt közlések elegendők, hogy az anyagot összegyűjtsük melyet idővel, ha majd teljességben meg lesz, ügyes kéz egy nagyobb képbe foglalhat össze. A történelmi munka ezen ismeretén kívül, mellékesen azt is eszközölhetjük, hogy a magyar philosophiai terminológiát végre valahára rendezzük, s ahol kell megalkossuk.

A tulajdonképeni philosophia köréből a Locke óta oly nagy szerepre hivatott ismeret-elméleti tanok fejtegetése akár önálló cikkekben, akár idevágó művek ismertetésében, a második teendő. Ismerő erőnk terjedelmének, illetőleg határainak megismerése érdeket nyújt a gondolkodni szerető nem philosophusnak is. Az e téren szerzett eredmények alapján a metaphysika köréből az ismeret végfogalmait, milyenek pl. az erő, az anyag, a tér, az idő, a cél, kívánjuk részletezni s megoldásukat a mai ismeretek alapján megkísérteni.

A természettudományok philosophiai irányban történő kezeléséről olvasóinkat pontosan akarjuk értesíteni. Nem azon álláspontot foglaljuk el, a mely a természet philosophiájának volt rendes állása, mikor a természettudományokat a philosophia schemáiból hitte levezethetni. Mi csak azon előzményeket fogjuk esetleg kitüntetni, melyekre minden természeti ismeret utalva van s ezen előzmények alapján akarjuk a más téren szerzett ismereteket egy philosophiai világnézet egészébe beleolvasztani.

Ugyanílyen módon kívánjuk kezelni az államról és a társadalomról szóló tanokat is. A philosophiai alapoknak felderítése, melyeken ezen tudományos ágak nyugszanak, a főcélunk. Ezért az erre vonatkozó elméletek közlése, esetleg megbirálása képezi azon kört, melyen belül folyóiratunk marad, hozzátéve mindig azt, a mi ezen tudományoknál magától értetődik, a történelmi haladás figyelembe vételét. Ilyen szempontból helye jut a történelem philosophiájának is vagyis azon tannak, mely az emberiség fejlődésében uralkodó törvényeket keres s ezekből igyekszik azon célt kisejteni, mely felé az emberiséget e törvények kényszerűsége vezet.

Egy része e folyóiratnak az egyéni szellem, mondhatnók, physikai törvényeinek van szánva. Az emberi elme működési törvényeinek ismerete oly fontos mindenkire, hogy annak ismerete alól manap senki sem vonhatja ki magát, ép úgy, mint kénytelen mindenki ismerni a physika elemeit. Minthogy e téren az újabb idő egészen új problémákat eddig szokatlan módszerekkel igyekszik megfejteni, azért tanácsosnak találtuk a lélektan számára két rovatot nyitni. Ezek egyike inkább az elmélődő lélektan számára van fentartva, a melynek nálunk több művelője és kutatója van. Másikát az ugynevezett experimentális lélektannak (vagyis psychophysikának) adjuk át, mely nemcsak az emberi elmének egészséges tünetményeit hozza függésbe az idegrendszer működésével, hanem annak kóros tünetményeit is le fogja írni s psychophysikai alapon magyarázni. E két rovat egymástól független; mint két iránynak kifejezői, melyek a mi korunkban az uralomért harcolnak, szemlélnekben mind a ketten helyet találnak.

Az emberi szellem nemcsak psychophysikai törvényeknek hódol, hanem öntudatosan felhasználva azokat eszmék által meghatározott, célszerű alkotásokra törekszik, melyeket mint igaz, szép és eszméinek megvalósításait ismerünk. Ezen szabályozó törvényeknek a megalkotott művek természetéből felkutatása, a további teendő. A logikai törvények vizsgálatát legelső sorban kell végrehajtani. Ennek gyakorlati haszna is van. Középiskoláinkban szerte tanítják s nem lehet ránk nézve közönyös, mily kövön köszörülük gyermekeink elméit. Azért nem fogunk szorítkozni egyedül arra, hogy a már megalapított s könyvekben letett tanokat ismertetjük, hanem bírálva elő fogunk hatolni az okoskodás alapjáig s keresni, vajjon nem lelhetnénk-e oly logikát, mely a természet törvényeinek talán jobban megfelel, mint az eddig, kivált Aristoteles nyomdokain járó logikai rendszerek.

A szép törvényeinek kutatása, az erre vonatkozó elméletek közlése is teendőink közé tartozik. Ezen részt egészen nemzeti alapra szerelnék állítani, ha merészségünket siker koronázná. A szép törvényei ugyan egyetemesek, nemzetiséghez nem kötöttek; mégis formai kinyomatukat mindig nemzeti alakban, nemzeti művekben nyerik. Azért az aesthetikai tanok a nemzeti alapot nem nélkülözhetik, kivált ott, a hol a művészetek terén oly öröndetes teremtő állapotok jelei mutatkoznak mint nálunk. Épen azért az aesthetikai fejtegetéseket az irodalmi kritikákkal összefoglaljuk s egymásra hatásukkal az egyiket tartalmassá, a másikat alapossá tenni óhajtjuk.

Végre az egyéni életet szabályozó erkölcsi törvények képezik amaz utolsó tárgyat, melyet Szemlélnkben fejtegetni óhajtunk. Az erkölcsi élet, a mint az a nép szokásaiban nyilatkozik, alapját teszi amaz egyénileg kifejezett erkölcsiségnak, melyet a nemzetek egyes fiai mutatnak. Amazt figyelembe venni s az erkölcsi eszme nyilatkozási fokát és értékét megbecsülni, minden erkölcstannak alapja. Az erkölcsi végelveknek, melyek ezen szokásokban s az egyéni életben kifejezést nyernek, fejtegetésére annál nagyobb súlyt kell fektetni, minél zavarosabbakká kezdenek lenni épen ezen a téren a fogalmak s minél fontosabb épen ezen fogalmak körül a tiszta belátás, melytől függ egymás közti egyéni viszonyaink tisztasága s így az egyéni élet lehetséges boldogsága is.

Röviden akartam vázolni azon célokat, melyek e folyóirat megindítóit előtt lebegtek s hosszadalmassá lettem. Azzal vigasztalom magamat, hogy talán valamenynyire világossá tettem közönségünk előtt azt, a mit elérni törekszünk. Az elmondottakban vannak azon dolgok, melyekre főszlyt fektetünk; értekezések és nagyobb művek gondos elemzése az eszköz, melylyel célunkat el akarjuk érni. Ezeknek oly alakban való közlése, hogy bennök élvezet és okulás egyesüljenek, törekvésünk. Fogjuk ugyan közönségünket értesíteni külön rovatban az újonnan megjelent művekről, a philosophiai folyóiratok nyilatkozatairól, a philosophia nagyobb művelőink életviszonyairól is, de ezek célunkkal csak távolabbi összefüggésben állanak. Főszlyt fektetünk arra, hogy mind ezen tényezők hazai állapotainkkal viszonyban álljanak, azokra ha lehet, javítólag és buzdítólag hassanak. Nagy munka az, a melybe fogunk; oly terv, melynek derekas megvalósítása nem egy év alatt, nem is egy pár év lefolytával lehetséges. Munkálkodásunk befolyása első időben talán nem igen lesz észlelhető s kezdetben a cél teljessége talán nem fog kifejezésre juthatni. De hiszszük, hogy idővel munkásságunk eredményeket fog felmutatni, s hogy minden új lépés közelebb viend célunkhoz. Ha erőnk erre nem volna elegendő, vagy ha idő előtt a közönség részvétlensége miatt munkánk, melyhez lelkesedéssel fogtunk, megakadna, azzal kell magunkat vigasztalnunk, hogy a régi mondás szerint némely dolgokban et voluisse sat est, s hogy vannak célok, a melyekért bukni se szégyen.

HUNGARIAN PHILOSOPHY REVIEW

This journal was the first authentic Hungarian journal and it was launched in 1881 and lasted till 1892. The major force behind it was Károly Böhm, the founder of the first authentic Hungarian system of philosophy. The journal also represented an extremely high intellectual level. It served as a reference for future enterprises.

The Hungarian Electronic Library made the whole material available in a digitized format. To welcome this development, Mikes International published a Special Issue in which we published a historical overview written by Sándor Laczkó, professor of philosophy at the University of Szeged. The Special Issue also contains a repertory of the journal, created by Éva Szanka.

In this issue we reproduce the essay of Mr. Laczkó and the Introductory article of Mr. Böhm from the very first issue of the journal.

BODÓ, Pál : Korrupciós technikák és formák

1. A korrupció általános meghatározása, szociológiai és jogi értelmezése

Korunk társadalmi jelenségei között aligha van titokzatosabb, mint a korrupció. A jelenség egyszerre konkrét és megfoghatatlan. Sokat beszélünk, de keveset tudunk róla. A közvélemény hónapokig rágódik periférikus problémáin — borralaló, hálapénz — miközben hétköznapi értelemmel felfoghatatlan összegek ömlenek a korrupció „nagyvadainak” titkos számláira. Ám hamar rájöhetünk, hogy a „tudatlanság köde”, amelyet a politikai rendszer és az információs korrupció bonyolult szervezete teremt, maga is az átfogó korrupció „ködgyéből” árad.

Ily módon a probléma rögvessé érdekessé válik az azt megérteni akaró kíváncsi ember számára. Az első, ami szemünkbe ötlök az a fogalom körüli zűrzavar. Van — nálunk Magyarországon ez a felfogás az elterjedt — egy általános értelmezés, amely a korrupciós jelenségeket kriminalizálva a fogalmat pusztán formálisan rögzítve eltünteti a distanciákat. Akaratunkat megtörve suttogja fülünkbe, „hol vétkeztünk, s azt is, hogy miképp”.¹ A büntudat egyszerre sugallja rettegésünket a korrupciótól, és a kérdés sematizálását. Sokszor a korrupció legveszedelmesebb „imádkozó sáskái” tartanak nekünk hegyi beszédet a tiszta közlétről, milliárdos visszaélések ördögi táncának forgatagából kiáltanak oda az orvosnak: hálapénzt fogadtál el, hát jobb lesz, ha hallgatsz, hisz a cinkosom vagy.

A másik elterjedt előítélet nálunk az, hogy a korrupció a fejletlenség jele. Szinte minden szociológiai megközelítés abból a hipotézisből indul ki, hogy minél fejlettebb egy társadalom, annál jobban mentesül a korrupciótól. Eme előítélet ráadásul igaz mozzanatot is tartalmaz: a korrupció a társadalmi, gazdasági stb. fejlődés félelmetes romboló ereje. Nagyjából minden száz forintunkból² húszat kivesznek a zsebünkől a korrupció haszonélvezői. Összedobjuk nekik luxusvilláikat, luxusautóikat, luxusutazásaikat. E húsz forintból vágják aztán a képünkbe: végy példát rólunk, a mi példánk mutatja, hogyan kellene sikeresnek lenned.

Ugyancsak elterjedt előítélet, hogy a korrupció tisztán jogi probléma. Hazánkban még nem tudunk mit kezdeni a kérdésben rejlő paradoxonnal. A korrupciós jelenségeket a demokratikus jogi normák alapján kell szankcionálni, azonban a korrupció természete szerint — mivel döntően titokban zajlik — következményeiben nyilvánul meg elsősorban. Ráadásul maguk a jogszabályok is lehetnek a kifinomult korrupciós szándékok teremtményei.

2. A fogalom, a korrupció formái és következményei

A korrupció szűkebb meghatározásban visszaélést jelent egy adott személyre ruházott hatalommal, tehát a hatalom magán célokra való használatát, vagy e hatalomból „húzott” előnyöket értjük alatta.³ Az eredeti latin fejezés jelentése: megrontani, megszensteleníteni, megvesztegetni. Ha a fenti szűkített értelmezésből indulunk ki, azonnal elkülöníthető a fogalom jelentésének több „rétege”. Nem lehet, vagy csak más értelemben lehet korrump, aki nem tölt be bizalmi tisztséget, nem rendelkezik reá ruházott hatalommal. Ennek megfelel a magyar jogszabályi háttér, amelyben a hatalmi pozícióval való visszaélés a korrupció minősített esetének számít.

A korrupció fenti értelmezését megjelenési formáinak bemutatásában, illetve ezen formák értékelésében hasznosíthatjuk. Kulcsfontosságú fogalom minden korrupciós formában a csúszópénz (Grease Money) akár kis összegről (alkalmi korrupció, úgynevezett 50-eurós spontán korrupció)⁴, akár hatalmas summákról van szó. Az sem mellékes, hogy épp úgy büntetendő a jogosulatlan előnyben részesítés, mint a jogosulatlan előny igénybe vétele, elfogadása. Különbség van a megvesztegetési pénz (graft) és a tényleges csúszópénz között.

Különösen fontos a költségvetéshez kapcsolódó korrupció, amely vélelmezhető, ha olyan, nagy költségtömegű beruházásról van szó, mely mögött nem állnak áttekinthető „döntéslétfutási” folyamatok, vagy nem is kerül sor pályázatra. Ezen esetekben a megvesztegetés a hivatali személyek olyan értelmű befolyásolását jelenti, amely kikapcsolja a konkurenciát, illetve a megvesztegető monopolizált helyzetét eredményezi, s a vetélytársak ajánlati adatainak kiadásával, a kéréslen versenytársak kikapcsolásával — „személyre” szabott pályázat, vagy kiírás, közbeszerzés stb. — a verseny korlátozását jelenti, károkat okozva az adófizetőknek.

Külön fejezetet jelent az engedélyek, licencek, jogosítványok, meghatalmazások stb. terén kialakuló korrupció, amely — mint a többi forma esetében is — az individuális eseteken túl bűnözői hálózatok bekapcsolódását is indukálja.

¹ A korrupció fogalmának kiterjesztése, mindenkire való vonatkoztatása sokszor politikai érdeket testesít meg.

² A Világbank felmérése szerint minden megtermelt száz forintunk hét százalékát a korrupció emészti fel. Hazánkban ez az arány — becslések szerint — kb. háromszoros.

³ Ez a Transparency International (TI) munkadefiníciója.

⁴ Egy humoros esetben a radar állításával operáltak Hamburgban, mire végül egy nyakas vezető kérésére az ellenőrzéskor kiderült, hogy a szemben lévő erkély 15km/órás sebességgel halad.

Külön — nálunk szintén kevésbé vizsgált — forma az újságírói korrupció, amely a médiákban megjelenő olyan bűnözői tevékenységet képvisel, amely korrupciós esetek elfedésében, esetleg korrupciós látszatok keltésében, külső — korrupció — politikai, vagy gazdasági érdekek szolgálatában nyilvánul meg, s az újságírást a hirdetői pénzek („hirdetési megvesztegetés”), pártadományok függvényévé degradálja.

Végül — a korrupció „királyi útja” — külön forma a politikai korrupció: a hatalmi pozíciók magánérdekeknek megfelelő törvénybe „öntése” az átláthatatlan tanácsadói háttér képzése, a lobbik és egyéb partikuláris, érdekek előnyben részesítése a politikai morális tekintélyének lerombolása révén. A korrupció formáinak létrejötte és ezek működése hatalmas, nemzeti méretű károkat okoz, bár a korrupció tényét homály lengi körül, így a következmények sem közvetlenül beláthatóak a hétköznapi emberek számára. Sőt, az átlagpolgár azt látja, hogy intézmények, utak stb. épülnek, s nem tudatosítja benne senki, hogy ezek a korrupció miatt hatalmas többletköltséggel és silány minőségben valósulnak meg, a költségvetésnek óriási kárt okozva. Nehezen mérhető, de egyértelműen vélhető a korrupció hatása az életminőségben, az egészség állapotában, s főként az általában vett hitben, vélekedésben, melyet az igazságossággal, a biztonsággal, a méltányossággal, az emberi méltósággal kapcsolatban kialakítunk magunkban, illetve kialakítanak bennünk. A korrupció félelmetes materiális és immateriális katasztrófa jelképe. Ez a katasztrófa a funkcionáló demokrácia és a jogállam katasztrófája. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez a korrupciós paradoxon, vagy a korrupció paradoxona. A korrupció lejárhatja, csődbe viszi a demokratikus jogállamot, noha annak nem szükségszerűen része. Ráadásul az a felfogás is ellentmondásos, amely a demokratikus jogállamot részben, partikulárisan korruptnak nyilvánítja. A korrupcióval foglalkozó vizsgálódásoknak épp az a „botrányköve”, hogy a korrupciót ördöginek, a demokratikus jogállamot angyalinak kell látnia, mert ha nem, észre kellene vennie, hogy a demokratikus jogállamnak is ördögi vonásai vannak.

E demokratikus jogállam életető eleme a tiszta viszonyokba vetett hit, mégis, bárhova nézünk csalást, visszaéléseket és züllést tapasztalunk. A feladat tulajdonképpen „egyszerű”: egyértelmű jogszabályokkal, felvilágosító munkával el kell érni, hogy a korrupció legyen túl költséges, formái legyenek undorítóak, képviselői szánalmasak.

3. A korrupció szociológiai vetülete

A fentiekben ismertetett korrupciós formák, az általunk ismertetett szűkebb fogalmi értelmezésben szorosan kapcsolódnak a hatalom, az irányítás, a döntési mechanizmusok egyéneihez, szervezeteihez. Szociológiai értelemben a korrupció olyan társadalmi jelenséget és olyan magatartási formákat jelent, amelyek kutatása — mondhatni — elemi feladat. Demokratikus feltételek között szinte „elvárható”, hogy mind szociotechnikai, mind pedig kritikai-szociológiai értelemben a szociológiai kutatások reneszánszának kellett volna végbemennie az elmúlt tizenöt évben.

Ezzel szemben azt látjuk, hogy — egyetlen tanulmánykötetet leszámítva — tanulmányokon, szociológiai felméréseken kívül csupán a médiák közvetítésével nyerhet betekintést az olvasó a korrupció hátterébe. Szembeötlő a tudományos szociológia némasága, amely akkor is meglepő — sőt éppen akkor — ha figyelembe vesszük, hogy a 90-es éveket megelőző négy évtizedben a szociológiai kutatások kommunista ellenőrzés alatt álltak, a társadalom „kemény tényeit”, alapvető problémáit vizsgáló kritikai szociológia pedig be volt tiltva.

Azt várnánk, hogy pártpreferenciáktól teljesen függetlenül — a szociológia tudományos ethosának szellemében — vizsgálatok gazdag kínálata álljon rendelkezésre, amelyek fény derítenek a letűnt kádári diktatúra természetére, a cenzúra — rendszerváltozás, vagy rendszerváltás — lényegére, a privatizáció konkrét folyamataira stb. Csehországban, a németeknél, Lengyelországban és nálunk ilyen értelemben egy páratlan történelmi lehetőség nyílt a konkrét, valóságos politikai és gazdasági korrupció vizsgálatára, ami egy tudós számára csodálatos lehetőség. Külön problémaként kell tehát felvetnünk a szociológia némaságának kérdését. A korrupció olyan drámai károkat okoz hazánkban, hogy kérdéseit pártpolitikai „tükörviták” martalékává tenni súlyos bűn. A tudomány hallgatása a közvélekedés válságát okozza. A korrupciót érintő közvélemény-kutatások bizonyítják, hogy az emberek — azon túl, hogy rossznak minősítik — nem rendelkeznek támpontokkal a korrupció megítélésében.

Szociológiai értelemben két lehetőség is lenne a korrupció jelenségeinek, formáinak a bemutatására, értelmezésére. Az egyiket a szakirodalomban holizmusnak, a másikat módszertani individualizmusnak szokták nevezni.

A korrupció holisztikus értelmezése arra épül, hogy a korrupció társadalmi jelenség, amely az emberektől független léttel bír. E felfogás uralja a 90-es évek előtti marxizáló szociológiát, s — véleményem szerint hibásan — uralkodó felfogás ma is.⁵ Azonnal felmerül ugyanis két igen jelentős filozófiai probléma. Amennyiben a korrupció társadalmi jelenség, közösségi deviancia, úgy hozzá tartozik a társadalom életéhez, el kell tehát fogadnunk, együtt kell élnünk vele.

Ez a belenyugvó rezignáció a holizmus csapdája. Amennyiben a korrupciót az egyénektől elvonatkoztatva, általában vett létező adottságnak tekintjük, szükségszerűen ki kell emelnünk, hogy van benne pozitív — például az, hogy létező társadalmi jelenség —, s ily módon léte, fennállása jogosult. Ilyen esetben rögtön a tükörvita szituációja állhat elő: vagy azt hirdetjük,

⁵ Vö. Gombár Csaba: *A korrupció, mint közrössz*. In: Gombár, 1998.

hogy a korrupció örök jelenség, kiküszöbölhetetlen, időtlen — „tehát” mindenki korrump — vagy azt, hogy kiküszöbölése a társadalmi realitások kontextusában irreleváns, utópikus lehetőség.

Ez a megközelítés a korrupció elfogadása, a korrupció elméletfüggő látszatát tekinti ontológiai adottságnak. A korrupció látszatát ugyanis tetszőlegesen lehet generálni, a korrupció tényét azonban nem. A korrupció látszata mindenkire vonatkoztatható, így „valóban” el kellene ismernünk, hogy mindenki korrump, tehát a korrupcióval — tetszik, nem tetszik — együtt kell élnünk. E modellt nevezik a holizmus paradoxonának: ha a korrupció általában vett társadalmi jelenség, bármilyen szörnyű is, mindig találhatunk olyan pozitív tulajdonságokat benne, amelyek alapján jogosultnak kell tekintenünk. Ilyen esetben a tudós számára a korrupció kutatása — maga a probléma — elveszíti kritikai életét, s lehetetlenné válik annak a veszélynek az elkerülése, hogy olvasója a korrupció elfogadásával, sőt a korrupció erőinek támogatásával fogja „vádolni”. A tükörviták jelentette taposómalomnak épp ez a hajtóereje a tényleges politikai preferenciák mellett. Azért lesz épp ez a motívum a fő hajtóerő, mert a tudásnak nem „lehetnek” politikai preferenciái, feltéve, ha nem éppen a politikai preferenciákkal foglalkozik. Lényeges, hogy ez a metaelméleti probléma a szociológiában súlyának megfelelő hangsúlyt kapjon.

A másik probléma, amely a korrupció holisztikus megközelítéséből adódik, hogy amennyiben a jelenséget a társadalmi entitás általában vett, ontológiai adottságának tekintjük, maga a „társadalmiság” elveszíti történeti beágyazottságát, s a „benne” érvényesülő „alrendszerek” akkumulatív jellegüket. Ennek megfelelően a szociológiai megközelítések hazánkban napjainkban is döntően az úgynevezett „alulfejlettségi” hipotézisre épülnek: gazdag ország, kis korrupció, szegény ország, nagy korrupció. Ráadásul a szociológiában a korrupciót gyakran nem akkumulatív, hanem homogén-statisztikus adottságnak tekintik, s csupán formái révén fogják fel analitikusan. Ezzel szemben ma már általánosnak tekinthető, hogy a korrupció egyfelől növekedhet és csökkenhet is szegény és gazdag országban is — Bulgária és Kanada példáját említhetnénk — másrészt — főként akut korrupciós jelenségeket „produkáló” országokban — a korrupció egy alapvetően elhibázott társadalmi berendezkedés elhatalmasodó akkumulációs lavinájának „bizonyítéka”.

Egy hibás gazdasági rendszerben, lezüllött morállal rendelkező országban a korrupció annak a jele, hogy a rendszer — hibás volta miatt — évről évre mind súlyosabb feszültségeket produkál, amelyek elfedése „kijavítása” és elleplezése a rendszer kapacitásainak egyre nagyobb hányadát emészt fel. A nagy mértékű korrupció a rendszer összeomlásának egyik legbiztosabb jele: nos ez az a szempont, amelyet a szociológiában akkumulációs lavinának neveznek, s amely oly gyakran válik politikai színezetű értelmezések áldozatává. Ugyanakkor, épp az eltérő értelmezések miatt, hangsúlyozottan fontossá válik, hogy rendszerelméleti szempontok, szociológiai módszerek alapján hogyan lehet egy adott ámban — például hazánkban — a pusztán mérőszámokon túl „letapogatni” a korrupció intenzitásának, szervesülésének, a társadalmi lényeggel való összenövésének fokát. A fenti gondolatmenet jelzi azt is, hogy mennyire téves a korrupció pusztán „követő”, szankcionáló, jogi megközelítése. A szociológia mozgásterét éppen az teremti meg, hogy — ahogyan az ma már elterjedt — a korrupció nyilvánvaló következményeit vizsgálva alkothat kritikai elméletet. Ebből az aspektusból nézve figyelemre méltó A. Lebegy tábornok megállapítása, amely szerint a korrupció igazi lényege nem az, hogy a hatalmi elit adott képviselője lop, hanem, hogy mindenkinben tudatosodjon az, hogy büntetlenül megetheti.

Ez a probléma azonban átvezet a korrupció értelmezésének másik lehetőségéhez, amely az úgynevezett metodológiai individualizmussal rokon. Talán a korrupciót, ebben a módszertani individualizmus révén kínálkozó perspektívában szemlélve, könnyebben értelmezhetjük, mint pusztán általában vett társadalmi jelenséget. Úgy kell a megjelenési formákat szociológiailag ábrázolni, hogy ebben kizárólag csupán az egyéni magatartásra, az individuum közegére és értékvilágára érvényes fogalmak szerepeljenek. A korrupció minden megjelenési formájában emberek, emberi egyének szerepelnek, mindig van megvesztegethető, korrumpáló és megvesztegetett, korrumpált. Minden esetben alkalmazhatók például játékelméleti stratégiák. Mindig alkalmazható a filozófiában elterjedt úgynevezett harmadik emberre vonatkozó modell, ráadásul a korrupcióhoz már két ember is elegendő.

Szociológiai értelemben a metodológiai individualizmus konkrét magatartásformák, szociális viselkedési típusok, s az ezeknek megfelelő szociális egyéni stratégiák modellezését jelenti, annak a bemutatását, hogy hogyan keletkezik, milyen értékelméleti megfontolások, milyen típusú szocializáció közegében valósul meg a korrupciós tevékenység. Természetesen az ilyen alapon álló szociológiai vizsgálat jelentős kockázattal jár, hiszen konkrét esetek játékelméleti tipológiáját is jelenti, ami könnyen magára vonhatja a politikailag érintett értelmezések és értelmezők „figyelmét”.

Mégis hinni kell abban, hogy a tudományos tárgyilagossággal értékelt szituációk „kiszabadulnak” a leegyszerűsítő tükör-értelmezések bűvköréből, s megmaradnak a tudományos függetlenség — sokszor könyörtelenül józan — kontextusában.

Kérdés persze, hogy egy korrupciós esemény elszakítható-e a közösség filozófiai értelemben vett „aurájától”, tehát, hogy a korrupció nem lényegileg társadalmi fenomén-e? Ahogyan a nyelvhasználat és a nyelv kialakulásával kapcsolatban szokták emlegetni: nem lehetséges, hogy a kötélhúzó versenyt egy valaki találta ki. Úgy tűnik a számomra, hogy a korrupció nem ilyen ab ovo szintetikus jelenség. Értelmezhető pusztán egyes emberek magatartásaként, — mint ahogyan általában is kétszereplős szituációt értünk alatta — a korrupció lehet lényegében két személy ügye. Ily módon jól érvényesíthető a római jogban emlegetett négyes modell, amely szerint a korrupció az adok, hogy adj; adok, hogy tedd; teszem, hogy adj; teszem, hogy tedd struktúráiból vezethető le.

A szociológia már emlegetett mozgásterét bővíti az a tény is, hogy — a jog közegetől eltérően — itt mégsem a személyek és történések szigorú szabályokhoz kötött bemutatásáról, hanem magatartási formákról van szó, továbbá arról a tudományos felelősségről, amely a szociológiát terheli — félelmetesen kártékony voltuk miatt — a korrupció hátterének feltárását illetően. Persze ez a felelősség a jog területén is értelmezhető.⁶

4. A korrupció politikai és jogi vetülete

A cím választása azonnal magyarázatra szorul, hiszen a korrupció fogalmának szűkebb értelmezése — lényegében a hatalmi befolyással, az azzal való visszaéléssel történő összekapcsolása — jogilag nehezen kodifikálható. Egyrészt minden jogállamban rögzített a korrupciós bűncselekmények szankcionálása és e jogi közeget nemzetközi egyezmények is legitimálják, mégis nehéz a büntetőjogi rendelkezések hatálya alá eső korrupciós jelenségeket pontosan körülírni az úgynevezett kifinomult, lágy korrupció esetében.⁷ Másrészt az is nehezíti a törvényalkotást, hogy a törvényes rendelkezések egyben előre nem látható kereteket adnak, előre nem látható korrupciós megoldások számára. Ebből adódóan a hétköznapi emberek számára a korrupcióval szemben. A közvélemény-kutatások eredményei szerint a korrupciót a megkérdezettek döntő többsége rossznak tartja, de a vizsgálatokból az is kitűnik, hogy ezen túl teljes fogalmi zűrzavar uralkodik. E káosz — véleményem szerint — sokszor mesterséges, s az a célja, hogy elterelje a figyelmet a korrupció legátértékesebb formáiról, a költségvetéssel, az adózás rendszerével, vagy a közbeszerzéssel összefüggő korrupcióról. Ilyen megközelítésben az általában vett és sokat emlegetett politikai korrupció fogalma homályos, nehezen megfogható, holisztikus fogalmi „megszakító”⁸ A politikai korrupció egy parlamenti demokráciában a „parlamenti korrupció” formájában jelentkezhet. Amennyiben a parlamenti rendszer a korrupció által érdemben érintetté válna, azonnal a jogállamiság kerülne veszélybe. Újra kellene értelmezni ennek megfelelően a jog funkcióit is, hiszen a korrupcióval kapcsolatos törvényeket a parlament alkotja. Az általam alkalmazott szűk értelmezés e ponton válik explozív, mert felvetődik a kérdés: lehetséges-e korrump jogállam.⁹ Gondolatmenetemben a kérdés úgy vetődik fel, hogy lehetséges-e a jogi szabályozás problémáit a parlamenti törvényalkotás zavaraira visszavezetni. Az a megszokott tézis, hogy a politikai szférát meg kell óvni a korrupció támadásaitól, elméletileg lehet egy kölcsönhatási rendszer egyoldalú jellemzése is, különben nem volna értelme külön politikai korrupcióról beszélni. A rendelkezésre álló adatok nem zárják ki, hogy a politikai korrupció lehetőségeket kínál — a politikai befolyás átfogó és hatékony volta miatt — a korrupció alkalmazkodó, rugalmas és több lábon álló konstrukcióinak létrehozására. A mai modern korrupciós formák világában nehéz feladat biztosítani a jog hatékony érvényesülését, még akkor is, ha minden törvényi feltétel rendelkezésre áll. Amikor tehát azt látjuk, hogy a korrupció elleni harc a banki pénztárosnál és a vámtisztánál lezárul, méltán van hiányérzetünk.¹⁰ Jogalkalmazásunk próbaköve, hogy hogyan tud a jogalkalmazó hatékony erőt mutatni a politikai korrupció legmagasabb szintjein „tevékenykedő” személyekkel, vagy akár testületekkel szemben. Lengyel László¹¹ a probléma gyökereit abban látja, hogy a kádári szocializmus a politika és a gazdaság olyan káros összefonódását jelentette, amely a politikai korrupciót a szisztéma lényegévé „emelte”, s mintegy a politikai korrupció hatalmi monopóliumát teremtette meg. Így jött létre a kádári klientelizmus, s az erre épülő fogyasztói szocializmus. Ennek a velejéig romlott rendnek az összeomlása — időlegesen — a klientúra eltűnésével felszínre dobta az önmagában vett, tiszta korrupciót a maga meztelen valóságában. Paradox módon a folyamat a nyers korrupciót a jogállamiság kialakulásának kötegében, vagy prizmáján keresztül láttatta velünk, ráadásul oly módon, hogy az alapvető átalakulásban sem az egyéni felelősség megállapításának, sem a privatizációs folyamatok kézben tartásának nem voltak meg a feltételei. Noha a 90-es közepére létrejött egy cizellált, az európai normáknak megfelelő anti-korrupciós jogszabály-rendszer, egyszersmind az a dilemma is újra jelentkezett, amely a finom korrupció eltűrését érintette a kemény korrupció elkerülése érdekében. A hibás, destruktív dilemmára épülő megoldások azonban csak felgyorsították a korrupciós lavinát. A jövőt illetően így nem lehetünk nyugodtak. A 90-es évek áttekinthetetlen fegyverüzletei, az olajszökítés vad korrupciója mély nyomokat hagyott maga után, s a politikai és közigazgatási posztok széleskörű korrumpálódásához vezetett, melynek során a korrupcióból származó irtatlan összegek „beárazták” politikai vezető elitünket.¹² Ebben a folyamatban a korrupció politikai tisztségeket betöltő szereplői a törvények számára elérhetetlenek maradtak, csupán járulékos szerepet betöltő személyek felelősségre vonására került sor, ez pedig végképp aláásta a korrupció elleni küzdelem legfontosabb bástyáját, a morális tartásba, az erkölcsi kiállás értékébe, az igazság érvényesülésébe vetett hitet.

⁶ Ld. Gustav Radbruch: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In: Varga, 1998.

⁷ A puha korrupció sokszor a szabályalkotás előre kalkulált eleme.

⁸ Megszakítóknak nevezik a pénzmosás során az átutalások sorozatába beékelődő, így a nyomokat eltüntető személyeket.

⁹ Radbruch professzor az említett tanulmányban felveti a bírók felelősségét is. Ld. 7. lábjegyzet.

¹⁰ Ld. Dr. Finszter Géza-Dr. Tilki Katalin-Dr. Nagy László: Esettanulmányok jogerős ítélettel zárult vesztegetési ügyekről (www.gallup.hu).

¹¹ Gombár, 1998. 105-123.

¹² Beárazás alatt a politikai korrupció tisztségeihez kötött árfolyamát értjük.

5. Politikai korrupció, a jéghegy csúcsa

Szinte természetes, hogy a korrupció legkifinomultabb, legárnyaltabb formái a politikai és közigazgatási irányításhoz, az általában vett politikai hatalomhoz kapcsolódnak. A politikai vezetés személyiségei közvetlen részesei a jövő felé nyitott hatalmi tevékenységnek, így esetleges korrupciós mozgásterük is igen nagy, s arányosan nő a hatalmi pozíció nagyságával. További meghatározó jelentőségű tényező az, hogy az adott hatalmi pozícióban lévő politikai vezető döntései milyen „mélységben” követhetők, milyen mértékben nyilvánosak, ellenőrizhetők. A demokratikus szabályok jelentette erőterben az egyéniség a racionális döntések kontextusában, a politikai racionalitás jelentette hitelesség alapján értelmezhető. Ez egyet jelent azzal, hogy a politikai ráció ellensúlyaként a hatalmi döntések esetében azonnal a morális szempontok kerülnek előtérbe. Minden diszkrépancia a politikai észszerűség és a konkrét döntés háttérében értelmezhető individuális tervezés között automatikusan utal a korrupció lehetőségére.¹³ A korrupciónak a hatalommal, illetve az azzal való visszaéléssel történő meghatározása mind a holisztikus, funkcionális, mind pedig az individuális atomizmusra épülő modellek szerves része. Ez a mozzanat az egyik eleme az úgynevezett Klaveren-féle korrupció-értelmezésnek is, amely szerint a köztisztviselői korrupció „az alkotmány által szisztematizált”, s a léte szervesen összefügg a személyiség alkotmányosan rögzített önálló jogi monopóliumával.¹⁴ A politikai vezető azonban úgy is tekinthető, mint aki maga is sajátos derivátuma az adott társadalom jelentette erkölcsi minőségnek, így a korrupció megítélése mindig elméletfüggő lesz, s a korrupciós „skála” két szélső értéke — a szélsőségesen megértő funkcionalista és a radikálisan kritikai, individuálisan morális — között helyezkedik el.¹⁵ Ez persze nem jelenti azt, hogy tagadnunk kellene mindazokat a megállapításokat, amelyek a korrupció pozitív hatásait érintik például a fejlődő országokban, vagy az úgynevezett „kábitószerszám alapú” társadalmakban. Mégis inkább azt az álláspontot tekinthetjük mérvadónak, amely szerint a korrupció esetében a mégoly pozitív hatásokat is negligálja az a rombolás, amelyet a jelenség a kormányzat tekintélyvesztésével okoz.¹⁶ Példaként említhetjük Afganisztánt, ahol a tálibok megszerzésén az ópium forgalmának monopóliumát a törzsi vezetők megfélemlítésével, ellenőrzésük alá vonták a világ ópium-csempészetének mintegy 70 százalékát. Ebből olyan példátlan bevételek származtak, hogy Rumsfeld hadügyminiszter szerint a hadműveletek nagy problémája volt a hatalmas mennyiségű fegyverzet „lebontása”, amelyet — megfelelő utak és repülőterek hiányában, barlangokban tároltak. A Hankiss Elemér által bemutatott társadalmi csapda így záródott rá a túlnyomó többséget alkotó „maradék részre” a korrupcióból kiszorult, pénz nélküli kisemberekre.¹⁷ Véresen igaz tehát, hogy a korrupció nem „zéró-összegű játék”. Épp ez a szempont az, ami miatt nem fogadható el a korrupciót szükséges rossznak, vagy akár részben jónak tekintő funkcionalizmus, talán még saját terepén, a szociológiában sem. Ha az általánossá vált korrupció világában a közfunkciót betöltő személyt az ugyancsak általános erkölcsi romlottság kontextus-függő „adottságának” tekintjük — erről már esett szó — nem leszünk képesek pontosan feltérképezni, hogy e „következmény”-személyiség milyen fokú autonómiával rendelkezik az általában vett korrupció kiteljesedése terén, hogyan járul hozzá — a politikai rendszerben betöltött tisztsége révén — a politikai morál lezülléséhez. A politikai korrupció terén tehát elsősorban az egyénből kell kiindulnunk — jogi értelemben a jogállamiság eszméjéből és a törvény előtti egyenlőség elvéből — és keresnünk kell azokat a pozitív tényeket és módszereket, amelyek révén a politikai korrupció adott esetei egyértelműen, bizonyító erővel, jogilag is értelmezhetően verifikálhatóak. Sokszor persze nem egyszerű a korrupciós cselekmények „vegytisztta” kimutatása, hiszen igen nagy a látencia.¹⁸ Megoldást csak a feltétlen, a kölcsönös érvek mély tiszteletére épülő tárgyilagosság jelenthet. Ennek a kölcsönös bizalomra épülő tárgyilagosságnak hasonló szerkezete és módszertani feltételrendszere van, mint bármely tudományos eszmecserének. Későbbi gondolatmenetemet megelőlegezve: a kölcsönös bizalom alapja a korrupciós gyanú szigorú minimalizálása, az egyértelmű, kölcsönösen akceptált tények racionális diszkutálása, az úgynevezett „tükör-vita” kerülése.¹⁹

Álláspontom tulajdonképpen inverz felvilágosító érvelés. A didaktikus, felvilágosító álláspont szerint a korrupció a helyes politikai vezetés — felvilágosult uralom — irányító, iránymutató hatására semmisíthető meg, vagy csökkenthető a minimumra. A társadalmi igazságosság sokoldalú és tanulságos bemutatása persze mindig kiegészül a „meglévő hős csapdájával”.²⁰ Nem akarjuk követni Curtiust és nem akarunk meghalni az urak gázteteiért.²¹ A felvilágosult álláspont alapja az, hogy az erkölcsi

¹³ A gondolat Rousseau felismerésére épül, aki a korrupciót az erkölcsök romlásához kapcsolja. Ld. Gulyás, 2004. 11. o.

¹⁴ Ld. Kránitz, 1988: 182.

¹⁵ Számomra erőltetettnek tűnik a korrupció fogalmának úgynevezett protokorrupciós levezetése, s a fogalomnak az állatvilágra való kiterjesztése. Ld.: Tóth Péter: *A korrupció, mint adaptív stratégia*. In: Berki, 2003: 11-41. o.

¹⁶ Ez az úgynevezett spill-over effect (túlfolyási hatás). A korrupciós reflex-közösség, a korrupcióból, annak hasznából nem részesülők rétege e „haszon” tragikus vesztese. Ld.: Tevfik F. Nas-Albert C. Price-Charles T. Weber: *A korrupció közpolitika-orientált elmélete*. In: Gulyás, 2004: 109-126.

¹⁷ „Nemcsak a megvesztegetett, hanem a megvesztegető is mások kárára nyer” Ld.: Hankiss, 1979: 125.

¹⁸ A korrupciós látenciáról ld.: Kránitz, 1988: 113.

¹⁹ Tükör-vitának nevezik az olyan eszmecserét, amelyben a felek csak és kizárólag saját álláspontjuknak megfelelő érveket képesek elfogadni.

²⁰ Utalás Hankiss Elemér kitűnő érvelésére, a „hiányzó hős csapdájával” kapcsolatban. A korrupció destruktív dilemmája sokszor arra ösztönöz minket, hogy együtt bégessünk a nyájjal. Hankiss ezt nevezi dezertálásnak.

²¹ Curtius szakadékbba ugrott, hogy önfeláldozóan megmentsse hazáját a jóslatok jelentette végétől.

züllés — amely a korrupció melegágya — átszaphat egy egészséges morális érzék alkotta dimenzióba, amelyben a hatalmi önzés értelmét veszti. A hatalom eme új közegében — Kant értelmezésében — minden eszes lény észszerű szabályai veszik át az önzés szerepét. Modern világunk szkeptikussá tesz minket a fenti állásponttal szemben. Aggályainknak azonban a felvilágosodással szemben kell hangot adni. A korrupcióval, annak politikai formáival kapcsolatban ma már nem csupán egy modern, Adorno és Horkheimer nevével fémjelzett felvilágosodás-kritika érvényesítése a feladat, hanem az, hogy bemutassuk azokat a szociológiai, etikai struktúrákat, amelyek — bár világos és tiszta, észszerű és demokratikus közegben jönnek létre — a korrupció veszedelmes formáit testesítik meg. Ebben az értelemben a korrupció értelmezésének az a kulcsa, hogy hogyan tudjuk megérteni azt a folyamatot, amely révén a jogállamiság és a törvény előtti egyenlőség elveit zászlajára író demokrácia démonként jelenik meg előttünk, önmaga torzképét mutatva. Ha a politikai korrupció lényege a hatalommal való visszaélés, akkor a megoldás — első közelítésben — abban az egyszerű tézisben rejlik, hogy minden köztisztiséget, hatalmi funkciót viselő személy pusztán természetes magánember. Ennek az elvnek az alkalmazása teheti a korrupciót kockázatosná, túlzottan veszélyessé, drágává. A törvény előtti egyenlőség a politikai rendszer konstitutív eleme kell legyen, amely a korrupció gyanúja, vagy annak ténye esetében automatikusan, minden politikai „előjogot” teljességgel közömbösen kezelve működésbe lép, bárkiről legyen is szó. A fenti alapelv azonban mindaddig pusztán fakó teória, ameddig országos jelentőségű korrupciós ügyek — „olaj-gate”; privatizáció; banki botrányok szinte teljességgel személyi konzekvenciák nélkül maradnak. Sürgető a mulasztások mielőbbi pótlása, hiszen a politikai korrupció alkalmazkodó-követő jelenségei, gyors reagálási képessége, s hazánkban vélhetően a jogalkotás hiányosságai (elévülési szabályok, joghézagok) megnehezítik az érdemi ellenlépéseket. Már az is sokat segítene, ha kialakulna a politikai korrupció egységes szemlélete, hiszen a politikai korrupció már *prima facie* több aspektusból szemlélhető. Egész mást jelent, ha a jog dominanciáját érvényesítve a korrupciót formális, pozitív-jogi kategóriákhoz kapcsoljuk, megint mást, ha a közszereplők magánérdek-alapú tevékenységeként definiáljuk, s megint mást, ha természetjogi értelemben vett normák révén értelmezzük és ezen normák megsértéseként fogjuk fel. Sok problémát jelent magának a közérdeknek a meghatározása is. A közjó, illetve a „közrossz”²² fogalma ugyanis eltérő értékosztályok révén is egyenrangúan értelmezhető, felfogható materiális értelemben, de értelmezhető az élet erkölcsi alapú meghatározottságaként is, s ráadásul akár egymással ellentmondásban álló következtetésekre is juthatunk egy-egy érték-alapú megközelítést alkalmazva.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a közjó fogalmából adódó konzekvenciák nem pusztán tudományos értelmezések tárgyát képezik, hanem a lehetséges érték-világokhoz kapcsolódó véleményeket, elbeszéléseket, előítéleteket testesítenek meg, sokszor minden koherencia-kritériumot mellőzve. Ezeket általában véve a politikai korrupció közvélemény-alapú meghatározásának, felfogásának nevezhetjük. Ez utóbbi szempont révén a probléma ismét kiszélesedik, és magába foglalja a politikai nyilvánosság, a nyilvános — és nem nyilvános — politika, a politikai médiumok, a politikai sajtóközlések, a manipuláció, a kommunikációs rendszer kérdéseit is. A közvélemény-alapú politikai korrupció fogalma az individuális mozzanatra helyezi a hangsúlyt és nem a korrupciónál magáról szó, hanem inkább hermeneutikai jelleggel a korrupciót, vagy annak gyanúját interpretálja. A korrupciónál szóló elbeszéléseknek a tényleges korrupcióval, illetve annak gyanújával, vagy akár egy politikai korrupciós eset jogi leírásával való összemossa súlyos aránytévesztést okoz. Valaki ír egy korrupciós esetről, én olvasom, s mégis lehetséges, hogy ténylegesen nincs is szó politikai korrupciónál, és az is lehet, hogy épp az az igazi, tényleges korrupció, amelyről nem írtak, és amelyről így nem is olvastam semmit. A modern kommunikatív társadalmakban az információk önálló életre kelnek, s sokszor szabad tér nyílik a manipuláció „mérnökei” előtt. Ez a közvélemény-alapú politikai korrupció-fogalom ellentmondása. A fogalommal kapcsolatos információs stratégia politikai öncéllá válik, s olyan befolyásolásra törekszik, amely a tényleges politikai korrupció látszatát emeli át egy virtuális valóság közegébe, elfedve, hogy a korrupciós esetek sokszor kontingens jellegűek, pusztán politikai véleményeket, ideológiai értékeket sugároznak magukból az objektivitás látszatát magukra öltve.²³ A politikai korrupcióval szemben folytatott küzdelem kommunikatív szintjein gyakran találhatjuk meg azokat a modelleket, amelyek — noha korrupciós esetek bemutatásról van szó — maguk is korrupciós hatásokra utalnak, vagy akár maguk is korrupciót testesítenek meg. A politikai korrupció eseteinek leleplezése olykor pusztán virtuális korrupciós látszatokat tükröző politikai-világnézeti jellegű retorikai, pszichológiai stb. attitűdök halmaza. Ritkán tárgyalt kérdés, hogy milyen módon ábrázolható a fenti probléma, amely a politikai korrupció meta-szintjét érinti. Elvileg könnyen értelmezhető például az úgynevezett sajtó-korrupció, hirdetési korrupció, általában azonban nem ismerjük ezek metodológiai hátterét, így csupán gyanúinknak adunk hangot, s az iménti gondolatmenet révén rögtön diszkvalifikáljuk magunkat, hiszen a korrupció gyanújának kevés köze van a tényleges korrupcióhoz. Könnyen ránk záródhat a korrupciós tudat csapdája.²⁴

²² A közrossz fogalmát Gombár Csaba tanulmányában találhatjuk. Ld.: Gombár Csaba: *A korrupció, mint közrossz* in: Gombár, 1998. 47-88.

²³ A korrupciós retorika módszertanáról ld. Bruce E. Gronbeck: *A politikai korrupció retorikája* In: Gulyás, 2004: 307-322.

²⁴ Ebben a kérdésben nem segít Hankiss Elemér tanácsa: dezertálás, strucc-politika helyett a kooperálás. A korrupció csapdája ellen egyik magatartás sem ellenszer. A korrupció elleni kooperálás forgatókönyve is a korrupció tollával van írva.

6. A Fekete, fehér, szürke korrupció és megszüntetésük

A korrupciót, elsősorban funkcionális értelemben, három eltérő csoportba szokták sorolni, bár a felosztás némileg eltérő alapú lehet. Hankiss Elemér például a korrupció társadalmi formáit bemutatva — Heidenheimer sokat idézett kutatásai alapján — a négy közösségtípus megkülönböztetéséből indul ki. E tipológia szerint a közösség lehet családalapú, lehet patrónus-kliensi, lehet nagyfőnök-kisember alapú és lehet közszellemalapú. A formák átfedhetik egymást, mégis történeti képződmények. A bennük megtestesülő uralmi viszonyok — Max Weberre emlékeztető — közegében születik meg a korrupció, illetve annak megítélési módja. Fehér korrupció alatt azt értjük, hogy a közösség egy adott tettet nem tekint korruptnak, fekete a korrupció, ha egyöntetűen annak ítélik, szürke pedig, ha bizonytalanok a vélekedésben.²⁵ Ezek szerint a korrupció vélemény-függő, ami természetesen lehetetlen, hiszen a vélemények változékonyak, tetszőlegesen destabilizálhatók, nincs ab ovo ontikus tényszerűségük. Ilyen alapon bármely cselekedet lehet fehér, fekete, vagy szürke, akár két időpontban ugyanazon egyén esetében is. Gondoljunk például arra a retorikai eljárásra, amely a kifejezések jelentését a tények, az intézményesülési kontextus, vagy a kulturális hagyományok szimbólumainak tekintve formálja a véleményalkotást.²⁶ A modern közösség-alapú korrupció-fogalom épp ennek a határozatlanságnak a feloldását keresi, vagyis annak magyarázatát, hogy mi okozza a korrupciós „fehérséget”. A fenti statikus modell erre nem ad választ, csupán vélhetjük, hogy a tradíciók, a „mindennapi emberi interakciók”, illetve ezek torzulásai a felelősek ebben. Heidenheimer a fenti felfogást maga is továbbfinomította, s a korrupciós szint az elit és a közember véleményeire vonatkoztatta. Ily módon már hatékonyan érvényesíthető a közvélemény alapú korrupció fogalmának kommunikatív jellege. Azonban ebben a felosztásban is megmarad az osztályszempont. Ma már nem kell feltétlen evidenciának tekinteni sem az elit, sem pedig a közember fogalmát. Egy lehetséges értelmezés, ha köztisztviselők és az állampolgár kettősségét vesszük alapul, a benne rejlő univerzális affirmációval. Bár a kettősség kissé iskolás — minden köztisztviselő ember, de nem minden ember köztisztviselő — mégis találó.²⁷ Ha elfogadjuk a tudományos, vagy a felelősséggel tájékozódó és a tájékozatlan, tudatlan ember dichotómiáját, talán közelebb jutunk a megoldáshoz. Fehér korrupcióról beszélünk, ha a tájékozott és a tájékozatlan emberek egyformán ártalmatlannak minősítik az adott cselekedetet. Fekete, ha mindkét „fél” veszedelmesnek tartja az adott történetet és szürke lesz a korrupció, ha a felek bizonytalanok. Van azonban egy bökkenő a gondolatmenetben: Mitől lesz az adott kérdésben körültekintően, alaposan tájékozott emberünk bizonytalan? Csak akkor, ha dezertál. Vice versa: mikor lesz a tudatlan biztos a dologban? Ha kooperál. A végeredmény megdöbbenítő: a korrupció színe attól függ, hogyan lehet a tudatlan, tájékozatlan embereket kooperációs csapdába ejteni, s másrészt, hogyan lehet a tájékozottakat dezertálásba szorítani. Tehát nem a szürke bizonytalanság a politikai veszély, hanem a korrupció közvélemény alapú definíciójában rejlő manipulációs paradoxon.

A korrupció politikai formái kapcsán az egyetlen járható út a tárgyilagos, elfogulatlan tényfeltárás, s az esetleges korrupt mozzanatok éles elválasztása a politikai felhangoktól.²⁸

Meg kell szerezniünk a képességet, hogy a korrupció-gyanús esetekről a kölcsönös bizalom és kölcsönös tudás talaján tudjunk racionális vitát folytatni. Reális kiindulópontként az információk sokoldalú ismerete és cseréje szolgálhat. Egy cizellált, a korrupciós színeket és szinteket világosan elkülönítő vita mindenkinek a hasznára válik, hiszen — sub specie aeternitatis — a korrupció a demokratikus rendet fenyegető távlati veszélyek között talán a legnagyobb. Hazánkban, néhány kelet-európai országhoz hasonlóan, a politikai korrupció súlyos károkat okoz. Az óriási látenciát tekintve megkockáztatható, hogy a helyzet drámai, talán annál is tragikusabb, amilyenek a felmérések alapján véljük. Különösen a politikai és a közigazgatási rendszer tűnik korrumpálódottnak. Egyes felmérések szerint az intézmények, különösen a közigazgatásban és általában a közhivatalokban kialakult a korrupciós szempontból vett „üzemszerű működés”.²⁹ A tisztviselő nem a közjót, hanem saját hasznát szolgálja. Míg a fejlődő országokban a korrupció a társadalmi forradalom, a hatalomátvitel, illetve az etnikai arányok katasztrofális eltolódását okozhatja, a korrupciónak léteznek általános negatív hatásai is, amelyek hazánkat is érintik. Ilyen például a források pazarlása, a tőke kiáramlása, a befektetési szerkezetek eltorzulása stb.³⁰ Különösen kártékony hatásai mutatkoznak az úgynevezett közbeszerzési korrupciónak, amely érezhetően átlépte azt az inflexiós pontot, amelyen túl a politikai korrupció rendszerszerűvé válik és a közpénzek elköltése maga válik céljá. Napjainkban a közbeszerzések 90 százalékát korrupció-gyanúnak vélik a szakértők. Folyamatosan sérül a verseny tisztasága, a pályázatok elbírálása áttekinthetetlen, gyakori bennfentes információk kiadása, ami a korrupcióra érzékeny befektetők visszalépését is eredményezheti.³¹

²⁵ Hankiss, 1979: 110.

²⁶ Gulyás, 2004: 310.

²⁷ Gulyás, 2004: 15.

²⁸ Tudnunk kell szakítani azzal a bölcs előítéllettel, hogy a bankár felesége mindig a tisztesség mintaképe. (Balzac)

²⁹ Klaveren definíciója szerint a „tisztviselő a hivatalát, úgy tekinti, mint valamely üzemet, amelynek bevételeit extrém esetben maximalizálni próbálja”. (Maximizing unit)

³⁰ Ld. J. S. Nye: *Korrupció és politikai fejlődés*. In. Gulyás, 2004: 127-146.

³¹ Ez az elszalasztott lehetőség. (Opportunity cost) Ld. Mihályi Péter: *A korrupció különböző megjelenési formái a magyarországi privatizációban*. In. Kránitz, 2000: 26-48.

Mindez felveti a bürokratikus rendszer átfogó reformjának szükségességét. A hivatalnok, akár a hivatali szervezet alsó, akár felső régiójában tevékenykedik, közvetlen kapcsolatban áll az ügyfelekkel. Amennyiben a korrupció csökkentése a cél, az ellenőrzés szigorításán túl, át kell formálni az egész bürokratikus rendszert. A fellebbezési jog szélesítése, a mérlegelési jog szűkítése, vagy eltörlése, a döntések teljes áttekinthetősége egyaránt alkalmas a korrupció visszaszorítására.³² A bürokratikus rendszer észszerűsítése a korrupció minden területére kihathat. A politikai korrupciót jelenleg négy fő területen láthatjuk működésben. A korrupciós kockázatok különösen nagyok a privatizáció, a pártfinanszírozás, az állami támogatások és a már említett közbeszerzés terén.³³

A korrupció leküzdésének, illetve fokozatos visszaszorításának nincs alternatívája. A rendszerszerű politikai korrupció azonban oly mértékben átitatta a közélet minden területét és a politikai cselekvés minden formáját, s a bürokratikus rendszer szegmensét, hogy csak alkotmányozói akarat hozhat sikert. Erre van példa, a feladat nem megoldhatatlan. A szerves korrupciót sikeresen visszaszorították például az Egyesült Államokban és Olaszországban.³⁴ Hazánkban a korrupció elleni küzdelem nem csupán nemzeti érdek, hanem az Európa Unió által is követtelt követelmény. Ez a küzdelem előírja az elmúlt 16 év korrupciós ügyleteinek felülvizsgálatát és a felelősök bíróság elé állítását, megköveteli a klientelizmus felszámolását, s a korrupció révén bekövetkezett károk helyreállítását. A következmény hatalmas anyagi és erkölcsi tartalékok felszabadulása lenne. A múlt romjain kivirágozhatna egy emberi jövő.

Irodalom

- Berki, 2003: *Korrupció Magyarországon II.* (szerk. Dr. Berkin Zolna) Transparency International Magyarország Tagozata Egyesület Budapest, 2003
- Berki, 2003a: *Korrupció Magyarországon III.* Transparency International Magyarország Tagozata Egyesület Budapest, 2003
- Gombár, 1998: *Írások a korrupcióról* (szerk. Gombár Csaba; Hankiss Elemér; Lengyel László; Volosin Hédi) Helikon –Korridor Budapest 1998
- Gulyás, 2004: *Politikai korrupció* (szerk. Gulyás Gyula) Aula Kiadó 2004
- Hankiss, 1979: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák* Magvető Kiadó Budapest, 1979
- Kránitz, 1988: Kránitz Mariann: *A korrupciós bűnözés* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1988
- Kránitz, 2000: *Korrupció Magyarországon I.* (szerk. Kránitz Mariann) Transparency International Magyarország Tagozata Egyesület East – West Menagement Institute Budapest, 2000
- Siklósi, 1996: Siklósi Pál: *Korrupció felsőfokon* Kornétás Kiadó Budapest, 1996
- Varga, 1998: *Jog és filozófia* (szerk. Varga Csaba) Budapest, 1998

TECHNIQUES AND FORMS OF CORRUPTION

One of the fundamental problems concerning political officials in our times is the protean corruption.

It is difficult to discover and reveal its cases as well as to prove them because they are confidential, so secrecy is one of their essential characters.

The occurrences of corruption are orientated mainly towards economic advantages; they are also based on the abuse of authority in corruptive and corrupted people's relations.

The intensity of these incidents is considerably connected with the particular collectivity's maturity, the scale of values of democratic traditions, and the people's moral responsibility.

To make matters worse, the so-called „overdevelopment hypothesis” is not applicable.

There are some highly developed democracies where corruption is growing and there are some underdeveloped ones where it is falling.

The most dangerous form of corruption is the political one which undermines the fundamental principles of fighting against the legislative power and the executive authority, usually against corruption.

The idea of unrelenting fight against corruption has been promulgated all over the world even where corruption is natural in everyday life.

If this contradiction was resolved, ignorance would be dissipated and lies imbuing everything would come to an end.

³² Susan Rose-Ackerman: *Mely bürokráciák a legkevésbé korrumpálhatóak?* In. Gulyás, 2004. 167-188.

³³ Ld. Berényi Lajos: *A korrupció kérdése közbeszerzésekben.* In. Berki, 2003 (a): 23-29.

³⁴ A korrupció elleni harc hatékony eszköze az úgynevezett VICO törvény az USA-ban, Olaszországban pedig a „Tiszta kezek” (Mani pulate) vizsgálatai hoztak sikert, amelyek a legfelső politikai vezetést sem kímélték.

GÖMÖRI, György :

Összjáték: magyar irodalom Nyugaton és máshol 1956 óta *

A magyar irodalom Trianon előtt és még számos évvel Trianon után is Magyarország- sőt Budapest-központú volt — ezt a tényt sokáig szinte természetesnek vették a vidéki, illetve kisebbségi magyar írók. Budapesten voltak a kiadók, a szerkesztőségek és a kávéházak, ahonnan az irodalmárok a szerkesztőket ellátták kézirattal. Jellemző, hogy az első Nyugat-nemzedék vezető költői szinte mindnyájan vidékiek voltak — az egy Füst Milán kivételével mind Budapesten kívül születtek, Tóth Árpád például Aradon, Kosztolányi meg Szabadkán. A Budapest-központúság Nagymagyarország szétesésével és az ún. „utódállamok” kialakulásával ha nem is szűnt meg teljesen, de már jelentékenyen módosult. Szerb Antalt kell idéznünk, aki 1934-es *Magyar irodalomtörténetében* már megfogalmazta a megváltozott helyzet következményeit: „az eddig egy-középpontú magyar irodalom helyett több magyar irodalom van kifejlődőben” (Béládi 1982:9). Béládi Miklós Szerbet „előrelátónak” nevezi, s 1982-ben megállapítja, hogy „a határon túli irodalmak önálló szervezetté alakultak”, s már régen nem függenek attól, hogy ki mit gondol róluk Budapesten (Béládi, uo.). Ebben a bekezdésben Béládi még csak a kisebbségi magyar irodalmakról beszél, amelyekről sommásan megállapítja, hogy azok „nem teljesértékű” irodalmak. Hozzáteszi azonban, hogy még ez a megállapítás sem alkalmazható például az erdélyi irodalomra, amely jelentős alkotásokat hozott létre már a második világháború előtt is, valamint azt, hogy 1945 után már nem beszélhetünk „kisebbségi”, hanem „nemzetiségi” irodalmakról, amelyek bizonyos értelemben máris önállósultak (Béládi 1982:13). Sőt, már lehet a nemzetiségi irodalmaknak a hazai szellemi életre gyakorolt hatásáról is beszélni.

Vagyis 1982-ben már árnyaltan látják ezt a kérdést a magyarországi irodalomkritikusok. Bár Béládi szerint nem beszélhetünk „egységes” magyar irodalomról, *egyetemesről* azonban beszélhetünk, s ebben a fogalomban, idézem: „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is, amely nemcsak a hazaitól, a nemzetitől is különbözik...jellegénél fogva eltér a nemzetiségi irodalmaktól is” (Béládi 1982:17). Ebben a kézikönyvben, ami voltaképpen egy ujjabkori magyar irodalomtörténet negyedik kötete, már 122 oldalon ír két szerző, Pomogáts Béla és Rónay László a nyugati magyar irodalomról, többnyire megbízható adatokkal és inkább esztétikai, mint politikai szempontok alapján. Másszóval 1982-től (legalábbis irodalomtörténeti szinten) a nyugati magyar emigráció irodalma is polgárjogot kapott Magyarországon. 1989-90 után, mint tudjuk, ugyanez nagyrészt megtörtént kritikai, illetve kiadási tekintetben is.

Az alábbiakban arról szeretnék beszélni, 1956 után hogyan szólt a magyar irodalom ötágú sípja, milyen összjáték alakult ki az anyaországiak, kisebbségiek és emigránsok között és hogyan befolyásolták bizonyos politikai változások azt, hogy a sípnak mikor melyik ága szólt erősebben. Nem akarok újabb magyar irodalomtörténetet írni, csupán bizonyos tendenciákra hívnám fel a figyelmet, amelyek megértése tisztábban láttatja talán velünk a magyar irodalom, s ezen belül az egyes irodalmak sajátosságait és fejlődését.

Kezdem azzal, hogy az ötvenhatos forradalom elfojtása után az addig csak néhány jelentős íróval és igen csekély olvasóval rendelkező magyar emigráció irodalmi élete pezsgésnek indult. A menekültek között (olyan ismert írók, költők mellett, mint Ignóus Pál, Faludy György és Határ Győző) nagy számban voltak pályakezdő fiatalok, akik (Cs. Szabó ismert megfogalmazásának ellenére) nem mind versírással foglalkoztak. A líra sokak esetében amúgy is csak az írói tevékenység első szakasza, alighanem kevesen tudják, hogy például Szabó Magda versekkel kezdte pályáját, a negyvenes években két verseskötete is megjelent. Azt, hogy az ötvenhatos hullám „döntő fordulatot” jelentett a nyugati magyar irodalom történetében, már a Béládi-féle kézikönyv elismerte, s ennek az el- illetve felismerése állt az 1981-es *Vándorének* c. antológia mögött, amelyik elsőízben gyűjtötte össze a nyugati magyar költők politikailag Magyarországon elfogadható verseit.

Mivel Magyarországon az írók évekig börtönben voltak, vagy hallgattak, a nyugati emigránsokra igen nagy feladat hárult. Az első néhány évet, körülbelül az 1957-től 1962-ig tartó időszakot én az irodalmi lapok és a bennük közölt művek szempontjából a nyugati magyar irodalom minőségi fölényeként jellemezném: 1957-ben megindult a londoni *Irodalmi Ujság*, működött a müncheni *Látóhatár*, de még lehetett irodalmi műveket közölni a *Nemzetőr*-ben és a *Bécsi Magyar Hiradó*-ban is, a két vallási-kulturális folyóiratról, a *Katolikus Szemlé*-ről és a hollandiai *Jöjjetek*-ről nem is beszélve. (Itt jegyzem meg, hogy olyan vitákat lehetett folytatni az utóbbi, kis példányszámú, de értékes lapban, mint ami Kibédi Varga közt és köztem zajlott Nemes Nagy Ágnes és Nagy László költészetének relatív értékeiről!). Brüsszelben létrejött a Nagy Imre Intézet, amelyik három nyelven adott ki politikai folyóiratot (Szemle, Review, Études). Megalakult a Magyar Írók Szövetsége Külföldön (a hazait betiltották), Doornban 1959-ben a Mikes Kelemen Kör megtartotta első tanulmányi napjait. Mondom, ez volt a hőskor, amikor a Kádár-huszárok színvonalatlan hazai *Tűztánc*-ára Nyugaton a Szabó Zoltán szerkesztette *Kilenc költő* felelhetett,

* Elhangzott a Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International közös szervezésében megrendezett 2006. évi, 47. Tanulmányi Napok konferencián. („MAGYAR KULTÚRA I. —MAGYAR IRODALOM WORLD-WIDE. Három pólus: Magyarország, Utódállamok, Nyugat.”; 2006. szeptember 21-24., Eindhoven, Hollandia.).

Bibó bebörtönzésére pedig a Londonban kiadott *Harmadik út*. Ebben az időben az én nemzedékem íróinak vagy költőinek szinte alig jelent meg egy-egy vékony kötete — nem volt rá pénz, a szerzők főleg ösztöndíjakból éltek, tanulással vagy utazgatással voltak elfoglalva. Bár az *Irodalmi Ujság* évekig még fizetett, de ez inkább csak zsebpénzüln szolgált az Oxfordban vagy a Sorbonne-on tanuló fiatal magyaroknak.

Persze azért Magyarországon is jelentek meg értékes irodalmi művek: részben amiatt, hogy az 1956-ban elfogadott könyvek többségének kiadása 1957-re tolódott, részben annak köszönhetően, hogy a korábban a „pártos” irodalmat pártoló Párt most inkább az apolitikus szerzők szórakoztató jellegű írásait kezdte támogatni. Így lett bestseller például Szabó Magdából. Megjelenhetett, de még nem kapott kellő kritikai elismerést Ottlik Géza „Iskola a határon” c. regénye. De Illyés Gyula első 1956 utáni könyve, az *Új versek*, csak 1961-ben jelent meg, Benjámin Lászlónak pedig még egy évvel tovább kellett várnia újabb versei kiadására — hogy csak két nevet említsek. Déry Tibor börtönben elkezdett regénye csak 1964-ban látott napvilágot Budapesten, igaz, időközben Londonban kiadtuk elbeszéléseit *Vidám temetés* címmel.

Érdekesen alakult az egyetemes magyar irodalom története az 1962-es mini-olvasás, illetve az 1963-as amnesztia után. Mindenekelőtt Magyarországon megjelenhettek olyan szerzők, akiket korábban biztosan nem adtak volna ki: ilyen volt például a hosszú szovjet száműzetéséből visszatérő Lengyel József Szolzsenyicinre emlékeztető Gulág-elbeszéléseivel. Örkény István egyperceseivel új, ironikus műfajt teremtett, a „Tóthék”-kal és a „Macskajáték”-kal pedig az abszurd dráma magyar válfájával próbálkozott. Mészöly Miklós abszurd drámáit ugyan nem igen lehetett még huzamosabb ideig játszani magyar színpadokon, de olyan regényei, mint *Az atléta halála* (1966) és a *Saulus* (1968) már megjelenhettek. A fiatalabbak közül Hernádi Gyula, Fejes Endre, Sánta Ferenc és Moldova György írták a kor sikerkönyveit — ezeket nem akarom külön minősíteni, de valami új feltétlenül volt bennük, akár egy egzisztencialista, akár egy morálkritikai szemlélet. A költők közül Nagy László tűnt ki elsősorban, mint a nemzeti romantika kissé szürrealista változatának az éneke, de egyre nagyobb elismerést szerzett magának a nagyszerű és sokoldalú Weöres Sándor, akinek *Tűzkút* c. kötete két kiadásban is megjelent: egy párizsiban és egy hazaiában, s bár Weöres színleg tiltakozott a párizsi kiadás ellen, sokan tudtuk, hogy ez teljes beleegyezésével történt, s ez nyitott zöld utat a hazai megjelenésnek. Végül ekkortájt teljesedett ki Pilinszky János lírája — *Requiem* c. kötete 1964-ben jelent meg és hamarosan ezután kezdte hazai tengődését bearanyozni a fokozódó külföldi elismerés (ha jól tudom, én írtam először róla angolul a „Hungarian Quarterly” c. rövid életű amerikai folyóiratban 1965-ben, majd foglalkoztam vele részletesen oxfordi angol nyelvű könyvemben 1966-ban), ami több, mint egy évtizedre rá Angliában a Ted Hughes által fordított kötettel tetőzött. Mindez azt jelentette, hogy a magyarországi szépirodalom újra átvette a korábban rövid időre elvesztett vezető szerepét. Nem jelentette viszont azt, hogy megszűntette volna az egyetemes magyar irodalom többközpontúságát.

Erdélyben ez az 1962-69 közötti periódus az erőgyűjtés éveit jelentette. Rögtön 1956 után ugyanis számos retorzió érte a nacionalista lázadással vádolt magyar írókat és irodalmárokat — közülük a legismertebb Páskándi Géza sorsa, de bebörtönözték Dávid Gyulát, Varró Jánost és Bartis Ferencet is. Másokat, mint például a kitűnő kritikust és szerkesztő Földes Lászlót, 1958-ban félreállítottak. De bizonyos értelemben az egész erdélyi helyzetre jellemző Kányádi Sándor és Sütő András pályájának alakulása. Kányádi 1955-ös indulása egy derűs, a szocializmus jövőjében bizakodó költőre vall, aki már a hatvanas évek elején egyre komorabb verseket ír, hogy aztán a *Függőleges lovak* (1968) c. kötettel végleg rátaláljon a hangjára, arra a lakonikus, gyakran ironikus, de mindvégig természetes költői hangra, ami később a haiku-szerű „körömverseit” is jellemzi. Sütővel hasonló a helyzet: 1948 óta közlik írásait és mint azt a Kántor-Láng-féle irodalomtörténetből (*Romániai magyar irodalom 1945-1970*) megtudjuk, már 1955-ben születik egy jelentős kisregénye, a *Félrejáró Salamon*. A hatvanas években a kritika Sütő „megtorpanásáról” beszél, keveset ír, s akkor is inkább „szocialista népszínműveket”. Egészen addig, amíg 1970-ben ki nem rukkolt az *Anyám könnyű álmot ígér*-rel, az elmúlt ötven év egyik legnagyobb magyar sikerkönyvével. Ezt a könyvet Kántor-Láng úgy írja le, mint egy új „Puszták népé”-t, amelynek sikerült „egy korszak lényegét kifejeznie” (Kántor-Láng 1970:165). A mérleg egyik serpenyőjében tehát ott van Sütő új könyve, a másikban az ugyancsak nagysikerű, bár egészen más stílusban íródott *Zokogó majom*, a kolozsvári Bálint Tibor munkáskörnyezetben játszódó regénye, ami *mutatis mutandis* Fejes „Rozsdatemetőjével” tart rokonságot. Ha ehhez még hozzáadjuk Páskándi Géza új kötetét, a *Holdbumerángot* (1966), valamint abszurd novelláit és a Forrás-nemzedék ekkor induló két legjobb költőjét Szilágyi Domokost és Lászlóffy Aladárt (mindkettejük első kötete 1962-ben jelent meg), azt kell mondanunk, hogy a romániai magyar irodalom ekkoriban nem marad le a magyarországi mögött, sőt, néhány Páskándi abszurdoiddal, illetve a kitűnő *Vendégség*-el (1970) még hat is magyarországi írótsáira. A romániai magyar könyvkiadás szempontjából most visszatekintve úgy látszik, 1969-71 az az időszak, amikor a legtöbb értékes mű megjelenhet, mert Ceausescu egyelőre inkább a „független” és a „nyugatbarát” lapra tesz, ismert lengyel nyelvi fordulattal, „még nem szállt fejébe a szódavíz”, ahhoz még el kell látogatnia Kínába.

Jugoszláviában más volt a helyzet. Itt Titonak sikerült ideiglenesen fékentartania a föderáció széthúzó, nacionalista erőit — a „munkástanácsos” szocializmus úgy-ahogy működött és ezen belül a Vajdaságban kialakult egy olyan helyzet, amelyben a korábbinál nagyobb tér nyílt a „hármass meg határozottságú” magyar irodalomnak (Béládi 1982:118). Ez, a hatvanas években kibontakozó irodalom nyitott volt a magyar és a jugoszláv irodalom, valamint a világirodalom felé is. Igen nagy szerepe volt ebben a Zágrábban élő Sinkó Ervinnek, Krleža barátjának, aki 1959 októberében megnyitotta az újvidéki egyetem bölcsészeti karának magyar tanszékét és a hatvanas években tartott előadásaival egy egész írói-kritikusi nemzedékre hatott. A nemrég

elhunytt Bori Imre volt a másik kritikus, aki a huszadik századi magyar irodalomról közétett tanulmányaival újraértelmezte a magyar irodalomtörténet avantgarde-olvasatát, de Radnóti Miklósról írt könyvével (1965) is új szempontokkal gazdagította irodalomtörténetünket. E két személyiség mellett fontos szerep jutott két újvidéki folyóiratnak, a *Híd*-nak, ami ugyancsak a hatvanas években lett provinciális közlönyből széles érdeklődésű irodalmi folyóirattá és az 1961-től egy lap irodalmi mellékletéből 1965-ben folyóirattá átalakult *Uj Symposion*-nak, ami kezdettől fogva az avantgarde esztétikára esküdött. Utóbbit olyan fiatal írók szerkesztették, akiknek neve később Magyarországon is ismert lett: Bosnyák István, Bányai János és Tolnai Ottó, s olyanok írtak bele, mint Végel László és Gion Nándor.

Itt most személyesre kell vennem a szót, ugyanis legelőször a Major Nándor-szerkesztette *Híd* 1962/6 számában szerepeltem egy cikkel, amit az amerikai beat-nemzedékről írtam, csatoltam hozzá Allen Ginsberg „Üdvözlés” c. művének első, vadonatúj magyar fordítását, a montreali Vitéz György munkáját. A *Híd*-hoz úgy emlékszem, Molnár József közvetítésével jutottam el (ő levelezett egy vajdasági íróval), de mivel barátságosan fogadták jelentkezésemet, hamarosan rendszeres munkatársává váltam a folyóiratnak. Személyesen csak 1966-ban ismertem meg szerkesztőit, akik közül a legjobb viszonyban talán Ács Károllyal voltam — 1962-ben, noha Sinkó Ervin segítségével meghívó levelet kaptam a jugoszláv Írószövetség titkárától, még nem adtak beutazó vízumot egy „hontalan” magyarnak. (Igaz, még 66-ban sem voltam brit állampolgár, de addigra már leváltották a jugoszláv belügyminisztert, Rankovicsot, akinek a korábbi tilalmat köszönhettem). A *Híd* mellett hamarosan kezdtem írni, illetve fordítani az *Uj Symposion*-nak is, náluk jelent meg például néhány Kolakowski-esszéfordításom. Ha teljesen őszinte akarok lenni, én az újvidéki folyóiratokat hosszú évekig amolyan „kiskapunak” használtam, amelyen keresztül be lehetett lopódzni Magyarországra — mert a nyugati emigráció folyóiratai rendszeresen fennakadtak a cenzúra szűrőjén. Voltak olyan írásaim, amelyekkel a nyugati emigráció irodalmát propagáltam, például egy „kedvesináló” beszámoló az *Uj égtájak* c. versantológiáról; ezt az antológiát egyébként Budapesten Vas István is észrevette és nagyon pozitív hangú kritikában méltányolta. Néha vitákat is provokáltam — például Borisz Paszternák bemutatásával, a hazai „orosz szakértő” E. Fehér Pál és a jugoszláviai Torma Dénes (Bori Imre álneve) között. És mivel saját verseimen kívül T.S. Eliotot és Zamjátyint is fordítottam a *Híd*-nak, alighanem én is hozzájárultam ahhoz a „fellazításhoz”, ami nem Nyugatról — továbbra is Délről érkezett Magyarországra.

Szorosabb kapcsolatom a vajdaságiakkal 1974-75-ig tartott, még Tolnai Ottó kérésre lefordítottam az *Uj Symposion*-nak Witold Gombrowicz egyik kitűnő drámáját, de aztán figyelmem már egyre inkább Budapest felé fordult, ahol a hetvenes évek végén már lehetett játszani (bár nem az én fordításomban) Gombrowiczot is. De úgy gondolom, 1969 egy újabb korszakhatár volt az egyetemes magyar irodalom történetében, több okból. Ekkor jelent meg ugyanis Konrád György korszakos jelentőségű regénye *A látogató*, és ekkor — pontosabban 1967-68-ban, — kezdett kibontakozni a csehszlovákiai magyar irodalom abból a sajátos provincializmusból, amibe a háború utáni lakosságcseré és a korábbi szigorú pártpolitika kényszerítette. Dobos László *Földönfutók* c. regénye 1967-ben jelent meg. Ugyancsak 1967 a pozsonyi *Irodalmi szemlét* szerkesztő Tözsér Árpád második verseskötetének, a *Kettős úrben*-nek a kiadási dátuma. Amikor 1968 augusztusában egy napot Pozsonyban töltöttem és magyar irodalmárokkal találkoztam, ezt a két nevet hallottam leggyakrabban emlegetni a kitűnő kritikus és irodalomszervező (azóta is jó barátom) Koncsol László szájából. És hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy 1969-ban már a kassai Márai Sándorról is lehetett írni az *Irodalmi szemle*-ben — a Prágában tanító Rákos Péter meg is tette. Más kérdés, hogy a csehszlovákiai liberalizálódásnak hamarosan véget vetett a Husák-rendszer megszilárdulása: 1971-re már az *Irodalmi szemle* is ugyanazt a központilag jóváhagyott nótát fújta, mint a szlovák folyóiratok túlnyomó többsége.

De 1969 fontos dátum volt az erdélyi-nyugati kapcsolatok szempontjából. Nem tudom biztosan, ebben az évben, vagy már egy évvel korábban látogatott el Londonba „Fodor úr”, vagyis Fodor Sándor, a *Napsugár* c. kolozsvári magyar gyermeklap szerkesztője, s nekem már 1956 óta kedves barátom. De az biztos, hogy az egy percre önállóságra törekvő román politika (be-nem-avatkozás Csehszlovákiában!) engedékenységeinek köszönhattuk Fodor Sándor látogatását és azt a kezdeményezést, ami évekre biztosította erdélyi magyar írók kiutazását Angliába. (Tudom, egyszer Szilágyi Domokos és Majtényi Erik járt Sulyok Vincéék meghívására Skandináviában, de a mi meghívás-rendszerünk éveken át működött és jól működött). Ekkoriban turistaként nem lehetett Nyugatra utazni Romániából, hivatalos meghívásra viszont néha igen. Mi tehát — a Szepsi Csombor Körrel együttműködve — látszólagos, magyarán mondva „fal” meghívó-leveleket küldtünk erdélyieknek akár a Nemzetközi PEN Club, akár más angol szervezet nevében, viszont a meghívott írók aztán saját költségünkön láttuk vendégül Londonban, illetve Cambridgeben (én tréfásan „cambridgei szárnyvonalonról” beszéltem Siklós Istvánéknak). Ez a módszer remekül bevált és így járhatott Angliában „Fodor-túrán” Láng Gusztáv, Kántor Lajos, Szilágyi István és Bálint Tibor is. (Közülük Kántor kétszer is ellátogatott Angliába, 1973-ban és 1980-ban. Ezekről és más utazásairól beszámolt több alkalommal, legutóbb a *Gyökerek, álmok, tengerek* c., az Ister kiadó gondozásában Budapesten 2002-ben megjelent könyvében). Én egyszer megpróbáltam Deák Tamást is meghívni egy összehasonlító irodalomtörténeti konferenciára, de ez az angol ál-meghívó butasággal vegyes ügyetlensége miatt nem sikerült.

Amerikában közben „divatba jöttek” az erdélyiek és a hetvenes években több küldöttség utazott ki oda Püskiék, illetve amerikai magyar szervezetek meghívására. Ezeknek az utaknak, amelyeknek köszönhetően például Kányádi Sándor eljutott Kaliforniába, volt egy szépséghibája: a romániai küldöttség az írókon kívül rendszerint egy-két hivatalos emberből, magyarán

mondva jelentgetéséért utaztatott irodalmárból is állt. Emlékszem 1977-ben, amikor Bukarestben jártam, Majtényiéknel parázs vita folyt arról, mennyit használ, illetve árt az erdélyi magyarságnak ez egyik ilyen befolyásos jelentgető, névszerint Hajdú Győző. Szerintem többet ártott, mint használt, de ezt végül is maguknak az erdélyieknek kellett eldönteni — gondolom, ezért történt az, hogy a romániai változások után 1990-ben ismeretlen tettesek kövel beverték Hajdúék ablakait. A Londonba és Cambridgebe utazó írókkal viszont nem jött hivatalos ember és majdnem normális hangon lehetett velük beszélgetni, nem néztek körbe ijedten, nem hallja-e őket véletlenül valaki.

Kapcsolatunk az erdélyiekkel azáltal is szorosabbá vált, hogy a *Korunk* kért tőlünk kéziratot és mindaddig, amíg határokon kívüli magyar szerzőket lehetett közölni, közölt is bennünket. Persze csak politikamentes szövegeket, de nekem például az 1973 és 1982 közt a kolozsvári folyóiratban megjelent írásaim között volt több versfordításom lengyelből és tanulmányom a régi magyar irodalomról. A hetvenes években négyszer is ellátogattam Erdélybe, 1971-ben úgy, hogy Kántor Lajoséknál laktam, 1977-ben pedig több hétre a British Council ösztöndíjával. Az idők változását jól mutatta, hogy 1985-ben, amikor újabb kutatóútra készültem Erdélybe, a román hatóságok egy átlátszó hazugsággal visszautasították beutazási kérelmemet és nem voltam képes rábírní cambridgei angol kollegáimat, hogy ezt a hazugságot írásban leleplezzék. De Kántor könyvéből tudom, hogy George Cushing, a londoni egyetem tanára is járt Erdélyben, megfordult ott Péter László és azt hiszem, Siklós István is.

Ami Cs. Szabót illeti, ő hosszan készült Kolozsvárra, gyermekéveinek városába, de végül mégis Budapestre tért vissza, már beteg, de részben kiengesztelődve és ma a sárospataki temetőben nyugszik. De ahogy Kántor írja a *Cs. Szabó László terei, 1905-2005* (Kolozsvár, 2005) c. kötetben közölt tanulmányában, Cs. megmarad „a Kolozsvár Társaság szellemi elődjének” és örök barát, örök kortársnak.

A nyolcvanas években nehéz idők jártak az erdélyiekre. Míg a hetvenes évek közepén Kányádi Sándor még megírhatja „Halottak napja Bécsben” c. nagy költeményét és azt (némi cenzurális beavatkozással, közölheti), Sütő pedig írja történelmi és társadalmi drámáit, azok közt van olyan, ami a nyolcvanas évek közepére már csak Budapesten lesz előadható. Székely János, aki a hetvenes években több érdekes drámát írt, 1981-ben írja az utolsót, amelynek hőse egy középkori magyar király. Az *Ellenpontok* c. illegális folyóirat szerkesztője, Szöcs Géza 1986-ban emigrál Svájcba, számos erdélyi író és kritikus követi a már korábban áttelepült Páskándi Géza példáját és átjön Magyarországra (Bodor Ádám, Láng Gusztáv, Kocsis István). A helyzet Tito halála után Jugoszláviában is rosszabbodik, Csehszlovákiában viszont 1979-ben feltűnik egy kitűnő új prózaíró: Grendel Lajos. De egy Grendel nem csinál nyarat, a cenzúra egészen 1989-ig még elég szigorú marad Pozsonyban. Vagyis a hetvenes évek közepére-végére megint Budapest veszi át a vezető szerepet, egy kitűnő új prózaíró nemzedék jelentkezésével. Konrád György *A látogató*-ját olyan regényei követik, amelyeket vagy nem, vagy csak megcenzúrázva lehet Budapesten kiadni. Ilyen harmadik regénye, *A cinkos*, amelyiknek egyik fejezete („Az ünnep”) az ötvenhatos forradalom kitörésének remek leírása. Őt hamarosan követi Nádas Péter az *Egy családregény vége*-vel (1977), illetve Esterházy Péter a *Termelési regény(kiss)regény*-nyel (1979), majd Nádas megírja a század második felének magyar nagyregényét, az *Emlékiratok könyvé*-t (első kiadása: 1986). Ami erre a három íróra jellemző, az közös törekvésük az anekdotázó, hol realista, hol kicsit romantikus magyar próza modernizálására, gyökeres átalakítására. És 1975-ben napvilágot lát Kertész Imre *Sorstalansága*, amit egy évtizeden át csak a beavatottak olvasnak és csak a Nobel-díj után kezd igazán értékelni a magyar kritika.

Ami a költészetet illeti, itt is bukkannak fel új tehetségek: 1978-ban, Nagy László halálával véget ér egy korszak. Sem Juhász Ferenc, sem Csoóri Sándor nem alkotnak már izgalmasan újat — utóbbi inkább esszéivel teremt magának tartós helyet a kor irodalmában. Több, mint új színfolt a líra palettáján Tandori Dezső, második verseskötetét az *Egy talált tárgy megtisztítása*-t (1973) a kritika az első magyarországi posztmodern költői műként méltatja. A hetvenes években két kötet jelenik meg Petri Györgynek, akinek lázadó hangú, részben alulstilizált, részben filozófiai indíttatású, ironikus versei elég széles visszhangot keltenek — harmadik kötetét már csak szamizdatban adhatja ki, de ez még népszerűbbé teszi a „demokratikus ellenzék” köreiben. Maga ez a fogalom a „chartásokkal” és a Bibó-émlékkönyvvel jelentkezik és nem sokra rá már Vajda Mihály megfogalmazza egy cikkében azt a jelentős tételt, hogy „a mai ellenzék számára 1956 megkerülhetetlen dátum” (bár ez már szinte mindenki számára világossá vált a csehszlovákiai beavatkozás és az eurokommunista kísérlet sikertelensége után). Petrin kívül a legérdekesebb fiatal költő Rakovszky Zsuzsa, aki sokáig csak személyes lírát ír, kerüli a politikát és hangjában kissé az „újholdasokat” követi. De a nyolcvanas években a nagyközönség érdeklődése is lanyhul a költészet iránt s ez a folyamat, sajnálatos módon, egy-két kivétellel, napjainkig tart.

A maga módján a nyugati magyar irodalom is lépést tartott a hazaiakkal. Az, hogy 1986-ban Béládi, Pomogáts és Rónay közös műveként, a Gondolat kiadónál megjelenő *A nyugati magyar irodalom 1945 után* 310 oldalon át méltathatta nyugati írók műveit és 58 szerzőről bibliográfiai irodalmat is megadott, azt jelentette, hogy legalábbis mennyiségileg ez az irodalom alighanem harmadik helyen áll a magyarországi és romániai magyar irodalom után. Ami a minőséget illeti, arról is gondoskodott néhány szerző: Márai Sándor egyik legjobb könyve a *Föld...föld* 1973-ban, Határ Győző nagy világdramája a *Golghelóghi* 1976-ban jelent meg, ezeket 1980-ban követték Faludy György *Összegyűjtött versei*, majd két évvel később Cs. Szabó László egyik legjobb könyve, a *Hüllő árnyékban*. (És akkor az ötvennyolc bibliográfiára érdemes névből csak négynek a kiemelkedő teljesítményét említettem!) Ami pedig az 1980 utáni fejleményeket illeti, köztudomásúlag Cs. Szabót

1980-es első hazalátogatása után Budapesten is kiadták, sőt még Határ Győző is „szalonképes” lett 1987-re. Időközben a *Vándorének* mellett egy-két nyugati magyar költő kötete is meg-megjelenhetett: Thinsz Géza és Dedinszky Erika neve jut hirtelen eszembe, de a például e sorok írójának 1985-ben a Magvető Kiadóhoz beadott és kiadásra elfogadott versválogatása, a *Búcsú a romantikától* csak a rendszerváltás után 1990-ban jelenhetett meg. (Minden évben megérdeklődtem, miért halogatják a kiadást, hiszen szerződést írtunk alá — 1989-ben aztán megtudtam, hogy a Magvető akkori igazgatója egyszer panaszkodott az egyik munkatársának: „Ki akarom adni a Gömörít, de a Kiadói Főigazgatóság minden évben visszadobja!” Másszóval hazajárásaim és itt-ott közölt írásaim és fordításaim ellenére még mindig vörös posztó voltam a központi cenzor szemében). Annyit el kell viszont ismernünk, hogy a nyolcvanas években megsokasodtak a kapcsolatok a hazaiak és nyugatiak között, a párizsi *Magyar Füzetek*-ben számos politikai elemzés jelent meg magyarországi szerzőktől, hol álnéven, hol a saját nevükön. Később ez a gyakorlat átgyűrűzött az *Irodalmi-ra* és az *Új Látóhatár-ra* is. És mivel 1989 előtt már a nem-áttelepültek közül számos erdélyit is kiadtak Budapesten, 1990-re az lehetett az illúziója a csak könyvcímekből tájékozódónak, hogy helyreállt a magyar irodalom egysége. Szerintem erről nem volt még szó, de az okok elemzését máskorra hagyom.

Viszont a Nagy Magyar Összjáték megteremtésében jelentős szerep jutott a külföldi magyar értelmiségi köröknek, elsősorban a hollandiai Mikesnek. Azt hiszem, a Mikes hívott meg először hivatalosan magyar íróvendégeket 1967-ben, majd ezt a delegációt 1970-ben Mészöly Miklós és Konrád György meghívása követte Vaesharteltbe. (Mészöly, akit sokan a modern magyar próza egyik iskolát teremtő mesterének tekintenek, később újra eljött egy Mikesre). Én próbáltam Sinkó Ervin útját egyengetni, őt meghívni Hollandiába, de helyette Bori Imre szerepelt egy előadással 1966-ban, Sinkó pedig egy évre rá meghalt. Később, de itt dátumot nem tudok mondani, mikortól, egyre gyakrabban jöttek vendégek Erdélyből is a Tanulmányi Napokra. Másszóval a Mikes sohasem adta fel az egyetemes magyar irodalom hasznos fikcióját s ezzel bizonyos értelemben azokat is támogatta a nyugati írók közül, akik kezdettől fogva azt szorgalmazták, figyeljünk oda minden jelentős műre, ami a határok által részekre szabdalt magyar irodalmakban létrejön. Ezt a feladatot néhány hazai kritikus is felvállalta — más kérdés, hogy az olvasóközönség a rendszerváltás előtt és után is csak múlt politikai divatok alapján kezdett érdeklődni egyik-másik régió irodalma iránt. Legelőször volt egy általános „erdélyi szezon”, aztán egy Márai Sándor nevével fémjelzett időszak, amikor az emigráns írók „polgárisága” keltett érdeklődést (függetlenül attól, hogy Márai másképpen és színvonalasabban képviselte a polgári értékeket, mint a hazai „polgári körök” túlnyomó többsége), végül az elmúlt években egy nosztalgikus „erdélyi-nemzeti” szezon, ami Wass Albert tömjénezésének jegyében lángolt fel, s látszik mostanában csillapodni.

Bár esztétikai ügyekben gyakran nem értettünk szót, feltétlenül meg kell említeni a párizsi *Magyar Műhely* c. folyóiratot, két okból. Az egyik az, hogy az 1962-ben indult lap kezdeti habozás után egyre inkább az avantgarde szószólója lett és a hetvenes évekre kiegyezett a hazai hatóságokkal annak érdekében, hogy a politikát teljesen mellőzve terjeszthesse művészi nézeteit Magyarországon. Másszóval a vajdasági avantgarde-dal összekacsintva a párizsiaknak sikerült lerakni a Kassák után félbemaradt magyarországi avantgarde alapjait. Ez részben az egyetemes magyar összjátékba való olyan bekapcsolódással sikerült, hogy a műhelyesek 1967-től évről-évre rendeztek konferenciákat vagy a franciaországi Marly-le-Roiban, vagy pedig Bécsben, s ezekre sikerült meghívniuk vajdasági, illetve néha erdélyi szerzőket is. Tevékenységüket bizonyos mértékben igazolta a nyomukban járó, Magyarországon jelentkező fiatalabb költőnemzedék, amelynek *Ver(s)ziók* c. antológiája (1982) a „szabályos” verseken és képverseken kívül lettrista kísérleteket is tartalmaz.

És mondjuk ki kertelés nélkül: az „ötágú síp” gondolatát nem sajátíthatja ki egyetlen politikai tábor sem. Akit csak azért érdekel az erdélyi magyar irodalom, mert szeretné „visszakapni a hegyeinket” és Csaba királyfi örökségét, az álmokat kerget és elfordul a valóságos értékektől. Akit viszont azért nem érdekel, amit Kolozsváron, vagy Pozsonyban írnak, mert annak csak a „románokhoz”, illetve a „szlovákokhoz” van köze, az egy szűkkeblű partikularizmust tesz magáévá, s ilyen alapon angol, vagy francia szerzők műveit sem kellene olvasnia, már a nyugati magyar irodalomról nem is beszélve. Attól, hogy több köze van „a magyar valósághoz”, Moldova György még nem lesz jobb író, mint Sütő András, vagy Szilágyi István, hogy csak két nevet említsek. Ugyanakkor nem minden nyugati író lehet olyan szerencsés, mint amilyen a 96 éves korában elhunyt Faludy György volt, akinek a harmincas évektől kezdve, villoni villódzásai óta mindig akadt olvasója, s aki hosszas hanyódás és változatos, izgalmas életút után díszírhelyet kapott a Kerepesi úti temetőben. Bár hogy is mondta Reviczky Gyula egy ironikus versében? „A Kerepesi temetőben / síromnak lesz virága bőven”. Nyugati íróársaimnak inkább jó olvasókat, értő közönséget, mint virágokkal megrakott hazai díszírhelyet kívánok.

HUNGARIAN LITERATURE IN THE WEST AND ELSEWHERE SINCE 1956

Paper presented at the 47th Mikes Study Week conference organized jointly by the Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands (Hollandiai Mikes Kelemen Kör) and Mikes International between 21 and 24 September 2006 in Elspeet, the Netherlands. The conference's theme was: 'HUNGARIAN CULTURE I. — HUNGARIAN LITERATURE WORLD-WIDE. Three Poles: Hungary, Territories in the Carpathian Basin outside Hungary, West.'

The author, living in Great Britain since 1956 as a refugee after the crushing of the Hungarian Revolution and Independence War of 1956, presents in this paper his personal view of the universal Hungarian literature's (changing) focal points since 1956.

VALLASEK, Júlia : Fordulópontok az erdélyi magyar irodalomban¹

A történelmi események mindig jóval radikálisabban változtatják meg a fennálló (irodalmi) intézmények arculatát, mint a lassúbb belső fejlődés vagy akár a szellemi forradalmak. Ezek amolyan cezúraként, időbeli választóvonalként működnek, noha nyilván nem (vagy csak ritkán) bizonyulnak kizárólagosnak. Az erdélyi irodalom és az irodalmat működtető intézmények életének alakulásában néhány történelmi eseményhez kapcsolódó dátum kínálja magát ilyen választóvonalként.

Az első ilyen vonal 1918/19 táján húzható meg. Az új fennhatóság alá kerülő országrészben a korábban is létező regionális törekvésekre alapozva rövid letargia után kialakul egy önálló intézményrendszerrel (folyóiratok, szervezetek, egyletek, olvasókörök, színházak) stb. rendelkező pezsgő kulturális/irodalmi élet. Ami az irányzatokat, költői eszköztárat stb. illeti, ennek az irodalomnak az alakulása természetesen szervesen összefüggött a magyar irodalom formálódásával, a kor vezető irányzatában, a transzszilvanizmusban mindez mégis sajátos, regionális színezetet öltött. A kulturális decentralizáció és a regionális értékkeremtés folyamata természetesen nem ment végbe egyszerűen, nem csak írókra volt szükség, akik az erdélyiség jelszavát kövessék, hanem olvasóközönségre is, akik mindezt elfogadják, olvassák, anyagilag támogassák. A művelt közönség ízlése és irodalmi értéktudata ugyanis a tizenkilencedik század második felétől gyakorlatilag Pestközpontú volt. Az erdélyi irodalom „hőskorának” nevezett szakaszban tehát nem csak intézmények alapítása és felvirágoztatása zajlik, hanem közönség s így identitásformálás is, amelynek eredményeképpen a „regionális” jelző fokozatosan megszűnik a „provinciális” szinonimája lenni.

„...íróink abba az illúzióba ringatták magukat, hogy amikor ők megszerezték a trianoni nagykorúságot, a kisebbségi sorsban komolyabbá válik az olvasóközönség is, amely a boldog többségi sorsban az irodalomban csak a szórakoztatóipar egy nemét látta... – írja Ligeti Ernő –. Tehát nemcsak az írók kellett felkutatni, de fel kellett kutatni az olvasót is.”

Az Erdélyt két részre osztó, Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatoló, Dél-Erdélyt Románia részeként hagyó 1940-es második bécsi döntést tehát egy letisztult, önálló intézmények által működtetett kulturális és irodalmi élettel rendelkező erdélyi társadalom fogadta ovációkkal. Itt húzható meg a második virtuális határvonal, hiszen az 1940–1944 közé eső szűk négy esztendőben hirtelen megváltozott helyzettel kellett szembesülni: a kisebbségi keretek közt kidolgozott, gyakorolt erdélyiség eszmének helyet, érvényességet kellett találni a megnövekedett magyar kulturális térben.

A harmadik határvonalat ismét a nagypolitika húzta meg, a második világháború után szovjet érdekszférába és fennhatóság alá kerülő területen az irodalom sem lehetett más, mint amit az uralomra jutott kommunista ideológia diktált. Néhány átmeneti esztendő után, az új hatalom megszilárdulásával az irodalom nagyvonalakban két témára és hangnemre korlátozódik. Az „itt és most” szerepét, (az ország szépségét, gazdagságát, a munkásosztály és vezetője a Párt megvalósításait) naiv elragadtatás, a „máshol, régen” világát, (vagyis a külső, illetve belső ellenséget) izzó gyűlölettel kellett ostromozni. A poétikai sematizmus esztendeit követően is a megszólalás terét alapvetően a cenzúra szabta meg, a cenzúra, amit egy-egy oldottabb pillanatban, a cenzor és a szerző személyének függvényében ki lehetett ugyan játszani, de amely alapvetően 1989-ig változó intenzitással szabályozta, hogy az országban csak olyasmi jelenhetett meg nyomtatásban, amit előbb a cenzúra ellenőrzött. Ha más nem a verseskötet elejére helyezte ciklusnyi pártverssel az enyhébb időszakokban is meg kellett adni a császárnak, ami a császáré. Természetesen az írók egy része mindig is megpróbálta kijátszani ezt a cenzúrát, igen hamar kialakult író és olvasó közt a hallgatólagos egyezség, a „virágnyelven írás” és a „sorok közti olvasás” tudománya. A korszak sok, nagy port felverő könyv- vagy színpadi sikere részben ezzel a kettős kóddal való olvasással.

A negyedik fordulópont 1989-es változásokkal következett be az erdélyi magyar irodalomban. A cenzúra megszűnésével, a publikációs tér növekedésével, (az erdélyi szerzők kedvük és irányultságuk szerint bármilyen magyar nyelvű publikációs fórumon szerepelhetnek), a posztmodern irodalmi irányzatok térhódításával a korábbiaktól gyökeresen eltérő helyzet alakult ki. Maga az „erdélyi magyar irodalom” fogalom is megkérdőjeleződött: mára az, hogy egy adott művet „erdélyinek” tekintünk-e, vagy sem, nem annyira a szerző állampolgárságától és lakcímétől, sőt még csak nem is a szerzői intencióktól, vagy a műben előforduló jellegzetesen Erdélyre utaló jelektől (pl. helységnevek, szereplők neve, azonosítható helyzetek) stb. függ, hanem attól, hogy hogyan olvasom, hogyan értelmezem.

Az alábbiakban arról a fordulópontról és arról a szakaszcsoportról lesz szó, amelyik a második bécsi döntéshez kötődik, azt vizsgálom, milyen hatással volt a második bécsi döntéssel járó változás az erdélyi irodalomra.

Természetesen szigorúan véve nem beszélhetünk radikálisan irodalmi változásokról, az erdélyi irodalom két világháború között kialakult kánonja (a különböző kifejezési formák, műfajok, versnyelv és prózapoétika) tovább őrzi érvényességét.

¹ Elhangzott a Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International közös szervezésében megrendezett 2006. évi, 47. Tanulmányi Napok konferencián. („MAGYAR KULTÚRA I. — MAGYAR IRODALOM WORLD-WIDE. Három pólus: Magyarország, Utódállamok, Nyugat.”; 2006. szeptember 21-24., Elspeet, Hollandia.).

Ugyanakkor egy kisebbségi helyzetben született, önnön kisebbségi voltát minduntalan tematizáló irodalom számára a kiindulópont megváltoztatása (a kisebbségből többségi helyzetbe kerülés) alkalmat biztosított értékrendjének újrendezésére. Négy év (ráadásul négy háborús év) túlságosan rövid idő ahhoz, hogy önálló irodalmi korszakról lehessen beszélni, ráadásul az ekkor alkotó, publikáló szerzők (néhány kivételtől, pl. Horváth Istvántól eltekintve) korábbi életművüket folytatják.

A kor embere második bécsi döntéssel járó határmódosítást nemcsak geopolitikai értelemben, hanem időbeli határáként is érzekelte, korszakhatárnak tekintette, a fordulatot pedig korszakváltásként élte meg. A korabeli (erdélyi magyar) sajtóban, de a szépirodalomban is (elsősorban a költészetben, illetve az írók ekkoriban feltűnően gyarapodó publicisztikai munkáiban), visszatérő retorikai elem múlt és jelen különválasztása, ellentétezése. Nem csupán a múltbeli frusztrációk terápiás célú kibeszéléséről van szó (bár nyilván ez is szerepet játszik), a második bécsi döntés még az adott történelmi pillanat és a régió specifikus problémáira érzékeny, esetenként számon kérő vagy kritikus hangot megütő szerzők írásaiban sem egyszerűen pozitív értékelést kap, hanem egyenesen a kizökkent világrend helyreállításaként szerepel. (Újjáépítésről, rekonstrukcióról van szó, ellentétben a negyvenes évek végétől megerősödő kommunista diskurzussal, amely a múlttal való gyökeres szakítást, a múlt dekonstrukcióját és egy új világ felépítését hangsúlyozza.)

„Arcunk, mint a mesebeli királyé, különös játékot játszik: egyik szemünk sír, a másik nevet” – áll az Erdélyi Helikon 1940. augusztus-szeptemberi összevont számának bevezetőjében, s ez az állítás sok erdélyi értelmiségi viszonyulását jellemzi a következő években. Az erdélyi magyarság szellemi-politikai reintegrációja nem bizonyult problémamentesnek, alig múlt el az általános örömmámor, komoly ellenérzések fogalmazódtak meg (elsősorban az anyaországból érkező, a lokális struktúrákat nem ismerő, mellőző, karrierépítő tisztségviselőkkel, az úgynevezett „ejtőernyősökkel” szemben). Mindvégig a centralizálástól való félelem, a saját értékek megőrzésének vágya és a minél gyorsabb ütemű felzárkózás szándéka közt ingadozva Észak-Erdély szellemi életének hangadói (az írók ekkor többnyire közéleti súllyal is bírt) igen korán kinyilvánították, hogy vezető szerepüket a megváltozott körülmények közt is meg kívánják őrizni. Az elmaradt marosvécsi találkozót pótolandó 1940. december 29-én Kemény János lakásán gyűlt össze a helikonista írók egyik csoportja, hogy megbeszéljék, milyen szerepet vállaljon az írói közösség a megváltozott helyzetben. Az összejövetel jegyzőkönyve szerint Bánffy Miklós kezdeményezésére az írói szereplések, rendezvények kérdéséről is szó esett, egyebek mellett megállapodtak a „márkavédelemben” („1. A Helikon nevében csak a Helikon által rendezett estélyeken vesznek részt”), és gyakorlatilag szellemi monopóliumot kértek a helikoni közösség számára. „2. Illetékes helyen kifejezik azt a kívánságukat, hogy ha Erdélyben hivatalos fórumok, tekintélyes művelődési központok vagy egyesületek, irodalmi ünnepségeket, nagyobb estélyeket rendeznek vagy támogatnak, irodalmi, művészeti vagy szellemi mozgalmakat indítanak el, ezeken kérjék ki a Helikon tanácsát, s ezekkel kapcsolatban szempontjait és kívánságait méltányolják.”²

Az Erdélyi Helikon írói közösségének a tizenötödik (egyben utolsó) marosvécsi találkozón megfogalmazott nyilatkozata annak a csalódásnak ad hangot, hogy elvárásaik nem teljesültek. Nehezményezik, hogy az új kormányzat figyelmen kívül hagyta az erdélyi intézmények (illetve az ezeket képviselő emberek) tapasztalatait, megfelelő szakértelem és a helyi viszonyok ismerete nélkül, a lokális értékrendet figyelmen kívül hagyva, bürokrata kicsinyességgel irányítja Észak-Erdély életét.

Hasonlóan az öntudatos szerepvállalástól a csalódásig tartó utat jár be 1940 őse és 1942 között Tamási Áron is. *Virrasztás* című esszé-publicisztika kötetébe foglalt írásaiból kitűnik, hogy már a második bécsi döntést megelőző hetekben terveket kovácsolt, a nevelés, közművelődés, alkotóművészet képviselőiből alkotott *Szellemi Tanács* felállítását szorgalmazta, amely egyrészt az erdélyi magyarság zökkenőmentes szellemi reintegrációját irányítaná, másrészt a regionális szellemi erők megőrzését és fejlesztését biztosítaná. Sem a Szellemi Tanács, sem pedig (az ugyancsak Tamási által szorgalmazott) az erdélyi politikai pártot helyettesítendő Erdélyi Szövetség nem alakult meg. 1942-ben keltezett *Erdélyi jelentésében* Tamási is levonhatta azóta híressé vált következtetését „A szív megkapta a sorstól a hazatérés legnagyobb ajándékát, de a szellem mostoha sorsra száműzetett.”³

Az erdélyi irodalom tekintetében a belső és a külső (ti. magyarországi) olvasat gyakran eltért egymástól. A kor legtekintélyesebb irodalmi fóruma, a Nyugat például nem fogadta el a helikoni értékrendet, a „helikoni triász” (Áprily, Reményik, Tompa) tagjaitól például egyetlen verset sem közölt. Szemle rovatában ugyan több-kevesebb gyakorisággal jelen vannak az erdélyi szerzők, de a kritikákat többnyire semmitmondó udvariasság vagy a fanyalgó értetlenség jellemzi. Az erdélyi írók sokszor sürgetik a magyarországi irodalmi lapoktól a munkásságukat „nagykorúként” kezelő kritikát, máskor viszont éppen a „másság” hangsúlyozásával mintha arra próbálnának rámutatni, hogy megfelelő „helyzetismeret” hiányában nem fogadják el az anyaország felől érkező kanonizációs törekvéseket.

² MAROSI Ildikó (szerk.): A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája (1924–1944) II., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 253. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ez utóbbi kívánsággal feliratban fordulnak a Kultuszminisztériumhoz.

³ In. TAMÁSI Áron: *Virrasztás*. Révai Kiadó. 1943. 422.

A második bécsi döntést követő szűk négy esztendő alkalmat ad az olvasatok közelítésére, a kánonok kiegyenlítésére. Az olvasóközönség növekedésével együtt nő az erdélyi írók ismertsége, olvasottsága, a megnövekedett publikációs lehetőségnek (és részben az „erdélyiség divatjának”) köszönhetően az erdélyi írók munkái nagyobb számban jelennek meg az ex-anyaországi lapokban, kiadóknál. Pályakezdeknek már nem számító fiatal szerzők, például a népi irányzat írói (Nagy István, Asztalos István) de mások, például Szabédi László vagy Wass Albert neve is ebben az időben kerül be az összmagyar irodalmi kánonba. Az irodalmi reintegráció szimbolikus gesztusaként 1940–44 közt váratlanul megugrik az erdélyi szerzők aránya a Baumgarten-díjban, illetve jutalomban részesülők között. 1940-ben Wass Albert kap évdíjat, 1941-ben Reményik Sándor és Tompa László, 1942-ben R. Berde Mária és Szentimrei Jenő, Szabédi László pedig jutalomban részesül. 1943-ban Tamási Áront és Asztalos Istvánt tüntetik ki Baumgarten-díjjal, Szemlér Ferenc kap jutalmat.⁴

Az eltérő olvasatok közeledését jelentős mértékben segítette a korszak irodalmi életének legjellemzőbb vonása, az újraolvasás. Az erdélyi magyarság számára a visszailleszkedés együtt járt a kisebbségi múlt újraértelmezésével, ami az irodalmi élet területén erős újraolvasási folyamatot generált. A kiadópolitika alkalmazkodott ehhez az igényhez: Észak-Erdély fennállásának négy éve alatt a két világháború közti korszak csaknem valamennyi jelentős írójának újra kiadják fontosabb regényeit, válogatott, illetve összegyűjtött elbeszéléseit, verseit. Mintha a szétszalazódó, számos kisebb-nagyobb, eltérő, vagy hasonló eszmeiségű csoportosulásra, immár több nemzedékre bomló (vagyis az irodalmi tér szempontjából „nagykorúsodott”) erdélyi irodalom művelői megragadnák az alkalmat arra, hogy visszatekintve rangsorolják, értékeljék, szelektálják az elmúlt két évtized irodalmi hagyományát. Az újrakiadások nem maradnak visszhangtalanul, csaknem valamennyiről jelennek meg recenziók, kritikák, hosszabb tanulmányok. Ezek többnyire a kritikus korábbi (akár két évtizeddel korábbi) esztétikai ítéletét fogalmazzák meg újra, amivel megerősítik az adott mű helyét az erdélyi irodalom élőnek tekintett, nem csupán „olvasható”, hanem szükség esetén „továbbírható” hagyományában.

Az újraolvasás alkalmanként rekanonizációs folyamatként is felfogható. Bánffy Miklós munkásságának recepciójában például ekkor szorul háttérbe a szerző társadalmi hovatartozásának kérdése, annak szöveggeneráló és értelmező szerepe, és válik döntővé a Bánffy-próza stílusának vizsgálata. A szerző neve képes mítoszt teremteni, amellyel a kanonizációt is befolyásolja, mivel arra készíti a befogadót, hogy a műalkotást pusztán a szerzői név alapján ítélje meg. A Kisbán Miklós szígnő, a szerzői név azonosítása egy adott társadalmi osztály képviselőjével végigkíséri a Bánffy-recepciót. Bánffy első, 1914-es *Haldokló oroszán* című novelláskötetéről Ady Endre fogalmazza meg azt a minősítést, amely a későbbiekben a Bánffy-recepció vezérszólama lesz: „bűn volna Kisbánra azt mondani, hogy dilettáns, mert nem az, hanem a legszebb értelmű és úriságú amatőr-író.” Az ötvenes években használt nyilvánvaló politikai felhangokkal terhes „főúri dilettáns” jelző tehát nem a korabeli kritika (pl. Illés Endre megsemmisítő írásának) leleménye, hanem a két világháború közti recepcióé, amelyik Bánffy munkásságát többnyire célzatosan rendi hovatartozása felől értelmezte. Bánffy fő műve, az *Erdélyi Történet* témájának köszönhetően maga is erősítette ezt a megközelítésmódot. A korabeli kritika többnyire „etnográfiai olvasatot”⁵ alkalmazott, vagyis az arisztokrata életmód belső szempontból történő ábrázolásának egzotikumára reflektált. Itt már a szerzői név is irányította a recepciót, hiszen az *Erdélyi Történet* már nem Kisbán Miklós, hanem Gróf Bánffy Miklós néven adta közre.⁶ (A magyar irodalmi köztudatban mindmáig ez a Bánffy-kép él, mivel a lezáruló életmű kritikai feldolgozása a huszadik század második felében eleinte tilos, majd szegényes volt, Bánffy így többé-kevésbé kimaradt az élő irodalmi hagyományból.) A negyvenes évekre már pályája végéhez közeledő Bánffy Miklós kiemelt helyen szerepel a korszak irodalmában. Az újraolvasás párhuzamosan halad a Bánffy-életmű újrakiadásával, 1940 és 1945 között a Révainál sorra jelennek meg Bánffy-novellák, színművek, 1940-ben megjelenik az *Erdélyi történet* utolsó része, ami jó alkalmat biztosít a trilógia újraolvasására, az addigi értelmezések egyes hangsúlyainak módosítására. Bánffy hetvenedik születésnapját 1943-ban jubileumi lapszámmal köszönti az Erdélyi Helikon, az általános újraolvasási hullámban ez az évforduló is alkalom arra, hogy a pályatársak újraértékeljék Bánffy munkáit. Ez az újraolvasás egyúttal hangsúlyeltolódást is jelent, a szerzői név alapján történő, „etnográfiai” olvasatról egy szövegközpontúbb olvasat felé. Örley István tanulmánya a Bánffy-novellák 1942-es újrakiadásáról adja meg ezt a hangot, ő a Bánffy kisepika sajátos prózapoétikai eljárásait térképezi fel, narrációs technikájának, realizmusának legfontosabb jelét a dísztelen stílusban, elliptikus szerkesztésben látja, és úgy véli, éppen a modern eszköztelenség az, amit a kritika tévesen „dilettantizmusnak” feltételez.

Bánffy műveinek értelmezésében immár nem a társadalmi, hanem a regionális hovatartozás kérdése játszik döntő szerepet. Az elmozdulás metaforikus megjelenítése a *Fortéjos Deák Boldizsár memóriáléjának* 1943-as „bővített” újrakiadása. Anélkül, hogy külön felhívna rá a figyelmet, Bánffy megbontja az 1931-es kötet zárt szerkezetét, új fiktív szerzőket teremt, az

⁴ L. TÉGLÁS József (szerk.): A Baumgarten-alapítvány ünnepei. Beszédok, megemlékezések. Argumentum Kiadó-Palatinus Kiadó, Budapest, 2000. 163–169.

⁵ A *Megszámláltattál*-ról írott kritikájában (Nyugat, 1935. 419–420) Nagy Lajos „etnográfiai közleményként” olvassa Bánffy regényét

⁶ Az „etnografikus olvasat” szélsőséges megnyilvánulási formájaként Bánffy egyes olvasói leleplezésként, árulásként olvasták a könyvet. Makkai Sándor utal ilyen olvasatra: „Még mikor csak az első két kötet, a *Megszámláltattál*... vált ismeretessé, mondta nekem egy erdélyi arisztokrata hölgy, a szerző bűncselekményt követett el, mert elárulta a kasztját.” In: MAKKAI Sándor: Erdélyi történet. Protestáns szemle. 1940. 257–58.

események körét időben, térben kitágítja. Az 1931-es kiadás reneszánsz novellafüzérre emlékeztető szövegének fiktív szerzője egy tizenhetedik századi itáliai peregrinus, az új kiadásban új, ezúttal nem világot járó, hanem Kolozsvár városához kötődő, ott megállapodó elbeszélők tűnnek fel.

A jubileumi Erdélyi Helikon-szám már a megváltozott, Bánffy prózájának modernségére és erdélyiségére figyelő viszonyulásmód tükrö, Molter például az Erdélyi Történetet Móricz *Tündérkertjével* állítja párhuzamba, és jellegzetes pozitivistá fogantatású érveléssel levonja a következtetést: „Ember, talaj és hangulat, Bánffy mindháromban Erdélyt láttatja. Ebben tér el valamennyi nagy prózaírónktól, akikkel összemérhető, s ebben az erdélyiségben csak Kemény Zsigmond mögött marad el – hatalom és erő tekintetében.”

A fokozott újraolvasás nem jár radikális változásokkal, többnyire a korábbi olvasatok megerősítését, hangsúlyozását jelenti. Az ekkor születő művek poétikai kódja sem mutat jelentős változást a korábbiakhoz képest: két világháború közti irodalmi beszédmódok mind a próza, mind pedig a líra területén megőrzik érvényességüket. Vannak azonban apró változások, hangsúlyeltolódások, amelyek kifejezetten az adott négy év irodalmi termését jellemzik, az irodalmi diskurzus olyan árnyalatnyi módosulásai, amelyek az aktuális történelmi-politikai pillanat hatására következtek be.

A próza területén ekkor kap hangsúlyos szerepet egyrészt a történelmi, másrészt a személyes múlt. A kollektív, illetve az egyéni emlékezet legadekvátabb irodalmi kifejezési formái, a történelmi regény és a különböző emlékezésre, életút konstruálásra alapozó önelbeszlő műfajok (emlékirat, memoár, önéletrajz, életrajzi regény stb.) Az időintervallum rövidege, az elbeszlő műfajokhoz, (különösen a regényhez) szükséges távlat és idő rövidege lehet az oka annak, hogy feltűnően kevés a cselekmény időpontját a megírás jelenébe helyező, a hatalomváltás hozta változásokat vizsgáló próza. Néhány rövidebb elbeszlés témája a döntésre való várakozás, amely a zárlatban a szereplők euforikus öröme vagy a rezignált sóhajával oldódik fel (attól függően, hogy az új határ melyik oldalára kerülnek). A háborús évek jelenét két regényben játszik szerepet, mindkettő civil szempontból, a város, a polgári lakosság életére, a főhős lelkében lezajló, jellemét alakító folyamatokra helyezi a hangsúlyt, és csupán összetettségében, képlékenységében vonzó háttérnek rajzolja köré az 1940-es évek legelejének erdélyi városát. Jékely Zoltán *A házsongárdi föld* (1946) című kisregénye a hazatérésről szól: Budapesten felnőtt, Kolozsvárra költöző a múlt jeleit nosztalgikusan kereső hősének otthonteremtő, a helyi közegbe beilleszkedő próbálkozásait beszéli el. Akács László gyökereit, családjának múltja után kutatva tér vissza Kolozsvárra, ahol beleszeret távoli rokonába. A szerelmi történet színtere az a város, amelyet sétái során a főhős gyermekkori emlékekre alapozva újra felfedez magának. Eleinte idegenként mozog az erdélyi világban, nem találja helyét sem a régi erdélyi világból itt maradt idős rokonok, sem a maró gúnnyal ábrázolt anyaországi szerencselovagok (Ifjabb Bornyász és Dr. Fogkövi) társaságában. "Aki húsz évig élt Budapest Babelében elfelejtette a vidékiesebb érintkezési formák rendjét, el az erdélyi szó s a rokon együvértartozás, egymásrautaltság minden parancsát. (...) mégsem nézte le őket, ellenkezőleg, megbecsülte, sőt irigyelte darabos, bárdolatlan, fölényes és tösgyökeres kolozsvári polgár-mivoltukat." Szemlér Ferenc regényében az *Arkangyalok bukásában*⁷ (1947) a vaskardista uralom alatt álló Brassó a főhős magánéleti válságának, kiútkereső próbálkozásainak színhelye. A regény egy küszöbön álló fordulatra való (szereplőtől függően) aktív vagy passzív várakozás története: a második világháború kitörése lesz az esemény, amely a hősök életútját, eszmei tájékozódását formálja.

A tényirodalom részben a népi mozgalom terjedésének köszönhetően fontos szerepet játszik a harmincas évek magyar irodalmában, és mindvégig kedvelt megszólalási formája volt az erdélyi irodalomnak. (A már említett Erdélyi Helikon-szám szerkesztőségi beköszöntője arról számol be, hogy „jellegzetes erdélyi műfaj” megírására szólították szerzőiket, vagyis arra, hogy a bécsi döntés körüli élményeiket „emlékirás, krónika, napló” formában fogalmazzák meg.) A fikció peremvidékén fogant művek viszonylagos gazdagsága a második világháború éveitől kezdve egyrészt a korszakhatárként megélt politikai változással függ össze, amely összegzésre, újragondolásra készítette a szerzőket, másrészt a háborús mindennapok kínálta rendkívül sűrű élményanyag ihlető erejével. Utleírástól, önéletrajzi ihletésű regényig, emlékirattól szubjektív szemléletmóddal átítatott irodalomtörténeti tanulmányig terjedően számos műfaji kategóriába illeszthetők ezek az írások, melyek elsősorban az „önmagaság konstitúciójára” (Foucault), az elbeszlő szubjektum kimondására való törekvés köt össze. Függetlenül attól, hogy emlékező vagy a jelent rögzíteni kívánó, arra reflektáló írásokról van szó, az események értelmezése, illetve az értelmező én reakcióinak rögzítése fontos szerepet játszik. (Az emlékező próza végső soron ugyanazokból az elemekből építkezik, mint a regény, ugyanakkor tagadja önmaga fikcionalitását, és „hiteles” információként kínálja olvasásra önmagát.) Az „önelbeszlő próza” kategóriába illeszthető írások a fikcionalitás különböző fokozatain helyezhetők el. Kacsó Sándor *Lélekvesztője* (1941) önéletrajzi elemekre alapozó regény, a második bécsi döntést követő hetek brassói magyarságának életéről. Szántó *Öt fekete holló* című könyve önéletrajz, önnön íróvá válásának *Fekete éveimben* megkezdett történetét folytatja. Szemlér ugyancsak korábbi (önéletrajzi) munkáját, a *Más csillagot* gondolja tovább az apa lírai portréját megrajzoló *Hazajáró lélekben* (1943).

⁷ A regény első változata 1944 előtt készült. 1963-ban megjelent *Augusztustól augusztusig* című az antifasiszta mozgalom alakulását tárgyaló regénytrilógiájában ezt a kötetet egészíti ki az 1959-es *Napforduló* illetve az 1962-ben megjelent *Földön, égen* című regényekkel. Az első kivételével ezek már magukon viselik az ötvenes évek sematizmusának jeleit.

Bánffy Miklós emlékiratot ír, *Huszonöt év* című, sokáig kéziratban maradt munkája,⁸ amint a cím is jelzi, a trianoni döntéstől a második világháború végéig eltelt negyed század összefoglalásának indult, de csupán a külügyminiszeri tevékenységét felölelő első évek (1921–22) eseményeit tudta megörökíteni a szerző. A *Huszonöt év* azonban töredék voltában is jelzi a szerző emlékező pozíciójának elmozdulását az 1932-ben megjelent *Emlékeimből*-höz képest. Ez utóbbi töredékes szerkezetű csapongás az emlékek között, az előbbi viszont összefüggő, az időbeli határokat kitoló számvetésnek készült. A *Huszonöt év* egy életút lezárásaként születik, de minden bizonnyal nem a klasszikus minta szerint pozitív irányba haladó életút-történet, hanem ellenkezőleg, a bukás története rajzolódott volna ki belőle. Az emlékezés ugyanis a teljes pusztulás, a semmi pillanatában indul, amelyben az emlékező úgy tekint vissza életére, hogy számot vetett a ténnyel: minden törekvését semmissé tette a jelen, munkájából nem maradt más, mint „visszagondolás és tömérdek emlék”.

„Végiggázolt az egész magyarlakta földön a háború, mint az Apokalipszis négy lovasa. Városaink, falvaink romokban. Iparunk, földművelésünk, egész állatállományunk úgyszólván megsemmisült. Százvezrek lettek hajléktalanná. Minden elpusztult, amiért Trianon után akkora szeretettel dolgoztunk mindnyájan, és amit az első évtized végére fölépítettünk, annyi önfeláldozással, körültekintéssel és hangyaszorgalommal is” – írja.

Ligeti Ernő eszméletörténeti-irodalomtörténeti összefoglalója, a *Súly alatt a pálma* alcíme szerint hosszabb tanulmány (*Egy nemzedék szellemi élete 22 esztendő kisebbségi sorsban*), szerzője szerint „az emlékirat egy neme”, de olvasható önelbeszlő írásként is, regényként, amelynek témája a két világháború közti irodalmi élet, főhőse pedig maga az elbeszlő.

Méliusz József és Asztalos István művei (*A Sors és jelkép*, illetve az *Író a Hadakútján*) már nem az emlékezés, hanem a tanúságtétel szándékával íródott, témájuk sem a távolabbi múlt, hanem a megírás közelmúltja, jelene. A krónikási pozíció, amelyet ez esetben az író magára vállal, nagy súlyt fektet az epizódokra, a pillanatok megragadására. A háborús évek, az állandó létbizonytalanság állapota kedvez a krónika-jellegű beszámolóknak, ezek a könyvek konkrét harctéri-ostrom élmények (Asztalos) vagy a dél-erdélyi (a magyarság számára sokszor ugyancsak ostromállapotként megélt) mindennapok (Méliusz) leírását tartalmazzák. Méliusz műve térben és időben történő utazás, amelyben az utazó szabadság és a kiszolgáltatottság viszonyát modellezi, ugyanakkor a dél-erdélyi magyarság sorsáról nyújt dokumentum-értékű beszámolót. Az ugyancsak 1946-ban megjelent *Író a Hadakútján* a háborús riport és a lírai beszámoló vonásait ötvözi, a szerző bevallottan védőbeszédnek, a háborúba akarátán kívül belekényszerített tömegek apológiájának szánja. „Bizonyításnak szántam ezt a könyvet” – írja az első kiadás fűlszövegében, majd a zárófejezetben immár támadó éllel megismétli: „Adatnak szántam eljövendő nemzedékünk számára a többi adat mellé és bizonyításul népem ártatlansága mellett. Mint annyiszor, a magyar nép most is áldozata volt hivatalos és más hitvány urainak, akik a saját hasznukért mindig szívesen adták el népük becsületét. Ezeket illesse könyörtelen ítélet, de népemet csak igazság, mert érdemes rá.” Asztalos már a vesztes háború, a kommunista hatalomátvétel szemszögéből fogalmazza meg háborús tapasztalatait, úgy szerkeszti önnön történetét, úgy válogat az események között, és úgy értelmezi őket, hogy azok illeszkedni tudjanak a berendezkedő új hatalmi ideológiába.

Az emlékező, tisztázó, rendszerező (de akár – amint a fenti példa bizonyítja – védekező-támadó éllel) írott, önéletrajzi ihletésű szövegek gyakorlatilag végigkísérik a huszadik századi magyar irodalom történetét. A különböző írói vallomások az egyes irányzatok, csoportosulások történetét, alkotói pályák egy-egy adott szakaszát világítják meg. A műfaj harmincas-negyvenes évekbeli fénykora után Erdélyben az 1989-es politikai fordulat eredményezte az emlékező próza újabb virágzását Szabó Gyula, Domokos Géza, Gáll Ernő, Sütő András és mások munkáiban.

Míg a krónika általában a mozgalmas eseményekben gazdag, képlékeny korszakok jellemzője, addig a számvetésre, (újra)értékelésre kihegyezett emlékező próza inkább az ezeket követő nyugodtabb periódusok jellemző műfaja. Az 1940–44 közötti korszak komplexitásában egyszerre ihlette mindkettőt. A második bécsi döntés, Észak-Erdély visszacsatolása egy korszak lezárulásának érzését keltette, visszatekintésre, összegzésre serkentett, ugyanakkor éppen a döntés felemás volta, a határok nyilvánvaló tarthatatlanságának tudata, a háborús évekhez természetesen kapcsolódó átmenetiség-érzés keltette bizonytalanság a vissza nem térő pillanat krónikákban való megragadását sürgette.

A történelmi regény már a húszas évek irodalmában is vezető prózaműfajnak számított. Népszerűségét több tényező összjátéka okozta. Egyrészt maga a kordivat (az első világháború után Európa-szerte újjáéled a történelmi regény), másrészt az, hogy a múltbeli eseményeket idéző szövegek allegorikus olvasatot kínálnak, amely alkalmassá tette a történelmi regényt arra, hogy aktuális, de a cenzúra miatt nyilvánosan nem tárgyalható témákat, problémákat dolgozzon fel. „Az idők távlatába kell menekülnünk, ha igazabban, becsületesebben, teljesebben akarjuk adni önmagunkat, az embert, s nem az up to date aktualitásába, amely százféle megalkuvást jelent” – írja a *Vallani és vállalni* vitában Szántó György, a korszak egyik legtermékenyebb (többek közt történelmi) regény írója. A Tamási által kárhoztatott „sereges múltbagyaloglás”, vagyis a cselekmény időben való eltávolítása lehetővé tette számos fontos és időszerű kérdés tárgyalását.

⁸ Először 1992-ben jelent meg.

A múltba vetített, az olvasók által többnyire következményei felől ismert eseményeket, illetve a közelmúlt „nagy történetét”, a trianoni döntés következményeit, és a közösség új állami struktúrába való beilleszkedésének konfliktusait fikcionalizált formában megjelenítő történetek szerepet játszottak egy új közösségi identitás kialakításában. A történelmi regény nem csak esztétikai élményt volt hivatott biztosítani, hanem a múltat felidéző, értelmező, a jelennel való összefüggéseket megvilágító funkcióval is bírt, támaszpontokat biztosított az olvasóközönség számára új léthelyzete értelmezésében.

Végül, de nem utolsó sorban, műfaji sajátosságai folytán az (Erdély történelmének egyes szeleteit megjelenítő) történelmi regény alkalmas eszköznek bizonyult a transzszilvanista ideológia által kínált új, anyanemzettől és aktuális politikai hatalomtól egyaránt függetlennek tartott kisebbségi identitás kialakításában. A korszak történelmi regényei többnyire az önálló erdélyi fejedelemség idejére helyezik a cselekményt, annak történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejezhető, tipikus erdélyi sors lényegét. (Pl. Kós Károly *Varju nemzetség*, Makkai Sándor *Ördögszekér*). A nem kifejezetten a fejedelemség idején játszódó regények cselekménye is többnyire Erdélyben játszódik. A már említett Kós és Makkai mellett a korszak „botránykavaró regényeit író Tabéry vagy a „sikerregényt”, a *Fekete völgyek*et író Gulácsy Irén a múlt eseményei közt a transzszilvanista világszemlélet néhány fontos tételét példázzák (pl. az Erdélyben élő három nemzet egymásrautaltsága, önálló erdélyi szellem és a rá jellemző szabadelvű tolerancia, szülőföldcentrikus gondolkodás stb.)

Az Erdélyi Helikon által 1929-ben kezdeményezett *Vallani és vállalni* vita az erdélyi történelmi regényekről már a műfaj térvesztését jelzi. A hozzászólások egy részéből (lásd Tamási) világosan körvonalazódik, hogy a következő évtizedben az írók figyelme a múlttól egyre inkább a jelen felé fordul. A népi mozgalom vonzáskörében alkotó szerzők, és általában a felnövekvő fiatal nemzedék legfontosabb témája a jelenkori erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig az (akár szociografikus hűségű) realista ábrázolás.

A második bécsi döntést követő néhány évben különböző okok összjátékának eredményeként ismét megugrott a történelmi regény népszerűsége. A műfaj népszerűségét jelzi, hogy Ligeti Ernő *Noé galambja* (1943) című, Bethlen Miklósról írott, a független Erdély gondolatát hangoztató terjedelmes tanulmányát „történelmi regény” jelöléssel adta közre. A berendezkedő új rend konzervatívabb világszemléletet hozott magával, mint a kisebbségi élet egyrészt szükségszerűséből fakadó, másrészt az állandó lemaradás félelmének köszönhetően nyitottabb világszemlélete. A konzervatív gondolkodás pedig mindig is hajlik a múlt felé fordulásra, arra, hogy a múltat önmagában véve is értékesnek tekintse. A kisebbségi helyzet megszűnése, a korábbi elnyomás alól való szabadulás, a „helyreállított rend” érzése nemcsak lehetővé tette, de egyenesen generálta a történelmi önvizsgálat korábbtól eltérő módját. Tematikai szinten a legszembevetőbb a változás: a regények cselekménye immár nem az önálló fejedelemség idején, hanem a reformkorban, a 48-as forradalom alatt, illetve a vesztes forradalmat követő évtizedekben játszódik. Ha a húszas évek történelmi regényírói az új (részben éppen munkáikkal kialakítandó) erdélyi identitás számára, azt megerősítendő kerestek élhető hagyományt a múltban, akkor a második bécsi döntést követő években elsősorban magyarázatért fordulnak a múlt felé. Tabéry Géza, Makkai Sándor, Berde Mária, Nyíró József, egyes munkáiban Wass Albert, illetve (az *Erdélyi történet* lezáró részét vizsgálta korszakunknál kicsit korábban, 1940-re megjelentető) Bánffy Miklós azt a komplex társadalmi-történelmi-politikai viszonyrendszert vizsgálják, amely a reformkortól, a leverett forradalmon majd a kiegyezés évein keresztül az első világháborúhoz, annak elvesztéséhez és Magyarország feldarabolásához vezetett. Bánffy regényének kivételével valamennyi mű reflektál az 1848-as forradalom kérdésére. A forradalmat nem romantikus távlatban, hanem problematikus voltában ábrázolják. A csatamezőn kiharcolt radikális változás helyett mindannyian a civil szféra harcait tartják fontosabbnak, a reformok útján történő lassú változás/fejlődés fontosságát hangsúlyozzák, a szűkebb pátriában, szülőföldön, birtokon stb. megmaradó, azt építő, annak társadalmi (gazdasági, oktatási, politikai stb.) életében aktív szerepet vállaló magatartást helyezik regényeik középpontjába. Makkai Sándor háromrészes családtörténete (*Mi Ernyeiek, Szép kísértet, Szabad vagy*) az Ernye család három nemzedékének sorsán keresztül az erdélyi polgárság és kisnemesség életét ábrázolja a tizenkilencedik század második felében. A szabadságharc utáni zavaros évek, illetve a Makk-féle összeesküvés perspektívájából mutatja meg a negyvennyolcas fiatalok céltalanná váló életét, majd a kiegyezés éveiben a fiatalabb testvérek lassú megkapaszkodását, a tanár-főhős harcát, a kollégiumért, amely számára a tudás és a felemelkedés biztosítéka. A jobb, mert az embert érdem és rátermettség szerint értékelő jövő szimbóluma, a nagyenyedi kollégium fontos szerepet játszik Berde Mária regény trilógiájában a *Hajnal emberei*ben is. A főhős Szász Károly alakjában Berde a gondolkodó, reformokért jogi úton harcoló tudós alakját rajzolta meg, aki nem forradalomban, hanem az erőszak elleni lázadásban, a függetlenségért, emberi jogok érvényesítéséért az ész fegyvereivel vívott harcban hisz. Míg Berde Szász-életrajzában voltaképpen szülővárosa, Nagyenyed regényét írja meg, addig Tabéry Géza a *Frimont-palotában* Beöthy Ödön és Kuthy Lajos összeesapásaihoz Nagyváradot választja háttérnek. A 48-as forradalom itt is úgy jelenik meg, mint elkerülhetetlen, nemcsak a szereplők áldozatos reformtevékenységeit, de életét is tönkretévő katasztrófa. A konzervatív szemléletű transzszilvanista szerzők forradalomkritikája ugyanakkor éles társadalombírálat is, amely az áldozatkész és szakszerű munka erkölcsi erejét hirdeti a pusztulást, anarchiát okozó radikális változásokkal szemben. Azzal, hogy a 48-as forradalmat nem a nemzeti narratíva legfényesebb pillanatának, hanem problematikus, hosszú távú következményekkel járó politikai lépésként mutatják be, a megírás jelenéhez fogalmaznak üzenetet, indirekt módon a háborús részvétel ellen emelnek szót. A reformkor eszméi és

politikai csatáit, az 1848-as forradalom tapasztalatait, a dualizmus korának hamis biztonság-illúzióját vizsgáló történelmi regényeikben azzal, hogy a hétköznapi emberek józan, munkás életét, a polgári szabadságjogokhoz való ragaszkodást és a nemzeti, illetve felekezeti toleranciát helyezik regényeik középpontjába, a transzszilvanizmus humanista pragmatizmusát is felelevenítik.

Wass Albert kétrészes családrege (Mire a fák megnőnek 1942, A kastély árnyékában 1943), Nyíró József *Néma küzdelem* (1944) című munkája, Makkai (1936-os de a negyvenes évek elején Makkai más szépirodalmi munkáival együtt újra megjelentetett) *Holttengeréhez* hasonlóan a Mezőségi parasztság elszegényedését, a térség elrománosodását helyezi a cselekmény középpontjába. Mindhárom szerző lassú, vértelen pusztulásként, észrevétlenül maradt nemzeti tragédiaként láttatja a szórványosodás folyamatát, amiért a kiegyezés kori politikát teszik felelőssé.

Az előző század történelmi eseményei nemcsak azért kapnak kiemelt szerepet a második világháború idején írt erdélyi történelmi regényekben, mert a fikció keretén belül maradvá lehetné teszik az önvizsgálatot, az első világháború elvesztéséhez vezető folyamatokkal való szembenézést. A cselekmény tizenkilencedik századi viszonyok közé transzponálása lehetőséget ad arra, hogy a szerzők a cenzúra megkerülésével fogalmazzák meg a Harmadik Birodalommal való együttműködéssel kapcsolatos aggodalmaikat. A Habsburg házhoz való viszony, a nemzeti jövő, a nemzetiségek helyzete, a lázadás, illetve együttműködés dilemmája a korabeli olvasó számára saját korának aktualitását tükröző metaforaként szerepelhetett.

A hatalomváltás nem változtat a próza többé-kevésbé hegemon helyzetén, továbbra is az elbeszélő műfajok bizonyulnak a legtermékenyebb kifejezési formának, ugyanakkor a könyvpiacra is ezek a népszerűbbek. Az Erdélyi Szépművéses Céh 1940 és 1944 között kiadott harminc kötete között csupán hat verseskötet található, a szerkesztők levelezésében, az egyes kéziratok elutasításában visszatérő téma a próza túlzott népszerűségére való hivatkozás.

A két világháború közti erdélyi prózairók munkásságát érintő újraolvasási (alkalmanként rekanonizációs) tendencia a költészet területén is érvényesül. A transzszilvanizmus szinte valamennyi emblematisztikus költőjétől megjelenik egy-egy válogatott vagy összes verseket tartalmazó kötet. Többek esetében a pályaképpé összeálló újraolvasás indokoltan bizonyul: Reményik 1941-ben bekövetkező halála tényszerűen lezár egy költői pályát, megnyílik a tér az életműelemzések előtt. De a második világháborút túlélő Bartalis János, Szentimrei Jenő vagy Tompa László összegyűjtött verseit tartalmazó kötetek szintén egy-egy költői pálya jól körvonalozott, és kétségtelenül legértékesebb korszakának összefoglalását jelzik. A két világháború közti erdélyi költészet első két nemzedékének tagjai közül egyedül Szemlér Ferenc esetében lehet szó kiterjedt munkásságról a háború után, ám (a szematismus korszakán túljutva) ő is nagyjából ugyanazt a poétikai eszköztárat alkalmazza, amely háború előtti költészetét jellemezte. A harmincas évek végére, negyvenes évek elejére felnőtt újabb költői nemzedék (Méliusz József, Kiss Jenő, Szabédi László, Horváth István, Gellért Sándor, Jánosházy György, Létay Lajos stb.) pályája természetesen átvél a kommunista rendszer évtizedeibe, de költészetükben mindvégig meghatározó szerepet játszik majd az indulásukat jellemző költői kifejezési forma.

A költői szerep megformáltságának tekintetében sincs különbség a különböző lapokban publikáló, különböző nemzedékekhez tartozó szerzők között, mindnyájan megőriznek olyan tizenkilencedik századi költői szerepmódokat, amelyeket csak a modern líra poétikai fordulata kérdőjelezett meg. Az „istenhívő”, a „politikai” illetve „nemzeti költő” szerepkör⁹ jól érzékelhetően jelen van a negyvenes évek elejének erdélyi költészetében.

A különböző korú, egymástól eltérő lírai hagyományt követő, más-más eszmeiségű költők negyvenes évekbeli költészetének egyaránt jellemzője a történelmi aktualitásra, ezen belül a politikára való érzékenység. (Közép- és Kelet-Európában a politikum amúgy is mindig nagyobb átjárással bírt a művészet területére, mint Nyugat-Európában.) A világháború, illetve a kettészakított Erdély visszatérő témája a korszak költészetének, mindkettő a határhelyzet, az átmenetiség, a természetellenes állapot lírai megfogalmazásaként jelentkezik. Viszonylag kevés a harcra, helytállásra buzdító vers, ugyanakkor túlteng a harcok okozta személyes traumákat, veszteségeket megfogalmazó, a háborút apokaliptikus pusztításként, a kultúrát (és ezen belül a költészetet) létezésében fenyegető erőként bemutató költemény.

Az eleinte növekvő fenyegetésként érzékelhető, majd közvetlen közelben zajló, mind a szerző, mind pedig az olvasóközönség számára kézzelfogható tapasztalatokat jelentő harcok a háborús-költészet túlbujánzását, ugyanakkor lassú kifulladását okozzák, hiszen előbb-utóbb a téma adottságaiból kifolyólag a felháborodás retorikája által uralt melodramatikus pátozsa vagy erőltetett ironizálásba fulladnak. A háborús versek zöme nem képvisel különösebb értéket az adott költői életműveken belül, legtöbbjük inkább kordokumentumnak tekinthető. Ahol azonban sikerül elszakadni a közvetlen élménytől, ahol a háborúra, mint azonnali élményre való reflektálás síkja keveredik a metafizikus szorongással, a mitológia vagy a népi hiedelemvilág elemeivel, hiteles esztétikai értékkel bíró alkotások születnek. (Gondolok itt elsősorban Áprily, Horváth Imre, Jékely, Szemlér egyes verseire, Reményik *Korszerűtlen-versek* ciklusára.)

⁹ A szerepkörök elemzését, illetve a modernitás felől történő problematizálását lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Szerepjátás és költészet. In: „Minta a szönyegen”. A műértelmezés esélyei. Balassi kiadó. Bp., 1995. 67-75.

Jékely monumentális versében, *A kor dicséretében* például az európai kultúra szimbólum értékű nevei önnön ellentétükbe fordulva teremtik meg egy posztapokaliptikus korszak mitológiáját „Egy bős csillag a földre megharagszik, / ez lesz az új hősmondában Zeűsz, / az öldöklés sugarától gyarapszik, / Mussolini, az új Odysseus, / az átkozott asszony, Heléna: Danzig. / Vagy mindent összetörnek itt a gépek, / s valahol a vers is fűbeharap, / Chopin, Beethoven hangjai elégnék, / s fűdibusnak használja egy arab / bűs lapjait James Joyce Ulyssesének.”

A szépirodalom időnként rituális szerepet játszik. A második bécsi döntés által meghatározott újraolvasási áramlatba illeszkedő, *Verseken tündöklő Erdély* címmel Szentimrei Jenő szerkesztésében az 1941-es Könyvnapi megjelenő versantológia például nem csak a köztudatban (mindmáig) „erdélyiként” ismert költők munkáiból válogat, hanem a Gyulafehérvári Soroktól (vagyis az Erdély területén talált legrégebbi magyar nyelvemléktől) kezdve a népköltészetten át a teljes magyar irodalomból Balassitól Babitsig. Az antológia verseiből kirajzolódó „erdélyiség” időben és térben tág keretek közt értelmeződik újra. Az antológia így egy politikai döntés metaforikus képe, a maga módján visszacsatolás, egy lokális olvasatot használva kiindulópontnak az „erdélyiként” kanonizálódott (ti. 1919 után született) költészetet illeszti vissza a magyar nyelvű irodalom kezdetéig visszanyúló irodalmi hagyományba.

A háborús cenzúra szigorodásával, az ország helyzetének kilátástalanabbá válásával a napilapok hasábjain eladdig többnyire hétvégi számban, kikapcsolódást szolgáló „színes” anyagok, rejtvények közé helyezett, vagy dekoratív szerepet betöltő¹⁰ szépirodalom sajátos szerepkörbe kerül.

1944 szeptemberében, amikor a közvélemény nagy része már tisztában volt azzal, hogy Magyarország vesztesként kerül ki a második világháborúból, mind az Ellenzék, mind pedig a Keleti Újság a klasszikus irodalmi kánon néhány kiemelkedő verséhez nyúl, hogy a híroldalakon még kimondhatatlant megfogalmazza. Ezek a versek¹¹ már a hétköznapi számokban jelennek meg, és nem az irodalom számára általában fenntartott, utolsó oldalakon, hanem a *Hírek* rovat elején, rögtön a fejléc alatt. Az irodalom közéleti szerepvállalása itt abszolutizálódik, az esztétikai olvasat teljesen háttérbe szorul, a vers a harc értelmetlenségére, civil helytállásra, a szomszédos nemzetek fiaival való megbékélésre való felhívásként olvastatja önmagát.

Ezen a ponton abszolutizálódik Szabédi László megállapítása, aki egyik, 1942-ben írott tanulmányában az írók, irodalom szokatlan közéleti érzékenységén gondolkozva azt állította: „Sorskérdéseinkkel manapság túlsúlyban az írók foglalkoznak, (...) mert mindent, ami nem irodalmi kérdés, csak az irodalom területén és eszközeivel lehet szőnyegre hozni.”¹²

TURNING POINTS IN THE HUNGARIAN LITERATURE IN TRANSYLVANIA

Paper presented at the 47th Mikes Study Week conference organized jointly by the Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands (Hollandiai Mikes Kelemen Kör) and Mikes International between 21 and 24 September 2006 in Elspeet, the Netherlands. The conference's theme was: 'HUNGARIAN CULTURE I. — HUNGARIAN LITERATURE WORLD-WIDE. Three Poles: Hungary, Territories in the Carpathian Basin outside Hungary, West.'

In this paper the author provides a thorough analysis of the Hungarian literature between 1940 and 1944. This short but historical period, however, is presented in a broader context, looking back to the two decades between the two world wars, and a brief outlook to the forthcoming communist period.

¹⁰ Pl. Az Ellenzék a honvédség kolozsvári bevonulásának tiszteletére, a Keleti Újság a magyar hadbalépés első évfordulójáról megemlékezendő közöl összeállítást magyar katonai erényeket megéneklő klasszikus versekből.

¹¹ A Keleti Újságban pl. a következő versek jelentek meg 1944 szeptemberében: Ady Endre: *A mesebeli János* (szeptember 16), *Az ütések alatt* (szeptember 19), *Az eltévedt lovas* (szeptember 26.), Dsida Jenő: *Csokonai sírjánál* (Szeptember 24) József Attila: *A Dunánál* (szeptember 21), Juhász Gyula: *Ének a toll katonáiról*, *Gyászmagyarok* (szeptember 28) és végül stílszerűen, a lap tájékozódásába, hagyományába illeszkedően Reményik Sándor: *A menekülő*, *Egyszer talán majd mégis vége lesz* és *Benéz a havas* (október 1.)

¹² SZABÉDI László: *Zilagy és a nemzetnevelés*. Termés. 1942. ősz. 136.

SIPOS, Gyula :

Contexte, culture : une contribution

Qui va là? Qui parle? Un ungherese di Parigi, qui connaît personnellement Josef Nadj depuis son arrivée, en 1960, sur les bords de la Seine et qui a vu, presque sans exception tous ses spectacles, performances et expositions. Celui qui parle, il faut l'avouer d'emblée, est absolument ignare en matières de danse; il fait partie cependant depuis un demi-siècle d'un public passionné de théâtre, à Paris, et assez souvent à Berlin, à Londres, à Rome et à Milan surtout, ou en sa Hongrie natale; et il remercie chaque jour le Padreterno d'avoir été ébloui par l'âge d'or de la mise en scène européenne, dont les idoles sont pour lui et bien d'autres, encore: Strehler et Ronconi; Chéreau et Peter Stein; Grotowski, Kantor et Barba; le premier Bob Wilson; Peter Brook (de Londres ou du Mahabharata) et Grüber (celui des Hölderlin ou du Faust-Salpêtrière); Fomenko et Vassiliev; parfois Langhoff et toujours Krystian Lupa; voilà, avec une nostalgie amère les goûts sont annoncés, sapienti sat ; ce qui n'exclut pas d'autres curiosités et efforts d'adaptation: d'être profondément intrigué par Romeo Castellucci, de s'amuser beaucoup avec Marthaler, d'apprécier les innovations techniques de Frank Castorf, l'excellente tenue de Thomas Ostermeier ou d'admirer, tout simplement François Tanguy et son Théâtre du Radeau. Enfin, celui qui parle est plutôt un littéraire, parfois lecteur professionnel, qui se propose ici, situé du côté du public qu'on dit "éclairé", d'apporter quelques éclaircissements partiels, latéraux, concernant l'itinéraire de Josef Nadj, et touchant deux aspects: son contexte et sa culture.

Le contexte parisien et international est sans doute le plus connu; un peu moins peut-être celui de la matrice, la source, l'enfance et la jeunesse formatrices, nourrissant les énergies créatrices pendant toute la première partie de son activité parisienne ou orléanaise.

Joseph, "fils d'un charpentier" est né (en 1957) dans un milieu modeste, dans une enclave de la minorité magyare de la Voïvodine, à une vingtaine de kilomètres de la frontière hongroise: à Magyar-Kanizsa, Ó-Kanizsa, Stara Kanjiža, bourgade qui par une bizarre grâce génétique, a donné naissance à un essaim de talents, dont certains, poètes, essayistes, artistes graphiques ou futurs acteurs et danseurs, sont devenus, à divers titres, ses collaborateurs. Ce "génie du lieu", entre village traditionnel et nature, est sans doute le premier inspirateur de ses débuts, avec une sensibilité au merveilleux et au cauchemardesque, subtilement naïfs que — faute de mieux, ou touchant justement à quelque chose d'essentiel — la réception occidentale qualifiait volontiers de "gogolien" ou de "chagallesque".

Un certain "provincialisme" alors, subsumé et magnifié, mais "provincialisme" tout de même? L'expression n'a pas toujours bonne presse sous nos latitudes. Parler de littérature régionale en France...Giono ou Ramuz en ont longtemps porté les stigmates." Aller vers le peuple", "retourner au village", cela sent le populisme russe et l'idéologie narodnik, dont les variantes en Europe Orientale, jusque dans la Hongrie voisine, se conjuguèrent, se conjuguèrent avec méfiance, exclusion, esprit obtus et obscurantisme. Et ne parlons pas de la sinistre Heimatkunst germanique ou, avec beaucoup plus d'indulgence de sa version italienne, du mouvement Strapaese.

Mais "province" peut être compris dans une acception nettement positive, pris dans un jeu d'enracinement vivifiant et de dépassement universaliste; et ce ne sont pas les Italiens qui contesteraient le rôle, dans leur culture et leur art; de Grigenti et Rimini, Friuli, Romagna et les Borgate, Brianza et la Via Merulana, Chioggia et "il maladetto Campiello", les Langhe et "la Luna e i Falo", ou El Nost Milan (Bertolazzi/Strehler)... Donc, on peut faire — et surtout dans un temps de perte irréparable — l'éloge de la province, voire en extraire une "philosophie"; et ce n'est peut-être pas un hasard, si l'un de ses meilleurs défenseurs est pour nous un auteur "serbo-croate", un certain Radomir Konstantinović.

Cette Yougoslavie qui est celle de l'enfance, de la prime jeunesse, des premières études et même du service militaire fut pour nous comme pour lui le lieu de la coexistence des cultures, multiplicité des langues, bi- ou trilinguisme, une mosaïque colorée, grouillante, fascinante; orthodoxie slave avec un avant-goût d'Orient; un Balkan "balkanique" (pour le meilleur et pour le pire); attachement à la riche tradition de la littérature magyare; la montagne, la plaine, la mer, l'Adriatico; fresques byzantines et splendides vestiges romains, et un souvenir très sensible de l'ancienne Monarchie, Zagreb, Abbazia (Opatije) et Fiume (Rijeka); c'est bien à juste titre qu'à son festival de la Mitteuropa, à Cividale, le triestin, italo-hongrois, Giorgio Pressburger a invité Josef Nadj.

Il faut ajouter qu'à l'époque de sa jeunesse, la Yougoslavie était ouverte à la culture occidentale, même à ses nouveautés; dans certaines facultés le fameux "DIAMAT" n'était pas l'unique denrée; dans les vitrines des librairies à côté de Marx ou Lénine on voyait les ouvrages de Bloch ou Marcuse, Nietzsche ou Beckett; et nos amis magyars, là-bas, pouvaient lire Miroslav Krleža ou Miloš Crnjanski et les poètes modernistes ou pouvaient discuter — après force rasades de "slivo", en hongrois — avec excellent écrivain serbe et homme inoubliable, Danilo Kiš. D'autres (parfois les mêmes) s'orientaient vers le

théâtre et purent participer par exemple au spectacle-fleuve mémorable de Ljubiše Ristić. Les commentaires de Madách (brodés autour d'un monument de la littérature magyare du 19e siècle, La Tragédie de l'Homme d'Imre Madách). La représentation en fut donnée en un spectacle itinérant, dans divers lieux, reliques historiques du Jugendstil de Subotica/Szabadka, et peut-être ces jeunes gens ont-ils suggéré au metteur en scène d'introduire un épisode où l'on voit James Joyce, à Pula, base de la flotte de la Monarchie, donner des leçons d'anglais au futur amiral Horthy, "régent" assez controversé de la Hongrie d'entre les deux guerres...

Dans le milieu culturel proprement magyar de la minorité qui vivait dans la Voïvodine les talents étaient très nombreux, et l'atmosphère bien meilleure, intellectuellement parlant, que dans le voisinage "kadariste": plus d'ouverture, de curiosité et de réceptivité; pendant longtemps, l'une des rares revues d'avant-garde en langue hongroise, pièce sous l'égide de la symbiose des Muses et de la pratique polyvalente des activités artistiques, Symposion, sorte de Tel Quel conjuguée avec Arguments, fut publiée à Novi-Sad/Újvidék. Citons la formule du phare de cette revue, le poète, essayiste, romancier, dramaturge, Ottó Tolnai: "Assumer, sans honte, mais avec fidélité et amour sa province et s'orienter, sans aucun complexe, dans le monde entier"; le titre de son recueil représentatif n'est-il pas Orphée de province...

C'est donc de ce terreau fertile qu'est parti Josef Nadj (via Budapest et des études d'histoire de l'art et d'esthétique) pour Paris, à l'âge de vingt-trois ans: pour suivre sa vocation, apprendre, approfondir son futur "métier" et vérifier, compléter sa culture artistique et livresque. Car son cheminement est culturel aussi, de découvertes en confirmations. Ses spectacles jalonnent cet itinéraire littéraire, dont la référence n'épuise évidemment pas la transmutation, ni l'apport des autres arts, plastiques ou gestuels, dans leur spécificité. Autant de spectacles, autant ou presque de "dédicaces" et d'"hommages"; en les suivant on passe par l'Europe Centrale germano-slave avec Kafka, Büchner, Bruno Schulz pour arriver à l'Extrême Occident, dans les patages de Beckett et Dante, de Borges et d'Artaud et de Raymond Roussel, bientôt d'Henri Michaux; de même pour les arts plastiques: de Brauner, Ernst, Magritte à Balthus et maintenant Miquel Barcelò.

*

Théâtre et Littérature alors chez Josef Nadj? Il serait fastidieux de présenter chaque étape; contentons-nous d'extraire deux moments: l'un de la période initiale, ayant des rapports plus intimes avec son monde natal; l'autre, tout récent, en prise avec une matière "occidentale", française.

Pour la première période l'"écrivain de l'ombre" est précisément Ottó Tolnai, un grand frère, son aîné de dix-sept ans, sans aucun doute le meilleur poète de la minorité hongroise en Serbie, l'un des meilleurs aussi de l'ensemble de la littérature magyare, géographiquement dispersée. Or, ce fut le Da Ponte ou le Boito, un idéal "librettiste", en quelque sorte, pour le spectacle de Nadj, intitulé Les Échelles d'Orphée (en 1992) par l'intermédiaire de son recueil qui a pour titre: Les Chants de Wilhelm ou l'Orphée provincial. C'est une suite de "chants" qui se constitue en une espèce de "saga", un peu à la manière de l'Anthologie Spoon River de l'américain Lee Masters (qui recueille les épitaphes d'un cimetière de village), ou comme le poétique panorama en prose d'une collectivité, Au bois lacté, de Dylan Thomas. C'est aussi Il Cuore de Nadj, son oeuvre la plus pittoresque et sûrement la plus tendre; l'image chorale d'un piccolo mondo antico, de son Kanjiža natal, au tournant du 19e et du 20e siècle. Intrigues et conflits ne s'y trouvent bien sûr pas évoqués sur le mode narratif, mais il y a des lieux identifiables (l'auberge, la place publique, le bordel avec ses touchantes pensionnaires, une caserne de pompiers béhévoles); il y a des personnages, des "caractères" presque: Willy, l'idiot du village, mi-Woyzeck, mi-Vladimir-et-Estragon; le photographe et peintre du dimanche, l'unijambiste, le faux aveugle, le barbier un peu fou, etc.; et il y a enfin l'agitation de ces fameux pompiers: ils constituent une fanfare et répètent pour une représentation amateur d'un Labiche inconnu. Les Énergés, et surtout se préparent au Grand Concours International d'ascension des échelles, en 1911, justement à Torino, lieu d'exil par ailleurs de l'ancien rebelle et ministre hongrois Lajos Kossuth après 1849, ville que hantait aussi la folie de Friedrich Nietzsche...

L'autre spectacle du cycle de la Voïvodine, Comedia Tempio entretient des rapports avec un autre recueil de Tolnai, árvacsáth (Csáth, l'orphelin) qui lui-même est l'évocation fragmentée, rhapsodique d'une vie, d'un calvaire sur le chemin de la folie. Calvaire du prosateur raffiné, excellent critique musical, Géza Csáth, l'un des ancêtres de la modernité littéraire hongroise, né en 1896 à Szabadka. Médecin, psychiatre familiarisé très tôt avec les idées de Freud, être sensible, tourmenté, cherchant refuge dans l'opium, tuant sa femme dans une crise, interné, évadé, et finissant par réussir à la seconde tentative, son suicide. Un mondo moderno, crépusculaire à la Gozzano, mais que déchire le cri d'un Trakl, l'angoisse inarticulée de tel ou tel nordique. Comedia Tempio est sans doute le spectacle le plus noir, le plus pathétique de JN, qu'il constitue avec ces matériaux, dans un immobilisme tendu, cellulaire, ou dans les mouvements désordonnés, tragiquement grotesques, de comparses, figures chapeautées, vêtues de noir comme un peuple de "Dibbouk", recrachés par les trappes-vomitaires de la scénographie; c'est aussi l'une de ses oeuvres les plus abstraites, bien définie par une plume autorisée comme une "conscience à tiroir, sorte de jeu de construction mentale".

L'autre exemple sera pris à la fin de l'itinéraire jusqu'ici parcouru par Nadj. C'est un hommage bien différent, l'évocation d'un personnage littéraire peut-être encore plus bizarre, mais à peine moins tragique, dans le spectacle intitulé Poussière de soleils, et donné l'an dernier au Théâtre de la Ville, à Paris.

Au départ, cette fois-ci, une pièce bricolée, naïve, irrégulière ou maladroite de Raymond Roussel qui donne son titre au spectacle, mais aucunement un argument. R. Roussel (1877-1933), ce dilettante richissime et excentrique, a été sans doute introduit en Italie à l'époque où l'on lisait le livre de Michel Foucault, écrit sur lui et son "nominalisme magique"; d'autres célébraient les "machines célibataires" dadaïstes, présurréalistes, et Robbe-Grillet y trouvait des arguments pour défendre la cause du Nouveau Roman, la sienne propre avant tout; Roussel lui-même fut peut-être moins traduit à cause de ses jeux de mots et des procédés tarabiscotés qu'il est quasi impossible de transférer d'une langue à l'autre.

Comment alors le transporter sur scène? La tentative de Nadj est proprement fascinante. Il donne l'impression d'avoir lu tout Roussel, d'en connaître la biographie et bibliographie, et il sait en extraire la matière d'un spectacle richissime et compact. Évidemment, non pour illustrer, mais signaler le phénomène Roussel, un Roussel homme-œuvre, le mythe Roussel. À la manière de Bob Wilson qui donnait jadis des titres de travail (trompeurs, aguicheurs, qu'importe) aux versions préparatoires successives du Regard du Sourd (La Vie et le Temps de Joseph Staline, La Vie et le Temps de Sigmund Freud). Nadj aurait pu donner au sien: "Raymond Roussel et Son Temps". Il choisit des motifs essentiels, des "biophèmes" intrigantes, des images bizarres; il suggère les voyages, des continents, mais aussi la note confinée d'une Bella Époque prolongée, avec ses codes et comportements, les fixations et révoltes avortées, l'eros amer, dévié, l'inassouvi, la mort, le suicide; pour en présenter un travail de déchiffrement il faudrait un semestre de séminaire. Retenons ici seulement ce qui est encore plus essentiel: Nadj a su faire apparaître ce qui est peut-être à la base de la vision roussellienne, comme pourrait l'indiquer l'un de ses titres, la Doublure: un monde de dédoublement, des espaces se reflétant, des jeux en miroir et de miroir, un monde placé sous le signe et sous la vue (La Vue, autre titre de RR), d'un Doppelgänger énigmatique, un élégant promeneur métallisé, argenté, qui pourrait être Marcel Duchamp, ou plus simplement la figure statufiée dont rêvait RR pour son monument funéraire...

Il n'est pas surprenant de constater que pour son "théâtre", dénommé JEL (de "signe", de "signes"), théâtre d'images, de gestes, de mouvements, du corps et des corps, ni exactement mimé, ni à proprement parler dansé, selon les critères plus ou moins classiques, théâtre pour ainsi dire muet, accompagné de musique, parfois seulement de bruits et supportant le silence même, Josef Nadj ne veut et ne peut s'inspirer d'un texte dramatique préexistant. À l'exception d'une tentative, La Mort de l'Empereur, conçue à la manière orientale avec récitant et son instrumental, et de son Woyzeck, sorte de happening muet, très matériel et tragique (et qui effrayait, paraît-il le commanditaire, car les exécutants "osèrent refuser le moindre pas de danse"), aucun rapport direct avec un texte écrit spécialement pour la scène; même son ami de toujours, Tolnai a dû s'adresser au grand cinéaste hongrois, Miklós Jancsó (une sensibilité assez proche et le même don de sublimation que chez JN) pour porter sur scène ses propres pièces; dans un autre contexte, il en va de même avec le Polonais Krystian Lupa qui aime bien se confronter à de grandes masses romanesques.

C'est en effet souvent dans les romans et plus encore dans une matière composite (oeuvres, biophèmes, motifs, mythes culturels et historiques) que Nadj trouve sa successive inspiration. C'est toujours un univers particulier ainsi constitué qu'il interroge, traverse, s'approprie; point pour "illustrer" ou faire "coïncider", mais en extraire des motifs significatifs, des signaux, risquons le mot: des "scénophèmes", pour les tamiser, métaphoriser, métamorphoser d'abord par des dessins préparatoires (autant d'exquises miniatures qui s'ordonnent en séquences, en "bande dessinée"), puis soumettre le tout à un "ars combinatoria", un encodage interne de signes, et remodifier, remixer ensuite par le travail corporel, par l'improvisation en un ensemble intense et cohérent, animer aussi par un esprit fortement ludique qui permet définitivement d'échapper à toute contrainte téléologique, épique, narrative, et se présentant ainsi pour finir comme un "collage" devenu autonome, n'obéissant plus qu'à sa logique formelle de montage.

Les spectacles de Nadj, captivants, énigmatiques, happants et aspirants, autant de "machines à produire des rêves", demandent donc aux spectateurs une plus et délicieuse grande attention, un effort malicieux et délicieux de déchiffrement, de décodage; en somme la réponse en aval à son travail en amont.

Comment réagissons-nous au juste? Devant l'abondance dans la simultanéité et dans le déroulement rapide de signes et signaux, ses spectacles nécessitent une multiplicité de points de vue et, si possible, une fréquentation multipliée. Essaie-t-on de totaliser tant d'observations, d'harmoniser ce qui était (peut-être) volontairement hybride et hétérogène dans la présentation? Fabrique-t-on un "canévas", un "scénario" comme le fait n'importe quel lecteur, innocent ou professionnellement contraint, et ceci même pour les œuvres d'une certaine modernité, comportant des pièges de contradiction et pratiquant le défi de perverses et ludiques apories? Les manuels, les ouvrages d'esthétique traitent parfois de la nature fantasmagorique du phénomène théâtral, du rapport essentiellement imaginaire du spectacle et du public, mais presque toujours à propos du moment même où cela se produit. Ils parlent moins souvent de ce qui se passe après: comment l'événement continue de travailler, qu'en garde la mémoire, en reformant, déformant, falsifiant, réinterprétant, vivifiant? Or, les "événements" proposés à partager par JN ont tout particulièrement le pouvoir de susciter le désir de continuer, métaphoriser, métonymiser; chercher, aussi, à remonter au-delà,

jusqu'aux sources-prétextes; et si la tentative est forcément un peu décevante pour la chasse aux sens, reste la fécondité d'une confrontation triangulaire avec Beckett, Schulz, Borges, etc.

C'est pour des raisons quelque peu semblables, qu'au moins depuis trois lustres JN voisine dans notre sanctuaire avec François Tanguy et son Théâtre du Radeau: deux conceptions très musicales de la construction; rythme et silence ici, paroles ou chant là, mais volontairement brouillés et parfois "babélisés" pour perturber la perception et aiguïser l'écoute; deux invitations à chercher un au-delà littéraire (Pindare, Plutarque, Lucrèce, Dante, Hölderlin, Kafka, Artaud: quel florilège!) et par exemple à découvrir que le dernier spectacle du Français, Coda s'inspire de fort près d'un récit de Gadda (II Teatro dans un recueil de ses débuts: La Madonna dei Filosofi)...

Nadj et Tanguy, Tanguy et Nadj: leur rapprochement pour nous n'est pas de circonstance, ni de pure et seule admiration personnelle. Au reste, ils sont également présents tous deux dans le corpus du "Manifeste" germano-flamand de Hans-Thies Lehmann constat, palmarès, projet, dogme à la fois. Tanguy y a une part méritée, y est cité. Mais puisque dans l'ouvrage en question, déposé au chevet, de tous désormais, "un Spectre hante l'Europe", le spectre du post-dramatique, nous laissons à tous les citoyens le souci de vérifier dans quelle mesure nos deux héros épuisent les critères — synthèse détrônée, perception décentrée et désorientée, attention flottante désirée, présence intense, simultanéité, parataxe, tutti quanti, etc., usw., tak i tak) — de ce fameux et dorénavant obligatoire(?) théâtre post-dramatique.

JOSEF NADJ ORLÉANS-I JEL-SZÍNHÁZA

A jelen írás annak az előadásnak képezi az alapját, amelyet a szerző a Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International közös szervezésében megrendezett 2006. évi, 47. Tanulmányi Napok konferencián adott elő. („MAGYAR KULTÚRA I. — MAGYAR IRODALOM WORLD-WIDE. Három pólus: Magyarország, Utódállamok, Nyugat.”; 2006. szeptember 21-24., Elspeet, Hollandia.).

Ebben a szerző bemutatja a magyarkanizsai Nagy József életútját, művészi pályáját, s elhelyezi színházát egy szélesebb európai kontextusban.

THE SIGN-THEATRE IN ORLÉANS OF JOSEF NADJ

This paper formed the basis of a presentation held at the 47th Mikes Study Week conference organized jointly by the Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands (Hollandiai Mikes Kelemen Kör) and Mikes International between 21 and 24 September 2006 in Elspeet, the Netherlands. The conference's theme was: '*HUNGARIAN CULTURE I. — HUNGARIAN LITERATURE WORLD-WIDE. Three Poles: Hungary, Territories in the Carpathian Basin outside Hungary, West.*'

In this paper the author provides an overview of the Hungarian-born artist Josef Nadj and places its theatre in a broader European context.

TÓTH, Alfréd :

Introduction into the method of the “Etymological Dictionary of Hungarian (EDH)”

1. The title of my book was chosen purposely. It is not simply another attempt to compare superficially phonetically and/or semantically “similar” Hungarian words with words of such other languages like Sumerian, Turkish, Mongolian, Mayan, etc.¹ There were many such attempts, and many of these have damaged serious comparisons of Hungarian with other than “Finno-Ugric” languages much more than the attacks of the representatives of the “Finno-Ugric” theory.

2. After a couple of serious etymological as well as morphological comparisons of Hungarian with other than “Finno-Ugric” languages, such as the works of Zsigmond Varga², Ida Bobula³, Sándor Cöke⁴, László Götz⁵ and most of all Kálmán Gosztöny⁶, there arose in the last past years also in the rows of “Finno-Ugrists” more and more complaints that the concept of a “Finno-Ugric” and especially also of an “Uralic language family” is wrong. These criticisms are very important, since they came and come from peoples who cannot be suspected to have alleged “nationalistic” interests and/or are not linguists. Here I would like to mention especially the names of Angela Marcantonio⁷ and László Marác⁸. But while Marcantonio’s criticism keeps to the etymological method, Marác’s objections are directed against the method itself that he blames for having caused the misconceptions of the alleged language families itself.

3. Historically, what the pioneering “Finno-Ugrists” - most of all Josef Budenz⁹ - did, was simply to adopt the method of comparing Indo-European languages¹⁰ for the “Finno-Ugric” or “Uralic” languages. But the Indo-European languages are typologically very different from the “Finno-Ugric” or “Uralic” ones, since they are flexive, while the latter are agglutinative. Ablaut (apophony) and declension proper do not exist in languages like Hungarian, Finn, Estonian, Mordvin etc. Also the conjugation is very different from any Indo-European language, not to mention other grammatical aspects. Therefore, the same method that was successfully applied in comparing such different languages like English and Hindi, Armenian and Italian, Gaelic and Albanian, etc., was simply not working with the “Finno-Ugric” or “Uralic” languages. In other words: The scientists, sticking to their Indo-European method, who are blaming the Hungarian “Sumerologists” for not paying attention to morphological comparisons have to blame themselves, since they do not see that their own Indo-European method is just not working for agglutinative languages. Another important aspect is that morphological comparison by the Indo-European method means nothing else than phonological comparison, since the endings of words are reconstructed by sound-laws as the sounds are, of which they consist. So, the Indo-European method reduces in the end a language to pure phonology or even less: phonetics.

4. László Marác has shown in several important publications that the etymological method is circular. Logically, what is needed for a proof are three things: an assertion, a theorem (or axiom) and a conclusion. What the “Finno-Ugrists” and

¹ Cf. f.ex. the bibliography given in Károly Dombi, The controversy on the origins and early history of the Hungarians. In: www.hunmagyar.or/tor/controve.htm.

² Varga, Zsigmond, Öt ezer év távlatából. Debrecen 1942.

³ Bobula, Ida, Sumerian Affiliations. Washington, D.C. 1951; id., Origin of the Hungarian Nation. Gainesville (FL) 1966; id., A sumér-magyar rokonság. Buenos Aires 1982; id. Kétezer magyar név sumir eredete. Montreal 1970.

⁴ Csöke, Sándor, Szumir-magyar egyeztető szótár. Buenos Aires s.a.; id., A sumér ősnyelvről a magyar élőnyelvig. New York 1969; id., Sumér-magyar összehasonlító nyelvtan. Buenos Aires 1972; id., Sumér-finn-mongol-török összehasonlító nyelvtan. 2 vols. Buenos Aires 1974; Három tanulmány. Eberstein 1977.

⁵ Götz, László, Keleten kél a nap. 2 vols. Budapest 1994.

⁶ Gosztöny, Colman-Gabriel, Dictionnaire d'étymologie sumérienne. Paris 1975.

⁷ Marcantonio, Angela, The “Ugric-Turkic Battle”: A critical review. In: *Linguistica Uralica* 2, 2001, pp. 81-101; id., The Uralic Language Family. Oxford 2002.

⁸ Marác, László, A finnugor elmélet tarthatatlansága nyelvészeti szempontból. In: www.kitalaltkozepek.hu/maracz_finnugor.html; id., The untenability of the Finno-Ugric theory from a linguistic point of view. In: www.acronet.net/~magyar/english/1997-3/JRNL97B.htm.

⁹ Budenz, József, Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest 1873-81, new impression under the title “A Comparative Dictionary of the Finno-Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary”, ed. by Gyula Décsy. Bloomington (IN) 1966.

¹⁰ For a newer introduction cf. f.ex. Robert Schmitt-Brandt, Einführung in die Indogermanistik. Tübingen and Basel 1998.

“Uralists” did, was thus the following: After superficial similarities were very early detected between such remote languages like Hungarian and Lapponic, Vogul, Ostyak etc., they assumed that these languages must be related (assertation). The reason: Since linguistic (as well as most other signs) are arbitrary (there is no need to call a tree “tree”, in Hungarian it is called “fa”, in German “Baum”, in Latin “arbor”, etc.), the fact that two different languages have similar words for the same object cannot be due by chance (theorem). So, these languages must be related to one another (conclusion). But looking more carefully at this “method”, we get: Assertion = The languages compared are related. Theorem: The languages compared are related (since no other languages were taken into consideration). Conclusion: The languages compared are related. We thus have: assertion = theorem = conclusion. This is unscientific. Marázcz therefore proposed what already Ida Bobula¹¹ had proposed: We must abandon the etymological method and proceed according to the “word bushes” or “clusters” that we find in the gigantic Hungarian dictionary of Czuczor and Fogarasi¹². If a word is not a part of a word bush, it has to be considered a borrowing, otherwise it has to be considered a Hungarian word. This method is synchronic, while the etymological method is diachronic.

5. But the method of Bobula and Marázcz involves two huge problems: First, enormous amounts of language data have to be scrutinized in order to decide if they form word bushes or not, and this has to be done for many language families with several languages. If we only take Czuczor-Fogarasi’s dictionary with its over 6000 pages and compare it to the Turkish Academy Dictionary, that is not arranged in the form of word bushes like Czuczor-Fogarasi, only this attempt would cost decades, if not a lifetime. Second, even assuming that we could manage to turn several Academy Dictionaries into word bushes and compare them to the word bushes in Czuczor-Fogarasi, we would need sound-laws in order to decide if, e.g. Hung. agas “fork of a tree” is borrowed from Turk. ağaç “tree” or opposite, because one would have to show by aid of other examples that Hung. –g- corresponds to Turk. –ğ- and Hung. –s to Turk. –ç. And even if we assume that both words go back to a common ancestor language, we would have to prove that – again by sound-laws. Thus, although the method of Bobula and Marázcz is synchronic, the diachronic dimension cannot be abolished.

6. When Jan Braun, professor of Oriental languages of Warsaw University, published in 2001 and 2004 his comparisons of Sumerian and Tibetan¹³, I took Colman-Gabriel Gostony’s landmark-study “Dictionnaire d’étymologie sumérienne”, published in 1975, and compared the common Sumerian words that were used by Braun for Tibetan on the one side and by Gostony for Hungarian on the other side. The result was, that from the 1042 Sumerian-Hungarian correspondences that Gostony shows, 232 were common also in Tibetan. Now, neither did Gostony know Braun (since Gostony died long before Braun’s studies were published), neither seems Braun to have known Gostony (since Braun was never involved in Hungarian studies and does not mention Gostony at all). Therefore, the two language comparisons Sumerian-Tibetan and Sumerian-Hungarian are independent from one another and are therefore not biased. Also from a mathematical point of view, the chances of erroneous etymologies are much smaller if one compares three or more languages instead of only two. And perhaps the best result we gain from a law of logic that says: If two things are identical with a third thing, then the two things must be identical themselves. In our case: Since we have the equations Sumerian = Tibetan (Braun) and Sumerian = Hungarian (Gostony), it follows with pure logic that Hungarian = Tibetan – of course, only what concerns the 232 common Sumerian etymologies. However, this does not exclude that there may be more common Sumerian-Tibetan-Hungarian etymologies, since one should remember that we started with the only 1042 etymologies in Gostony and compared them to the much more restricted corpus of only totally 341 Sumerian-Tibetan etymologies in Braun.

7. These 232 common Sumerian-Hungarian-Tibetan etymologies prove another thing: That the 1042 common Sumerian-Hungarian etymologies in Gostony cannot be pure chance. Only the amount of Sumerian-Hungarian correspondences according to Gostony’s sound-laws excludes chance. But since almost 70% of the Sumerian-Tibetan etymologies show also up in Hungarian, I started to check carefully each of the 1042 etymologies of Gostony, eliminated mistakes (both in the Sumerian and the Hungarian part) and updated the sound-values of the Sumerian cuneiforms as well as their meaning according to the progresses that Sumerology has made in the 30 years that have passed since Gostony’s work had appeared. Then, I started to compare first the 232 common Sumerian-Hungarian-Tibetan etymologies with languages or language families that had been in suspect to be related to Hungarian mostly since a long time. In doing so, I only used comparative dictionaries that are based on sound laws so that I had always at least three languages (Sumerian, Hungarian and language X) to compare, thus reducing chance to the lowest minimum possible in historical linguistic comparison.

¹¹ Bobula, Ida, *Origin of the Hungarian Nation*. Gainesville 1966, pp. 31ss..

¹² Czuczor, Gergely-Fogarasi, János, *A magyar nyelv szótára*. 6 vols. Pest 1862-74. Available on CD-rom since 2003 at Arcanum Adatbázis, Budapest.

¹³ Braun, Jan, *Sumerian and Tibeto-Burman*. Warszawa 2001; id., *Sumerian and Tibeto-Burman. Additional Studies*. Warszawa 2004.

8. The languages/language families that I compared to Gostony's corpus of common Sumerian-Hungarian etymologies are the following 12: The "Finno-Ugric" languages, Caucasian, Bantu, Etruscan, Tibeto-Burman (as already mentioned), Munda, Dravidian, Chinese, Japanese, Turkish, Austronesian, and Mayan. As a result, the range of genetic affiliation between Hungarian and another language goes from Austronesian (3%) up to Chinese (61%). But these percentages are relative, since I restricted myself, as already mentioned, to Gostony's corpus on the one side and to other dictionaries using also sound-laws on the other side. Since Gostony's sound-laws are proven by his own dictionary, since the other dictionaries also proved their sound-laws by their comparison of a language with Hungarian, since I always compared at least three languages to one another and since I did not add any "home-made" etymologies by my own, the "Etymological Dictionary of Hungarian (EDH)" cannot be attacked by the suspect of lacking or false sound-laws.

9. The etymological corpus given in EDH could therefore easily be enlarged: both via more etymologies according to the sound-laws given in the dictionaries used and by taking into consideration more languages/language families. In this perspective, EDH is not a terminal station of Sumerian-Hungarian linguistic comparison journey, but builds up a first safe basis and thus a fundament for future research.

A 'MAGYAR NYELV ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRÁ'-NAK MÓDSZERTANA

2007. januárjában a Mikes International megjelentette Tóth Alfréd 'A magyar nyelv etimológiai szótára' című művét. Ezt követte februárban egy kiegészítés, amely a 'Magyar, sumér és egyiptomi — Magyar, sumér és héber' címet viselte.

A szerző ebben az írásban röviden összefoglalja, laikusok számára is jól érthető módon, a módszerét, amellyel ezt az eredeti művét elkészítette. Ezzel bepillantást nyerünk a mű szerkezetébe és egyben világos útmutatást is kapunk annak tanulmányozásához.

FARKAS, Flórián : Isztanbul szerelmese

2006. október 12-én a Svéd Akadémia Állandó Titkársága a következő sajtóközleményt adta közre:

„A 2006. évi Irodalmi Nobel Díjat Orhan Pamuk török író nyerte el

***’aki szülővárosa melankolikus lelkének keresése közben a kultúrák ütközésének és összefonódásának új jelképeit fedezte fel’.*¹**

Vannak írók, akik elválaszthatatlanok egy várostól, mint például Dosztojevszkij Szent Pétervártól, Joyce Dublintól, s Proust Párizstól. Ilyen író *Orhan Pamuk* is, Törökország első irodalmi Nobel-díjasa, aki irodalmi munkásságán keresztül Isztanbult az egész világ irodalomszerető emberei számára egy alapvető irodalmi területté változtatta. A Nobel Díj Bizottság indoklásának egy része erre a tényre utal.

Ha Orhan Pamuk magánéletének főbb állomásait vesszük tekintetbe, akkor egyértelművé válik irodalmi munkásságának e súlypontja. 1952. június 7-én született Isztanbulban, egy vagyonos, szekularizált gyáros családban. A családi vagyon alapját apai nagyapja vetette meg. Isztanbulban a Robert College-on tanult, majd az Isztanbuli Műszaki Egyetemen folytatott tanulmányokat — családi nyomásra — de három év múlva otthagyta, hogy teljesen az írásnak szentelhesse idejét. 1976-ban az Isztanbuli Egyetem Újságírói Intézetében végzett. 1985 és 1988 között a Columbia University vendégtanára, amely időszak után visszatért Isztanbulba. 2006 óta ismét a Columbia University-n tanít vendégprofesszorként. 1982-ben elvette feleségül Aylin Tofajjal Turegen-t, akitől azonban 2001-ben elvált. Lánya 1991-ben született, akinek neve — Rüya — törökül annyit jelent, hogy ‘álom’.

Kétségtelen tény, hogy Pamuk szerencsés közegbe született, amint az a 2003-ban megjelent önéletrajzi dokumentumregényéből — *Isztanbul : Emlékek és a város* (İstanbul : Hatıralar Ve Şehir) —, az 1990-ben megjelent önéletrajzi ihletésű regényéből — *A fekete könyv* (Kara Kitap) —, valamint a 2006. december 7-én török nyelven tartott Nobel-előadásából — *Apám bőrröndje* (Babamın Bavulu) — kiderül. E szerencsés közegnek azonban nem az anyagi adottságai a lényegesek. Amint írásaiból egyértelműen kitűnik, meghatározó számára a meleg, szeretetteljes családi fészek volt, a nagycsalád körülvevő szeretete és biztonsága, a nyitott szellemiség, s apja másfélezer kötetes igényes könyvtára. Ezek mind-mind olyan összetevők, amelyek nem a legfelső tízezer kizárólagos privilégiumai.

A már említett önéletrajzi dokumentumregényének rögtön az első lapjain idézi édesanyját, aki azt kérdezi tőle, hogy ebben a korban, amelynek egyik fő jellegzetessége a tömegmigráció, mi az oka annak, hogy nemcsak még mindig ugyanabban a városban, hanem még mindig ugyanabban a házban is lakik. Majd így folytatja:

„Conrad, Nabokov, Naipaul — mind olyan írók, akiknek sikerült nyelvek, kultúrák, országok, kontinensek, sőt civilizációk között migrálniuk. Fantáziájukat táplálta az emigráció; a táplálék nem a gyökéren keresztül szívódott fel, hanem a gyökértelenségen. Az én fantáziám ellenben megköveteli, hogy ugyanabban a városban, ugyanabban az utcában, ugyanabban a házban lakjam, ugyanarra a kilátásra bámuljak. Isztanbul sorsa az én sorsom. Ragaszkodom ehhez a városhoz, mivel ő tett azzá, aki vagyok.”

Az önéletrajzi dokumentumregényének fő témája, amely újból és újból előjön, a *hüzün*. Ezt a török szót, amelynek gyökere arab, melankoliának lehet lefordítani. Pamuk értelmezésében és Isztanbulra vonatkoztatva ez nem individuumok egyéni melankoliája, hanem egy közös — emberek milliói által átélt — érzés, a dicsőséges birodalom elmúltá felett érzett szomorúság. Minőségileg más, mint amit például a *tristesse* szó kifejez Claude Lévi-Strausse *Tristes Tropiques* című művében. A különbség *tristesse* és *hüzün* között abban van, hogy Isztanbulban a dicső múlt emlékei mindenhol jelen vannak. Lényegtelen, hogy milyen rossz állapotban vannak a nagy mecsetek és egyéb történelmi emlékművek, valamint a kisebb jelentőségű építmények, mint például kutak, árkádok, stb., közöttük élni szívfacsaró érzés. Ezek az emlékművek nem hasonlíthatók össze a nyugati

Elhangzott a Mikes International Szalon 2007. március 4. összefoglalóján, Hágában.

¹ Írásomhoz a szerző munkásságán kívül a következő honlapok anyagait használtam forrásul: *Nobel Díj Bizottság* (<http://nobelprize.org/>), *Amazon.com* könyvkritikái (<http://www.amazon.com/>), *Wikipedia* (<http://en.wikipedia.org/>), *Orhan Pamuk honlapja* (<http://www.orhanpamuk.net/>).

világ lehanyatlott birodalmi fővárosainak emlékműveivel, ahol azokat meglehetősen jó állapotban megőrzik és bemutatják, mint múzeumi tárgyakat. Isztanbul lakosait saját városuk emlékművei városuk szegénységére emlékeztetik.

Nagyon is jellemző, amit Pamuk mint gyermekkori élményt ír le: elemezve a szülői házat, annak berendezését, megállapítja, hogy a köztársaság kikiáltása után oly nagy volt a múlt eltörlésének igénye, hogy az Ottomán Birodalom emlékműveit nagy tempóval próbálták elntüntetni, például a pasák palotáit. Ezeket egymás után lebontották. Helyettük viszont nem jött semmi, s egy civilizációs űr keletkezett. Természetes emberi tulajdonság, sőt, egzisztenciális követelmény, hogy az ember nem élhet civilizációs vákuumban. Ez a magyarázata annak, hogy — amint azt Pamuk elmeséli — az 1920-as 30-as években a tehetősebb középosztály lakását úgy rendezte be, mint egy múzeumot. Ez a réteg haszonélvezője volt az új rendszernek, de életvitele tanúságtétele annak, hogy a múltat mégsem lehet eltörölni...

Az *Isztanbul : Emlékek és a város* rengeteg fekete-fehér fényképet tartalmaz, amelyek nagyszerűen húzzák alá és teszik érzékletesebbé e hüzünt. Pamuk esetében ráadásul e hüzün exponenciálisan jelentkezik. Az a város, amit az önéletrajzi dokumentumregényében bemutat, egy egészen más város, mint manapság. 1923-ban a köztársaság kikiáltása idején a város félmillió lakosságának csak fele volt moszlim török. A másik felét örmények, görögök, zsidók, olaszok és egyéb nem-moszlim etnikai csoportok tették ki. Az 1960-as években, — amikor Pamuk felnőtt — a város még mindig kozmopolita volt a szó igazi értelmében. Ámbár a lakosság megháromszorozódott, s a moszlim török lakosság döntő többségbe került, még mindig több volt a nem-moszlim templom, mint mecset. Akkor lehetséges volt sonkát vagy disznóhúsból készült kolbászt rendelni reggelire szinte minden vendéglőben, s citrommal ízesített vodkát inni a Rejans nevű orosz étteremben, amelyet két fehérorosz emigráns hölgy üzemeltetett. Az 1960-as évek Isztanbulja láthatóan szekularizált és kifinomult város volt. Napjainkra ez teljesen megváltozott. A városnak majdnem 12 millió lakosa van, amelyben a nem-moszlim lakosság számaránya alig éri el a százezret. Sok templom és zsinagóga állandóan zárva tart, mert nincs elég látogatója és pénzforrása. Isztanbulnak egészen más a jellege, egy megfáradt város képét mutatja, amelyet elesigáz az autóforgalom, a túlszűfolt utcák és a sűrű lakásépítkezés. A lakosság új összetételét alapvetően meghatározza az elmúlt évtizedek során beáramlott vidéki lakosság, amely konzervatív életszemléletű és életvitelű. A jelenlegi munkásnegyedek utcaképét uralja a szakállas férfiak és fejkendő nők sokasága, amely szöges ellentétben áll a múlt szekularizált látványával.

Ebben a miliőben magától értetődő módon — szinte közhelyszerűen — merül fel a kultúrák találkozásának, ütközésének és keveredésének témája. Isztanbul két világ ütközőpontján fekszik, fizikailag és szellemtörténetileg is. Itt találkozott és a mai napig találkozik Európa és Ázsia. E tény Orhan Pamuk számára meghatározó jelentőségű. Amint a Nobel Díj kihirdetésének napján egy interjúban összefoglalta:

„A kultúra: keveredés. A kultúra több forrásból származó dolgok keveredése. Városom, Isztanbul, ilyen típusú keveredés volt. Valójában Isztanbul, mint munkásságom is, annak a bizonyágtétele, hogy Kelet és Nyugat kulturálisan kecsesen egyesül, vagy néha anarchikus módon egymásra talál, s ez az, amit keresünk kell. [...]”

A kultúráknak a találkozását, vagy pontosabban mondva egymásra hatását a leginkább egy 18. századi német festő — az 1763-ban született Antoine-Ignace Melling — illusztrálja, amint azt Pamuk az *Isztanbul : Emlékek és a város* című művében egy egész fejezeten keresztül kifejti. Melling 19 éves korában Isztanbulba ment, s ott dolgozott 18 éven keresztül, török hatalmasságok szolgálatában. 1819-ben kiadta képekkel illusztrált könyvét Isztanbulról, amelynek a következő költői címet adta: *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*. Ennek a könyvnek, illetve a képeknek az a fő sajátosságuk, hogy a két kultúra — Kelet és Nyugat — keveredésének gyümölcsei. Isztanbul bemutatásánál felhasználja az európai tájképfestészeti technikát, amely abban az időben teljesen ismeretlen volt Törökországban. Másrészt keleti szemmel nézi a várost, egy igazi *İstanbul* szemével, amelynek az a lényege, hogy tájképeiből hiányzik a drámai elem. Tájképei horizontális mozgást sejtetnek, semmi sem dominálja a fő teret. Melling tehát keleti volt abban a tekintetben, ahogyan nézte és látta a várost, nyugati pedig abban, ahogyan a nyugati technikával megjelenítette, amit látott.

Ez a motívum, a Kelet és Nyugat találkozása, egymásra hatása, valamint az identitás elvesztése, illetve keresése a témája Pamuk három másik regényének is: az 1985-ben megjelent *A fehér kastély* (Beyaz Kale), az 1994-ben megjelent *Az új élet* (Yeni Hayat), valamint a 2000-ben megjelent *Neven Vörös* (Benim Adım Kırmızı) című műveknek.

Legutóbbi művének, a 2002-ben megjelent *Hó* (Kar) című könyvének is ugyanez a téma az ihletője. Ebben a műben a szerző a regény eseményeit a közelmúlt Törökországába helyezi, egy valóságos — de annál szimbolikusabb — városba, a kelet-anatóliai határmenti Kars városába. A szinte politikai kriminek is beillő műben a felszínre kerül a jelenlegi Törökország szinte összes problémája, úgymint a politikai Iszlám, a kurd nacionalizmus, valamint a szekularizált államot védő hadsereg összetűzése. A háttérben megemlítődik az örmény hagyomány is, bár a regényből nem derül ki, hogy hova a csudába is tűnt egy nagy létszámú örmény közösség, s főleg hogyan. Ezt természetesen nem lenne tisztességes dolog hiányként felróni, mert Pamuk kiállása az örmény és kurd kérdésben már így is példamutató. 2005-ben egy svájci lapnak adott interjúban ugyanis megemlítette, hogy Törökországban szembe kellene végre nézni azzal a kérdéssel, hogy 1915 és 1917 között 1 millió örményt

öltek meg, s az elmúlt évtizedekben legalább 30.000 kurdot. Az interjú hatásaként Pamuk ellen gyűlöletkapmányt indítottak, majd be is perelték. A vádat viszont ejtették. Az ügy azonban egyértelműen mutatja e kérdés igen érzékeny jellegét és sajnálatos módon Orhan Pamuk irodalmi munkásságának objektív megítélését nagyban megnehezíti Törökországban.

Az a tény, hogy ő az első török személy, akit Nobel Díjjal tüntettek ki, ezt a feszültséget nem enyhíti, hanem méginkább az érdeklődés középpontjába helyezi. A Nobel Díj azonban nem az egyetlen rangos nemzetköz kitüntetés. Ezt már megelőzték a következők:

- 1990 *Independent Foreign Fiction Prize* (Nagy Britannia)
- 1991 *Prix de la Découverte Européenne* (Franciaország)
- 1995 *Prix France Culture* (Franciaország)
- 2002 *Prix du Meilleur Livre Etranger* (Franciaország)
- 2002 *Premio Grinzane Cavour* (Olaszország)
- 2003 *International IMPAC Dublin Literary Award* (Írország)
- 2005 *Friedenspreis des Deutschen Buchhandels* (Németország)
- 2005 *Prix Medicis Etranger* (Franciaország)
- 2006 *Washington University's Distinguished Humanist Award* (USA)

A személye körül kialakult politikai polémia egyben legvilágosabb jelképe is annak, amit irodalmi munkássága képvisel: a Kelet és Nyugat közötti ellentétet. A *Hó* című műve ezt művészi eszközökkel és az intellektuális szemlélődő finom stílusával mutatja be; tömören és teljesen félreértésmentesen viszont az *Apám bőrdíjja* című Nobel-előadásában mondja el.

„[...] Minden igazi irodalom abból a gyermeki, vágyakozó meggyőződésből ered, hogy az összes ember egyforma. Mikor egy író évekre bezárkózik a szobájába, ezzel a gesztussal egy egységes emberiségre utal, egy központ nélküli világra.

De amint apám bőrdíjából és a mi szürke isztanbuli életünkől kitűnik, a világnak bizony volt egy központja, s ez a központ nagyon távol volt tőlünk. Könyveimben leírtam, hogy ez az alapvető tény hogyan váltott ki egy csehovi provincializmus-érzést, és hogyan, más úton, vezetett el eredetiségem megkérdőjelezéséhez. Gyakorlatból tudom, hogy a földkerekség nagyobbik többsége ugyanígy érez, s sokan még mélyebb elégtelenséget, biztonsághiányt és lealacsonyító érzést élnek át. Igenis, az emberiség legnagyobb problémái továbbra is a háztartás, lakáshiány és az éhezés... De manapság a televízió és az újságok sokkal gyorsabban és sokkal egyszerűbben tájékoztatnak bennünket ezekről a problémákról, mint az irodalom. Amire az irodalomnak most leginkább szüksége van, az az, hogy mondja el és vizsgálja meg, melyek az emberiség legalapvetőbb félelmei: a kívülmaradástól való félelem, a félelem attól, hogy semmit sem számítunk, s ami ezzel jár, az értéktelenségtől való félelem; a kollektív megaláztatások, sebezhetőségek, megbántások, sérelmek, érzékenységek, képzelt sértések, a nacionalista kérdések és pöffeszkedések, amelyekre ezek vezetnek... Bármikor ilyen érzésekkel szembesülök, s az irracionális, túlzó nyelvezettel, amellyel ezeket az érzelmeket kifejezik, tudom, hogy magamban egy nagy sötétséget érzek. Gyakran látunk népeket, társadalmakat és nemzeteket a Nyugati világon kívül — s ezekkel könnyen azonosulok —, amelyek megadják magukat ezeknek a félelmeknek, s amely következtében ostobaságokat követnek el, pusztán a megaláztatástól való félelem és érzékenységek miatt. Ugyancsak tudom, hogy Nyugaton — egy olyan világban, amellyel ugyanolyan könnyedséggel tudok azonosulni — nemzetek és népek túlzott büszkeséget éreznek a gazdagságuk miatt, s a miatt, hogy meghozták nekünk a Reneszánszt, a Felvilágosodást és a Modernizmust, s e nemzetek időről-időre önelégültségbe esnek, amely ugyanolyan ostoba dolog, mint a keleti népek félelmei.

[...]

Jelenleg az ellenkezőjét érzem annak, amit gyermekként és fiatalemberként éreztem: számomra a világ közepe: Isztanbul. [...]

E gyönyörű eszmefuttatás után vizsgáljuk meg Orhan Pamuk irodalmi munkásságának nyelvét, valamint hozzáférhetőségét más nyelveken. Énjéhez nemcsak a családi fészkek melege, a város ismerős szférája tartozik hozzá, hanem maga a török nyelv is. Ezért ír kizárólag törökül. Amint egy interjúban állítja:

„... a gondolkodás két részből tevődik össze: nyelvből és képekből, és ezért a gondolkodás fele maga a nyelv...”

Műveit több mint negyven nyelvre fordították le. Azok számára, akik több idegen nyelven tudnak olvasni, ő maga az angol változatot ajánlja, mert azokat szokta ellenőrizni, s a többi nyelvre való áttétel is az angol fordítást használja referenciaként. Az utóbbi időben Maureen Freely amerikai származású, de magával Orhan Pamukkal egy időben, Isztanbulban felnőtt bilingvis műfordítóval dolgozik együtt. A *Hó*, *Isztanbul*, valamint *A fekete könyv* fordítása kapcsán egy technikát dolgoztak ki: a műfordító lefordítja a művet az elejétől a végéig, utána Pamuk végigolvassa, s jegyzeteli. Csak ezek után ülnek le együtt, s veszik át a szöveget mondatról-mondatra.

Orhan Pamuk munkássága angolul a következő fordításokban érhető el:

- *The White Castle* / translated from the Turkish by Victoria Holbrook. – New York : Braziller, 1991 ; London : Faber & Faber, 2001. – Translation of Beyaz Kale
- *The Black Book* / translated by: Güneli Gün. – New York : Farrar, Straus, 1994 ; London : Faber & Faber, 1994. – Translation of Kara Kitap
- *The Black Book* / translated by: Maureen Freely. – New York : Knopf, 2006 ; London : Faber & Faber, 2006. – Translation of Kara Kitap
- *The New Life* / translated by Güneli Gün. – New York : Farrar, Straus, and Giroux, 1997 ; London : Faber & Faber, 1997. – Translation of Yeni Hayat
- *My Name is Red* / translated from the Turkish by Erdağ M. Göknar. – New York : Knopf, 2001 ; London : Faber & Faber, 2001. – Translation of Benim Adım Kırmızı
- *Snow* / translated from the Turkish by Maureen Freely. – New York : Knopf, 2004 ; London : Faber & Faber, 2004. – Translation of Kar
- *Istanbul : Memories and the City* / translated from the Turkish by Maureen Freely. – New York : Knopf, 2005 ; London : Faber & Faber, 2005. – Translation of İstanbul : Hatıralar Ve Şehir

Orhan Pamuk következő kötete *Más Színek* címmel a tervek szerint 2008 tavaszán jelenik meg Nagy Britanniában a Faber and Faber kiadónál. Következő regényének címe *Az ártatlanság múzeuma* lesz.

Magyarul a következő művei jelentek meg eddig:

- *A fehér kastély* (*Beyaz Kale*), regény; fordította: Komáromy Rudolf, Ulpiusház.
- *Az új élet* (*Yeni Hayat*), regény; fordította: Takács M. József, Ulpiusház.
- *Hó* (*Kar*), regény; fordította: Ladányi Katalin, Ulpiusház.

Bemutatómban nem törekedtem Orhan Pamuk munkásságának esztétikai értékelésére. Az egy következő tanulmány tárgya kell legyen. Arra törekedtem inkább, hogy őt magát mutassam be, s kedvet csináljak műveinek olvasásához. Bízom benne, hogy az elmondottak világossá tették, hogy Orhan Pamuk irodalmi munkássága, erkölcsi kiállása nemcsak azért érdemel figyelmet, mert univerzális, hanem azért is, mert nekünk magyaroknak különös mondanivalója van: ha jól belegondolunk, más történelmi konstellációban, de hasonló cipőben járunk, mint a jelenlegi törökök. Mi mindig is határhelyzetben éltünk és jelenleg is abban élünk. Kultúránk nyugatívá lett, de mentalitásunk és érzésvilágunk keleti maradt.

WRITER OF THE GOLDEN HORN

This paper was presented at the *Mikes International Saloon* reunion held on March 4, 2007 in The Hague.

The author held a panoramic presentation on the winner of the Nobel Prize in Literature in 2006, the Turkish writer *Orhan Pamuk*. He focused on the personal background of Mr. Pamuk, highlighting the fact that he made Istanbul a literary space for the readers all over the world. Next to that the main themes of Mr. Pamuk's oeuvre are presented, especially the interlacing and/or clash of civilizations, the search for identity, etc.

Finally a list of Mr. Pamuk's translated works is provided helping the reader to commence the literary journey in the realm of the first Turkish Nobel Prize winner in literature.

GEOSTRATÉGIAI KITEKINTŐ

SEGESVÁRY, VIKTOR : VLADIMIR PUTIN, A GEOPOLITIKA MESTERE

A legutóbbi évek folyamán világossá vált, hogy Vladimir Putin nemzetgazdasági és külpolitikája egy koherens stratégiát alkotnak, melynek gyakorlati kezdeményezései arra mutatnak, hogy vissza akarja állítani Oroszország nagyhatalmi pozícióját, kihasználva az ország természeti erőforrásokban való gazdagságát és jól kiképzett munkaerőtartalékát, hivatkozva a nemzeti nagyság el nem múló hagyományaira.

Úgy ismerhettük meg Putint, mint a nemzetközi kapcsolatok terén való mesteri játékos, és mint a nyugati hatalmak kemény ellenfelét a tárgyalások folyamán, azoknak a hatalmaknak, akikben máig sem tudatosult, hogy Oroszország már nem az a pária, amelyet ide-oda lehet rugdalni, mint ahogy ez történt 10-12 évvel ezelőtt a Szovjetunió szétesésének idején. Jó példái a megváltozott helyzetnek Putin haragos elutasítása Dick Cheney amerikai alelnök kritikájának az orosz demokrácia kihalására vonatkozóan, vagy a nyugati kormányok által az Iránnak fegyvert szállító orosz vállalatokkal szemben való bíráltnak, valamint az állami ellenőrzés megszigorítása az Oroszországban működő külföldi kőolajipari vállalatok tevékenysége felett.

(A) AZ OROSZ NACIONALIZMUS ÚJRA ÉLEDÉSE

Tagadhatatlan, hogy Putin geopolitikája az orosz nacionalizmus újra éledésének szolgálatában áll; ez utóbbi fontosságát a legtöbb megfigyelő elismeri.¹ Putin erőfeszítéseit persze nagyban segíti a kőolaj és földgáz árának óriási mértékű emelkedése, mert országának energiaforrásai és gazdagsága egyéb természeti kincsekben adták meg a lehetőséget arra, hogy az államközi kapcsolatokban fontos szerepet játsszon. Ezen kívül az ázsiai és afrikai kontinenseken a szovjethatalom és a szocialista ideológia máig el nem tűnő emlékei szintén sokban segítik, mert ezek határozottan szembeállnak az új evangéliummal, mely a piac szerepét és a kíméletlen versengést prédikálja. Bár Putin nem szívesen használja az Amerika ellenes jelszavakat geostratégiai kezdeményezéseiben, mert Oroszországnak épp úgy, mint Kínának, most is szüksége van az amerikai technológiákra és a piaci lehetőségek által vonzott pénzügyi beruházásokra. Ugyanakkor hasznot húz a világszerte növekvő Amerika-ellenességből, különösképpen Chavez elnök Venezuelája vagy az északafrikai és közelkeleti muzulmán országok esetében.

A legtöbb ember szemében az oroszok Amerika ellenessége abban nyilvánul meg, hogy ellenzik a nyugati beavatkozást országuk viszonyába az előzőleg a szovjet birodalomhoz tartozó, függetlenné lett területekkel – lásd Grúzia esetét, – vagy ellenük irányulónak és teljesen szükségtelennek tartják a NATO kiszélesítését, vagy az Ukrajnában bekövetkezett demokratikus rendszerváltást az amerikaiak beavatkozásának tulajdonítják, akik csökkenteni akarják az orosz befolyást azokban az országokban, amelyeknek közös határa van Oroszországgal.

Egy indiai megfigyelő jól jellemezte a ma Oroszországában feléledő nacionalizmust:

„Az oroszok Amerika-ellenes nacionalizmusa a jelenlegi körülményekből is következik. Bár sok problémájuk van, az oroszok ma sokkal inkább erőnek érzik magukat, bizakodással nézve a jövőbe, mint az 1990-es években, és országuknak, mint nagyhatalomnak, az elismerését akarják elérni. Az elmúlt évtized gazdaságilag szerencsétlen korának vége van. Az ország nemzeti összterméke átlagosan 5 százalékkal nőtt Putin alatt. Jelcin ittás állapotában való viselkedése és ekkor elkövetett tettei, melyek az oroszokat szegénybe hozták, Putinnak a világ színpadán való tekintélyt sugárzó és bizalmat gerjesztő magatartása váltotta fel... Hála az égbe szökő kőolajárnak, Oroszország hatalmas tartalékokkal rendelkezik, az idegenekkel szembeni adósságának jó részét még határidő előtt visszafizette. Európa egyre inkább függ az orosz energiaforrásoktól, és a nyugati kőolaj- és földgáztermeléssel foglalkozó vállalatok szívesen társulnak orosz partnerekkel, amelyek tőkéjének legnagyobb része az állam kezében van. A Nyugat kétségbeesve keresi Oroszország segítségét Iránnal és Észak-Koreával szemben, míg az Egyesült Államok teljesen le vannak kötve Irakban és a világ jó része gyűlöli őket. Mindez az oroszok elhatározottságát erősíti, hogy amikor rájuk ütnek, akkor üssenek vissza.”²

* E tanulmány anyagát általában a következő Internet forrásokból merítettem (különleges esetekben, amikor ez szükséges, megjelölöm a pontos forrást): [The Asia Times](#) (Hong Kong), információim legjelentősebb forrása, valamint [The Bahrain Tribune](#) online újság; [BBC News](#) online; [The BelfastTelegraphDIGITAL](#); [Berliner Morgenpost](#); [Dawn](#) Internet kiadása (Pakistan); [Khaleej Times](#) online (Dubai); [The Moscow Times](#) online; [Reuters](#) online; [The Russian Journal](#) online; [The Standard](#) (kínai üzleti lap); [The Times](#) online, and [Die Welt](#). állnak

¹ Az orosz nacionalizmussal kapcsolatban lásd például: Nina KHRUSHCHOVA cikkét a [Die Welt](#) 2006. szeptemberi 16.-i számában.

² MENON, Rajan, *Russia shows Bush cold shoulder*. [The Standard](#) (China's Business Newspaper), 2006. augusztus 25.

(B) EGY VISSZAJÁRÓ KÍSÉRTET: A KOLLEKTÍV BIZTONSÁG KERESÉSE

Az Atlanti Szövetség által való bekerítettség régi félelme újra visszatért Oroszország vezető politikai köreiből. Ezt főképpen az Egyesült Államok szándéka váltotta ki, mivel vezetői Ukrajnát is be akarták vonni a NATO szervezetébe (bár ennek magvalósulása sokkal kevésbé valószínű a legutolsó választások után, melyek eredményeképpen az oroszbarát Viktor Janukovitch lett a miniszterelnök) a többi kelet-európai államok, mind a Varsói Szerződés volt tagjai, példáját követve. Putin megértette, hogy a NATO vezetésén belül nincs remény arra, hogy Washington akaratával valaki is szembeszálljon. Ellenkezőleg, a szervezet katonai főparancsnoka, James Jones tábornok, nyilvánvalóvá tette, hogy a NATO eredeti küldetésénél, mint egy védelmi, támadásra reagáló szövetség, továbbmenve békefenntartó, békét helyreállító, és a helyi konfliktusokat megelőző történelmi szerepet is kell játszania. Ez végeredményben azt jelentette, hogy az Atlanti Szövetségnek sokkal szélesebb körű feladatokra is vállalkoznia kell, mint katonai hadműveletek végrehajtására; így például az energiaellátás és az evvel kapcsolatos, fontos infrastrukturális berendezkedések védelmére, az atomfegyverek elterjedésének megakadályozására, vagy a néhai Szovjetunió térségében esetleg felélénkülő, ún. 'befagyasztott konfliktusokba' való beavatkozásra.

Ezt a helyzetet még elmérgesítették az Európai Konvencionális Haderőkre (EKH) vonatkozó, 1990-ben megkötött szerződés jövőjével kapcsolatos ellentétek, mely még a Varsói Szerződés és a NATO hadseregei közötti egyensúly biztosítására jött létre. Az EKH célja a konvencionális fegyverkezés további lelassítása és a katonai erők szerepének az európai kontinensen való nagy mértékű csökkentése volt. 2006. június elején azonban Washington bejelentette, hogy az USA nem fogja ratifikálni az EKH-nak az új politikai helyzethez való adaptálására 1999-ben, Isztanbulban aláírt szerződést addig, amíg Oroszország vissza nem vonja 1.500 főből álló haderejét Moldovának a Dnyeszter folyó melletti vidékéről (az amerikaiak által 'befagyasztott konfliktusnak' minősített helyzetek egy példája). Miután a Varsói Szerződés már nem létezik, az új konvenció nem ratifikálása és ennek elkerülhetetlen következményei Putint arra kényszerítették, hogy Oroszország számára újra a kollektív biztonság megvalósítását keresse és érje el.

A Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének (KBSSz), melyet hamvaiból támasztott fel Putin, Oroszország, Belarusz, Örménországnak, Kazahsztánnak, Kirgizisztánnak és Tadzsikisztánnak a tagjai. Ezt a szervezetet, a NATO fent említett céljaival párhuzamosan, teljesen új jelleggel ruházták fel, mint egy 'nemzetközi, multi-funkcionális és univerzális struktúrát,' melyet felhatalmaztak arra is, hogy ne csak olyan konfliktusok esetén lépjen fel, melyek a tagállamok területét érintik, hanem 'a Szövetség területén kívül eső konfliktusok esetében is, vagyis az eurázsiai térségen kívül. A KBSSz intézményes keretén belül egy 'kollektív, azonnali fellépésre képes alakulat' felállítását határozták el, mely a tagállamoknak többek között a természetes katasztrófák esetében is rendelkezésére áll.³

Ezeket a geopolitikai lépéseket számos konkrét intézkedés követte. Oroszország 2006. áprilisában nyilvánosságra hozta egy új, közepes távolságú rakéta sikeres kipróbálását az asztrakáni vidéken fekvő Kapustiny Yarban; ezen kívül a 2006. évi orosz katonai költségvetés 25 százalékkal emelkedett. Oroszország és Belarusz elhatározták légvédelmi rendszereik egyesítését még 2006 vége előtt. Nagyarányú közös gyakorlatot tartottak a Független Államok Közösségének (*Commonwealth of Independent States* – CIS) légvédelmi erői, s a KBSSz hadseregei számára is közös gyakorlatok terveit dolgozták ki az elmúlt évben. Meglepetésszerűen, az orosz hadsereg vezérkari főnöke, Yury Baluyevsky tábornok, még azt is bejelentette 2006. május 18-án, hogy a KBSSz és Shanghai Együttműködési Szervezet (SESz)⁴ szintén közös katonai manőverekről tárgyalnak. Ennek a bejelentésnek legfőbb jelentősége az, hogy Oroszország és az előző szovjet térséghez tartozó szövetségesei közös katonai gyakorlatához Kína is csatlakozik.

(C) OROSZORSZÁG REKORD MENNYISÉGŰ FEGYVERELADÁSAI A HARMADIK VILÁG ÁLLAMAINAK

Oroszország egyre nagyobb mértékben szállít fegyvereket és más katonai felszereléseket a fejlődésben lévő országoknak – s ezek a szovjet idők utáni legnagyobb kiviteli eredményét jelentik. Ezek az ügyletek mind az ázsiai, afrikai és délamerikai államokkal kötött katonai együttműködési szerződések részét képezik, s egyúttal a mai Oroszország elengedi ezeknek az államoknak a Szovjetunió korából származó adósságok egy részét is. Ugyanakkor az oroszok avval is próbálkoznak, hogy más, fizetőképessé és fegyverekre áhítozó országokat is bevonjanak klienseik közé. Rosobronexport a fegyverek és felszerelések kizárólagos exportőre, és, egyes források szerint, 2006-ban kapott megrendelése meghaladják a 17 milliárd dollárt.

³ A KBSSz-t kiegészíti egy gazdasági együttműködési szervezet, az Eurázsiai Gazdasági Közösség, melynek tagjai ugyanazok, de Örményországnak és Ukrajnának csak megfigyelői státussal rendelkeznek.

⁴ A Shanghai Együttműködési Szervezetet 2001. júniusában alapította Kína, Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tadzsikisztán és Üzbegisztán. Célja „a politikai, gazdasági és kereskedelmi, tudományos-technológiai, kulturális és nevelésügyi tereken való együttműködés volt, különösképpen az energiára, a szállításra, a turizmusra és a környezetvédelemre vonatkozó kérdésekben.” A SESz újabban egyre inkább egy általános ázsiai együttműködés irányába fejlődik avval a bevallott céllal, hogy az Egyesült Államok hegemonikus törekvéseit egyensúlyozza.

Az afrikai államok közül Algéria, Etiópia és Délafrika az oroszok legfontosabb kliensei, melyeknek vásárlásai légvédelmi rendszerekből, harci repülőgépekből, kisméretű fegyverekből és haditengerészeti hajókból állnak. Ázsiában Irán egy milliárd dollár értékben vásárolt katonai felszereléseket, s az oroszok vevői közé tartoznak ma is Malézia, Indonézia és Vietnam. Kína és India a stratégiai partnerek közé tartoznak (ez utóbbi 9 milliárd dollárért vásárolt orosz fegyvereket és katonai felszereléseket 1998 óta). Délamerikában a Hugo Chavez venezuelai elnök által tett megrendelések, 3 milliárd dollár értékben, egy valóságos áttörést jelentettek.⁵

Hosni Mubarak, egyiptomi elnök legutóbbi moszkvai látogatása 2006-ban szintén egy kitűnő példával szolgál. Már Mubarak Moszkvába érkezése előtt kitudódott, hogy Egyiptom Mig-AT és Mig-29 vadászgépeket fog vásárolni Oroszországtól. Ugyanakkor az is nyilvánossá vált, hogy Egyiptom, egy 20 éves szünet után, újra folytatni fogja civil célokat szolgáló atomprogramját orosz segítséggel. Az 1970-es évek végén, Egyiptom valóban fel akart építeni nyolc elektromosságot termelő atomerőművet, de végeredményben egy sem épült fel. Amikor az orosz újság, Vremja Novosti, megkérdezte evvel kapcsolatban Mubarak véleményét az USA ellenkezésére vonatkozóan, az egyiptomi elnök azt felelte: „Az Egyesült Államoknak megvannak a maga érdekei, Oroszországnak ugyancsak, s így nekünk is.”⁶

A pakisztáni újság, Dawn, szerint Vladimir Putin egy valóban marketing mentalitásról tett bizonyosságot, amikor kijelentette, hogy „jelentőségének és méreteinek szempontjából a fegyverpiac a globális gazdaság olyan részeihez hasonlítható, mint az energiával vagy élelmiszerrel való kereskedelem. De az előbbiben a verseny igen erős.”

(D) A GAZDASÁGPOLITIKA, MINT A GEOPOLITIKA ESZKÖZE: AZ ENERGIAI BIZTONSÁGÉRT FOLYÓ VERSENY

Putin geopolitikájának legfontosabb és legmeglepőbb része az a szerep, melyet Oroszország az energetikai biztonságért folytatott versenyben játszik. Sok megfigyelő szerint, beruházási megegyezések, a gazdag orosz természeti kincsekre vonatkozó kereskedelmi megállapodások épp úgy, mint a fegyverszállítások, Putin geopolitikai diplomáciájának integráns részét képezik. Ezt az ő szemére hányni valóban hipokrizist jelent, – a többi nagyhatalom nem ugyanezt teszi?⁷ Persze vannak nyugati politikusok is, akik elismerik az államközi viszonylatokban bekövetkezett alapvető változásokat. Richard Lugar szenátor, az amerikai Szenátus Külügyi Bizottságának elnöke, például nem régen jelentette ki: „Hozzá vagyunk szokva, hogy hagyományos kategóriákban gondolkozzunk a háborúról, de ma az energia egy kitűnő fegyvert képvisel azok számára, akik rendelkeznek vele.”⁸ Az történt, hogy az Egyesült Államok arra való törekvése, hogy globálisan kontrollálja az energiahordozók kereskedelmét, kudarccal járt; miközben Washington avval foglalkozik, hogy bevezesse a demokráciát a Közelkeleten és másutt, Amerika teljesen lemaradt az energiaforrásokat kontrollálni és maguknak biztosítani akarók versenyében a Perzsa Öbölben éppen úgy, mint a középázsiai és Káspi tengeri régiókban, Afrikában és más földrészen.

Putin mindenki más előtt megértette az energetikai biztonság kérdésének fontosságát. Egy szeptemberi hétvégén találkozott Moszkvában nyugati tudósokkal és újságírókkal és világosan kifejtette nekik álláspontját evvel kapcsolatban.⁹ Három pontban lehet összefoglalni véleményét:

– Oroszország teljes felelősségének tudatában jár el a globális energiapiacra, amint ezt mindig is tette. Evvel kapcsolatban hivatkozott a Shangai Együttműködési Szervezetre, mely stabilizációs szerepet játszik politikai téren és az energiapiac szempontjából, s habozás nélkül tette hozzá ezt a kommentárt: „A gazdasági hatalom az Atlanti Óceántól a Csendes Óceán felé tolódik el,” egy valóban történelmi tény;

– Evvel kapcsolatban Putin elutasította az Európai Unió kérését, hogy Oroszország írja alá az Európai Energia Kartát, melynek értelmében független, tehát más nemzetiségű, kőolajvállalatok is betársulhatnak az orosz kőolajtovábbító vezetékek tulajdonába és menedzselésébe. Avval érvelt, hogy egy ilyen engedmény semmiképpen sem a fogyasztók érdeke, hanem csak extra hasznot hozna közvetítőknek, anélkül, hogy Oroszország ezért bármi ellenértéket is kapna;

⁵ Dawn on Internet, 2006. október 5 (1427, Ramazan 12).

⁶ Idézve: Bahrain Tribune, 2006. november 1.

⁷ Például Ukrajna, s legújabban Grúzia esetében, Oroszország szubvencionálta a földgáz árát, melyet ezeknek az államoknak eladott (így Ukrajna esetében a 250 dolláros világszállítási árral szemben csak 130 dollárt kapott 1.000 köbméterenként), de most elhatározta, hogy ennek a szubvenciónak ellenértékeként kompenzációt óhajt az illető kormányoktól. Ennek megfelelően, 2006. áprilisában Örményország megkötött Oroszországgal egy hároméves szerződést, melynek értelmében 110 dollárt fizet 1.000 köbméter földgázért, s ennek ellenében átengedte a Gazpromnak egy a földgáz által fűtött energiatermelő üzem, valamint az Örményországból Iránba vezető földgázvezeték tőkéjének egy részét. A nyugati hatalmak és vállalatok nem hasonlóképpen viselkednek?

⁸ Asia Times, 2006. szeptember 23. Lugar hozzátette: „Az amerikai energiára vonatkozó diplomáciának a kínai és indiai diplomáciával való rendszeres koordinálása a legnagyobb fontosságú akkor, amikor a világ kőolajtermelésének 77 százaléka 'idegen kormányok' ellenőrzése alatt áll; amikor 17 százalékkal többet fizettünk az energiahordozókért 2005-ben, mint egy évvel ezelőtt; amikor az energia ára az USA negatív kereskedelmi mérlegének egyharmadát teszi ki, és amikor az USA ezévi kőolajbehozatala 320 milliárd dollárt fog kitenni.” Ibid.

⁹ Erről a találkozásról való beszámoló a következő kiadványokban megjelent cikkeken alapul: The Times online, The National Interest online, The Belfast Telegraph Digital, és a Berliner Morgenpost online.

– Végül, Putin megerősítette elhatározását, hogy nem fogja elpocsékolni az energiaexportból befolyó hatalmas összegeket szociális kiadásokra (a közegészségügyi és nevelésügyi programok finanszírozása nem növekedhet gyorsabban, mint a nemzetgazdaság, s így nem járulhat hozzá a növekvő inflációhoz). Az ún. Stabilizációs Alap szerinte csak hosszú távú célokra vehető igénybe, mint például, a külföldi adósság törlesztése, befektetések az ország infrastruktúrájába, vagy az csúcstechnológiák fejlesztése. A mezőgazdaságnak, mely még ma is 40 millió embert foglalkoztat, Putin nagy fontosságot tulajdonított, de ennek ellenére sem mutatkozott hajlandónak a petrodollárokat a mezőgazdasági export szubvencionálására fordítani a nyugat-európaihoz hasonló támogatások rendszerének keretében.¹⁰

Azon erőfeszítéseinek érdekében, hogy megszüntesse Oroszország függőségét az energiaexporttól és az Egyesült Államok financiai túlsúlyától, Putin konvertibilissé tette a rubelt s az ország monetáris tartalékainak egy részét az amerikai dollár helyett más keményvalutákra váltotta át. Ezen kívül bejelentette, hogy 40 milliárd dollárt arany tartalékokba fog befektetni.

A legújabb hírek arra vonatkozóan, hogy a Gazprom meg akar szabadulni külföldi partnereitől, teljesen Putin fentebb felvázolt érvelésének felelnek meg. A Gazprom magatartásának egyik oka persze az, hogy az orosz hatóságok nagyon elégedetlenek a külföldi partnerekkel, hiszen az 1990-es években, Jelcin idején aláírt szerződések, amikor Oroszország nemzetközi pozíciója igen gyenge volt, a külföldi tárgyalófelek egyszerűen ráerőszakolták az orosz félre a nekik előnyös feltételeket. A nagy nyugati vállalatok, miután óriási befektetéseket eszközöltek, folyamatosan emelték a kőolaj- és földgázmezők feltárási és kitermelési költségeire vonatkozó becsléseiket, s ezért az az időpont, amikor a szerződések értelmében Oroszország a neki járó jövedelemhez jutott volna, egyre inkább kitolódott. Így a Royal Dutch Shell és Exxon által a szakhalini hatalmas mezők kitermelésére évekkel ezelőtt aláírt, 22 milliárd dollárra rúgó szerződés keretében a külföldi vállalatok, az orosz fél szerint, állandóan emelték költségeik büdzsáját, emellett a menedzsment igen nagy hibákat követett el, kitéve a vállalatokat könyvelési ellenőrök heves kritikájának.

Egy hordó kőolaj ára 2006-ban több hónapon keresztül elérte a 60 dollárt, következésképpen az ún. 'kőolaj nacionalizmus' komoly erővé vált – mintha az 1970-es évek színjátéka ismétlődne meg. A kőolaj- és földgázárak soha nem remélt növekedése lehetővé tette a Gazprom számára, hogy egyedül fogjon neki az újonnan felfedezett energiaforrások feltárási költségeinek, – például a Shtokman földgázmező esetében, – anélkül, hogy szüksége lenne a 'Hét nővér' (ahogy a világ legnagyobb kőolajvállalatait hívják) technológiáira, hiszen mindenfajta szolgáltatást, amelyekre Oroszországnak szüksége lenne, megszerezhet kisebb, specializált nyugati vállalatoktól. A tengeri mélyfúrásokon kívül ma igen kevés technikai tudás van, amelyeket ne lehetne a megfelelő ár megfizetése ellenében megszerezni. Ha pénzzel minden technológiát meg lehet vásárolni, a nagy vállalatok mit adhatnak el a kőolaj- és földgázszektorba újonnan érkezőknek?

Ugyancsak Putin geopolitikai stratégiájának részeként, a Transneft, Oroszország kőolaj- és földgázszállító vállalata, szintén konszolidálta a vezetékek feletti kontrollját, s így az orosz földgáz első számú exportőre lett. Ez a stratégia nagyon fontos lépést jelentett, mivel Oroszországban vannak a világ legnagyobb földgáztartalékai. Irán a második helyen áll. Ez a helyzet magyarázza meg azt, ami a Kína és Oroszország által dominált Shanghai Együttműködési Szervezet 2006. júniusi ülésén történt, amikor Irán, amely eddig csak megfigyelői státussal rendelkezett a szervezetben, rendes taggá lett. Nyilvánvaló, hogy mind Kína, mind Oroszország meg akarják erősíteni kapcsolataikat Iránnal az Eurázsiai Energia Együttműködés keretében. Egyébként az orosz honvédelmi miniszter, Sergei Ivanov, már megelőzőleg, május 26-án bejelentette, hogy Oroszország eleget fog tenni Irán kérésével a Tor-M1 légvédelmi rakéták eladásával kapcsolatban; megfigyelők szerint ez csak az első lépés az oroszok részéről, hogy újabb generációs fegyverzeteket is szállítsanak partnerüknek.

A következőkben röviden összegeznem fogom Putin intézkedéseit, hogy a világban elfoglalt kőolaj- és földgáztermelői súlyának kihasználása révén Oroszország geostratégiai pozícióját megerősítse:

(i) Kína

Putin az előzőekben említett nyugati tudósokkal és újságírókkal való találkozásán felhívta a figyelmet arra, hogy a két ország viszonya még soha sem volt olyan zavartalan, mint most, amit bizonyít kapcsolataik eddig elképzelhetetlen fejlődése is. Szerinte ennek az eseménynek elsődleges oka, 40 évig tartó tárgyalások után, a három évvel ezelőtt aláírt egyezmény a vitatott határkérdések rendezésével kapcsolatban, mely a történelem folyamán először határozta meg a két ország közötti és mindkettő által elfogadott határokat.

Az évi 10 százalékos hatalmas arányú kínai gazdasági fejlődés a természetes források szinte elképzelhetetlen mennyiségét emészt fel. Kína kőolajszükségletének jó részét behozatallal fedezi 1993 óta és egy pár évtizeden belül ennek 45 százalékát

¹⁰ Ennek az összejegyzetnek az alkalmával, Putin beszélt egyes olyan intézkedésekről is, melyek fontosak a lakosság életének szempontjából. Így megemlítette a születési arányszám és a férfiak átlagkorának emelkedésére vonatkozó reformokat, valamint a munkaerőhiány enyhítését a környező országokból való bevándorlás könnyebbé tételével. Szerinte Oroszország mindig egy több etnikumot magába fogadó állam volt, s ma a nem-oroszok integrálását elősegíti az, hogy a legtöbben beszélnek oroszul. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az autochton lakosság és a bevándorlók között összetűzésekre kerülhet sor, s ezért a bevándorlási problémának nagy figyelmet kell szentelni.

külföldről kell majd fedeznie, de már most is a világ második legfontosabb kőolajimportőre az Egyesült Államok után, Japánt a harmadik helyre szorítva vissza. Putin nem hagyhatta ki számításából ezt a tényt, nem elhanyagolva az Ázsia óriásának fejlődéséből adódó lehetőségeket.

2006. május 26-án a kőolaj elkezdett folyni Kínába az Atasuból (Kazahsztán) az Alataw hágóig (Xianjiang tartomány, az ország legnyugatibb csücskében) terjedő 1.000 kilométeres távolságon keresztül épített vezetéken, melynek építése csak egy évvel azelőtt kezdődött. Ez volt az első alkalom, hogy a Shanghai Együttműködési Szervezet egy tagja kőolajat szállított Kínába. 2011-ben ez a vezeték már el fogja érni a 3.000 kilométerrel messzebb fekvő Dusanzit, ahol a kínaiak legnagyobb kőolajfinomítójukat építik, mely már 2008-ra elkészül. Kína Nemzeti Kőolaj Vállalata (China National Petroleum Corporation) megvette 4.2 milliárd dollárért PetroKazakhstan, az ennek tulajdonában lévő kőolajmezők termékeinek saját maga számára való biztosításnak céljából. Ugyanakkor Kína tárgyal Oroszországgal egy északkelet-Kínába való vezeték megépítéséről, mely a szibériai kőolaj importját tenné lehetővé. Ez a terv is megvalósulhat 2008 körül. Ezt egészítené ki egy földgázvezeték Szibériából az ugyancsak északkelet-Kínában fekvő Heilongjiang tartományba.

Peking és Moszkva azt is elhatározták, hogy egyesítik elektromos hálózatukat. 2006 májusában a Kínai Állami Elektromoshálózati Vállalat (China State Grid Corporation) bejelentette, hogy Oroszországból eredő áram importját 2011-ig megötszörözi.

(ii) Délkelet Ázsia

2006. szeptemberében Oroszország és Vietnam egy részletes, átfogó egyezményt kötött a kereskedelem, energia és biztonság kérdéseivel kapcsolatban, kölcsönös érdekeiknek szolgálatában. Vietnamnak igen nagy szüksége van energiái biztonságának kiépítésére és haderejének új, a legmodernebb fegyverzettel való ellátására, míg Moszkva mindenképpen növelni kívánja szerepét az ázsiai energia szektorban. A Gazprom és Petrovietnam egy szerződés megkötéséről tárgyalnak Vietnam földgáztermelésének kifejlesztésére, és a Gazprom azt a szándékát is jelezte, hogy új kőolajfúrásokat kezd a tonkini öbölben még a múlt év novemberében. A partnerek közösen próbálnak új kőolajtermelési zónákat találni, mert a legújabb geológiai kutatások kimutatták, hogy Vietnam kőolajmezői nincsenek eléggé kihasználva, és mélyebben fekvő forrásokat rejtegetnek, míg a tengerben lévő források a kimerülés jeleit mutatják.

Vietnam kőolaj- és földgázipara mellett Oroszország nagyobb beruházásokkal fog hozzájárulni e délkeletázsiai ország atomenergiái- és vízerőműberendezéseinek felépítésében, ez utóbbi rendelkezésére bocsátva a megfelelő technológiákat és ellenszolgáltatás ellenében a szükséges szaktudású személyzetet. Hanoi eldöntötte, hogy elektromos energia szükségletének 11 százalékát akarja atomenergetikai forrásokból fedezni a 2025-ig terjedő időszakban, ezt 2040-ig 40 százalékra emelve. A két ország közötti kereskedelem elérte az 1 milliárd dollárt 2006-ban. Az orosz Vneshtorgbank és a Vietnami Beruházási és Fejlesztési Bank egy közös bankintézetet fognak felállítani.

Vietnam különösképpen aggódik Kína egyre növekvő katonai felkészültsége miatt, és általában keresi annak lehetőségét, hogy ezt a katonai fölényt ellensúlyozza. A hidegháborús korszak óta Oroszország maradt Vietnam legfontosabb szállítója a fegyverek és katonai berendezések terén. Ugyanakkor Vietnam kimondottan az Egyesült Államokkal való együttműködés mellett döntött Kínának az egész térséget uraló katonai hegemoniája miatt. Viszont az orosz előrenyomulást nemcsak Vietnamban, hanem egész DélkeletÁzsiában, akadályozza Moszkva geopolitikai stratégiájából kifolyólag annak politikai szükségessége, hogy Kínával jó kapcsolatokat tartson fenn, különösképpen Vietnam esetében, melynek történelme folyamán állandóan a kínai befolyás ellen kellett védekeznie.

(iii) Középázsia

Putin geostratégiai politikájának legfőbb tere azonban Középázsia, elsősorban a kazahsztáni kőolajt Európa felé szállító vezetékek kontrollja. Kazahsztán meg akarja háromszorozni kőolajexportját az elkövetkező 10 évben. A Chevron amerikai nagyvállalat kezében lévő hatalmas tengizi kőolajmező termelése nagymértékben növekszik, és a kitermelt mennyiség megduplázódása még ebben az évben várható. A tengizi kőolajt a Káspi tenger vidékén keresztül épített vezetéken exportálják, így ennek kapacitását meg kell növelni, hogy évi 45 millió tonnának feleljen meg. Ezen kívül Kashagan, egy másik óriási kőolajmező, szintén termelni fog a közeljövőben, s az innen eredő 12 millió tonnának ugyanezen a vezetéken keresztül kell Európa felé jutnia. Természetes tehát, hogy Kazahsztán el akarja érni, hogy Moszkva megnövelje ennek a vezetéknek a kapacitását évi 67 millió tonnára.

A Kazahsztánból származó kőolaj tehát Oroszországon keresztül jut el a feketetengeri kikötőbe, Novorossyiskba. Itt kezdődnek a nehézségek. A Boszporuszon keresztül egyszerre csak egy kőolajszállító hajó mehet át, s különféle megszigorítások vannak érvényben; így például, Törökország megtiltotta a tankerek éjszakai átmenetelét a szoroson.¹¹ A törökök, amerikai támogatással, inkább arra törekednek, hogy átirányítsák az egyre nagyobb kőolajexportot Kazahsztánból az

¹¹ 2004-ben összesen 9.500 kőolajszállító hajó ment át a Boszporuszon. 2006-ban viszont, a feketetengeri kikötőkből 27.1 millió tonna kőolajat exportáltak 1.000 tankeren csak az év első hónapjában. *Asia Times*, 2006. szeptember 23.

ún. BTC vezeték felé, mely az azerbajdzsáni Bakuból Törökország Földközi-tengeri kikötőjéig Ceyhanig ér el. Ez utóbbi 2006. nyarától már működésbe lépett. Washington Kazaksztánra is nyomást gyakorolt, hogy kőolajexportját a BTC-n, és nem az Oroszországon keresztül futó Káspi-vezetéken keresztül juttassa el Európába.

Türkmenisztánban Putin egy mesteri húzással legyőzte a Nyugatot 2006. szeptemberében. Egy hirtelen döntéssel, melyet az energiákkal foglalkozó egyetlen külföldi szakértő sem várt, a Gazprom véget vetett a nyers kőolaj árával kapcsolatos vitának Türkmenisztánnal. Miután több hónapon át ellenállt a türkmenisztáni nyomásnak, a Gazprom váratlanul felemelte, azonnali hatállyal, az exportált kőolaj árát 55 dollárról 100 dollárra trillió köbméterenként (tcm). Először úgy látszott, hogy Moszkva azért fogadta el a türkmenisztániak kérését a kőolaj árának emelésére vonatkozóan, mert szüksége volt rá európai klienseivel szemben való kötelezettségének teljesítése érdekében. Nemsokára azonban mindenki megértette az oroszok mesteri húzásának valóságos okát. Evvel az egyszeri döntéssel Moszkva megkapta a Türkmenisztánban termelt és a helyi korlátozott szükségletek kielégítésére nem szükséges, exportálható kőolaj feletti rendelkezést a 2009-ig terjedő időszakra. Oroszország ugyancsak elsőbbséget élvez a még eddig feltáratlan Yolotan földgáz-mező kihasználásában. Türkmenisztán arra is kérte partnerét, hogy négyszerezze meg a Káspi-tenger melletti vezeték kapacitását. Kétségtelen tehát, hogy a 16 milliárd dollárt kitevő megegyezés kimondottan előnyös a Gazprom számára.¹²

Nyazov, a nemrég meghalt türkmén diktátor, arról is biztosította Putint, hogy országa nem fog résztvenni egy ún. Transz-Káspi, vagyis a Káspi tengeren túli, földgázvezeték létrehozásában. Ez annak a már szinte feledésbe merült tervnek a végét jelentette, mely Türkmenisztántól Afganisztánon és Pakisztánon át Indiáig (TAP) vezetett volna s amely integráns része volt a 'Nagy Középázsiát' megeremlítő amerikai geostratégiai kezdeményezésnek. Ez elsősorban a Közép- és Délázsziát összefűző, egységes energiaellátás eszméjén alapult. Az Egyesült Államok szándéka szerint ezen a stratégián keresztül vonták volna Középázsiát amerikai befolyás alá, s egyszersmind szembeállították volna India érdekeit az ebben a régióban hagyományos orosz befolyással.

Az Egyesült Államok 'Nagy Középázsiára' vonatkozó kezdeményezése volt az orosz-türkmén megegyezés első áldozata, mivel célja az volt, hogy az energia, szállítás és a megfelelő infrastruktúra létrehozásának révén kivonják ezt a régiót az orosz-kínai befolyás alól, mely a Shanghai Együttműködési Szervezet keretében egyre nagyobb teret nyert. Evvel egy időben az orosz-türkmén szerződés annak az amerikai szándéknak a kivitelezését is sokkal nehezebbé tette, amely Európát az orosz energiaforrásoktól való függőségéből kiszabadítani igyekezett. Az 1997-ben javasolt Transz-Káspi vezeték ugyanis egy törökországi ágán keresztül közvetlenül juttatta volna el a türkmén földgázt Európába. Putin Németország számára tett ajánlatának s annak fényében, hogy nagyban növelni fogja országának Európába irányuló energia exportját, a Gazprom által Türkmenisztánnal kötött szerződés igen nagy szerepet játszik az orosz állam elnökének geostratégiai politikájában.

A középázsiai régióban egy fontos kérdésről folyt a vita 2006-ban. A rendelkezésre álló vízmennyiség elosztása és, ami talán még fontosabb, a vízforrások karbantartása és használat (beleértve azt is, hogy ki fizeti az evvel járó hatalmas költségeket), egy szinte megoldhatatlan problémát jelent a szovjet birodalom megszűnése óta. Kirgizisztán és Tadzsiszisztán a régió vízforrásainak 80 százalékával rendelkeznek, de Kazahsztán és Üzbegisztán a legfőbb felhasználói. Kirgizisztánt és Tadzsiszisztánt minden tavasszal túláradás fenyegeti a Pamir gleccsereinek olvadása folytán s ettől meg kell szabadulniuk, míg Kazahsztán és Üzbegisztán mezőgazdaságának, elsősorban gyapottermelésüknek, nyáron van szüksége a legnagyobb vízmennyiségre; de nyáron az is elkerülhetetlen, hogy a víztárolók nagy mennyiségű vizet fogjanak be, amivel a téli időszakban üzemeltetni tudják az áramfejlesztő műveket. Ezen a megbeszélésen Oroszország egy hidro-elektromos regionális nagyvállalat létrehozását javasolta, melyet az Oroszország és Kazahsztán által tökével ellátott Eurázsiai Bank finanszírozna, mely magára vállalná a vízelosztás problémájának a megoldását és a regionális hidro-elektromos hálózat fejlesztését.

(iv) Afrika

Moszkva több afrikai országot felhasznált céljaira a hidegháború idején, de azóta sokat veszített befolyásából, elsősorban Kína javára. A legújabban megkötött egyezmény Oroszország és a Világbank között az orosz adósság felhasználására (230 millió dollár) a Szaharától délre fekvő afrikai országok fejlődésének előmozdítása egy jelzés az oroszok visszatérésére Afrikába új körülmények között.

De a legérdekesebb esemény ebben a vonatkozásban Putin legutóbbi öt napos utazása volt, 100 üzletember kíséretében Délafrikában és Marokkóban, mellyel az orosz üzleti érdekeket akarta előmozdítani ezen a kontinensen. Délafrikát és Oroszországot összeköti a két ország óriási gazdagsága természeti kincsekben s ezért kezdődő együttműködésük különösen fontos, hiszen kölcsönösen kihasználhatják egymás fém- és más természetes forrásait. Marokkó fővárosában, Rabatban, Putin igyekezett eloszlatni az aggodalmakat az Algériával kötött, 7,5 milliárd dolláros fegyverszállítási üzlettel kapcsolatban és mindenekelőtt a nukleáris energiához fűződő együttműködést próbálta előmozdítani. Szergei Lavrov külügyminiszter pedig

¹² A *Wall Street Journal* számításai szerint, míg a new yorki 'futures' piacon a földgáz 6 dolláros árt ért el egy millió BTU-ért (British thermal units), addig az orosz-türkmenisztáni megegyezés értelmében ugyanezért a mennyiségért 2,75 dollárt fizet a Gazprom.

2006 tavaszán megnyitotta a Vnesztorbank egy fiókját Angolában és Etiópia elnökének, Meles Zenawi-nak, átadta Putin üzenetét a két ország közötti kereskedelem fejlesztésére vonatkozóan.

(v) *Európa*

A Türkmenisztánnal között egyezség nem hagyott Európa számára más megoldást, mint Oroszországgal közvetlenül tárgyalni és bilaterális megegyezést kötni az energiahordozók importjával kapcsolatban, s ez kizárta annak lehetőségét, hogy Washington közbeléphessen vagy közvetíthessen. Ez a legújabb fejlemény beláthatatlan következményekkel jár a jövőben Amerikának az Atlanti Szövetségben játszott vezető szerepére.

2006. szeptemberében Vladimir Putin bejelentette, hogy belátható időn belül a Gazprom földgázexportjának egy részét, mindenekelőtt a Shtokman mezőről, átirányítja Európa felé az ottani szükségletek kiegészítésére. A Shtokman régió tartalékait 3,2 trillió köbméter földgázra becsülik a szakértők, míg a Bahrein tengerben, az orosz északi sarki földrészhez kapcsolódva, 31 millió kondenzált földgáz tartalékot tartanak nyilván. Ezek kiaknázásának első fázisában 12-14 milliárd dollárt kitevő befektetésre lesz szükség, s az előrejelzések szerint a termelés 2011-ben indul be. Putin Angela Merkel német kancellárral való megbeszélése Európa energia szükségletére és a Balti-tenger alatt futó, még csak papíron létező, új földgáz vezetékre vonatkozóan ('North Stream'), melynek építését Merkel előde, Gerhart Schröder határozta el, nagy fontossággal bír. Az orosz elnök kijelentette, hogy országa teljesíteni fogja az energiaszolgáltatással kapcsolatban vállalt kötelezettségeit, de hangsúlyt helyezett arra, hogy új energiahordozó infrastruktúrát kell létrehozni, mert a már létező vezetékek nem elégségesek a feladat ellátására. Így Németország Európa földgáz elosztási központjává válhat. Persze sok megfigyelő szerint, Putin 'stratégiai' ajánlata Európa és Németország részére, melyet még vonzóbbá tett a Schalke 04 megvétele, amely egyike a legjobban eladódott német futballkluboknak, egy első lépés lenne a Berlin-Moszkva tengely kialakítására, kétségtelenül még erősebbé téve Németország Oroszországtól való függőségét. A Gazprom exportja majdnem teljesen Európába irányul, s az Európai Unió földgázszükségletének 25 százaléka Oroszországból jön (ez az arány biztosan nőni fog a jövőben, amikor az Északi tengerben lévő források kimerülnek). Az orosz import elégti ki Németország földgáz szükségleteinek egyharmadát és a németek teljes földgáz importjának 40 százalékát képviseli. Ez a függőség már most is a legnagyobb a nyugat-európai nemzetek között, s szakértők szerint el fogja érni az 50 százalékot még 2010 előtt.

A legutóbbi 18 hónap eseményei bizonyítékláncul szolgálnak arra, hogy a német-orosz viszonyban alapvető változások következtek be. A hangsúly eltolódott a nagy német vállalatok, mint EON és BASF beruházásairól az orosz kőolaj és földgáz iparban orosz vállalatok beruházásaira Németországban (például elektromos áramot termelő vagy repülőgépeket készítő ipari vállalatokba, melynek példája az orosz Vnesztorbank belépése az Airbuszt készítő EADS konzorcium tőkéjébe),¹³ valamint az európai energiát elosztó hálózatokba. Ezek az erősödő gazdasági kötelékek egyúttal hozzájárulnának az európai integráció felgyorsításához. Mindez Putin víziójának részét képezi egy óriási piacról, mely összekötné az Európai Unió és Oroszország gazdaságait, vagyis egy 600 milliós lakosságú piacét, mely Kína és India hatalmas gazdasági sikereire lehetne egy megfelelő válasz.

Minden szakértő szerint, az Európai Unió 2015-2020 táján komoly földgázhiánnyal fog szembenézni, akkor is, ha Oroszország fenn fogja tartani exportját Európa felé, és akkor is, ha ennek az exportnak a mennyiségét növelni tudja. Így várható, hogy Irán egy különleges szerepet játszhat majd Európa földgázellátásának biztosítása szempontjából, már csak azért is, mert az irániak mindenképpen Európának szeretnék földgáztermelésük feleslegét eladni. Teherán nagy gondot fordított rá, hogy megtartsa Moszkvával szemben függetlenségét a földgáz termelés terén, s nem engedte be a Gazpromot a Déli Pars mezők kitermelésébe való részvételre. Így valóban Középázsia jelenti az Irán és Oroszország közötti nagy elválasztó vonalat. Ennek a ténynek igen nagy geostratégiai következményei lesznek nemcsak pillanatnyilag, hanem a nem túl messzi jövőben is.

(vi) *A Földközi Tenger pereme és a Balkán félsziget*

Új vezetékek építésének lehetősége, melyek földgázt szolgáltatnának a földközi tengeri piacoknak, Törökországnak, Görögországnak és Olaszországnak elsősorban, melyek az orosz törekvésekben, hogy meghódítsák a világpiac egy részét, nagy szerepet játszanak. A Blue Stream 2 vezeték meghosszabbítása (mely jelenleg Oroszországot és Törökországot köti össze), megnövelve az orosz földgázexport kapacitását a Fekete Tengeren keresztül, előnyös lenne Bulgáriának, Romániának, Magyarországnak és Ausztriának is. Putin Athénbe látogatott 2006. szeptemberében és egy közös nyilatkozatot írt alá Costas Caramanlis görög miniszterelnökkel, valamint Georgy Parvanov bulgár elnökkel, a három országnak az energiabiztonság terén való együttműködéséről, megígérve egy új vezeték építésének elkezdését még az év vége előtt. Ez a vezeték, mely 1 milliárd dollárba fog kerülni, 250 km-en át fogja összekötni a feketetengeri bulgár kikötőt, Burgast, az aegai tengeri görög kikötővel, Alexandropoulis-szal, elkerülve a Boszporusz-t Törökországban. A vezeték évi kapacitása egyelőre 36 millió tonna lesz. Orosz

¹³ Ugyancsak szeptember végén Aeroflot bejelentette, hogy két részre fogja osztani 44 utasszállító gép megrendelését, felét az Airbusznak adva, melynek tőkéjében az EADS-nek 80 százalékos részesedése van, a másik felét pedig az amerikai óriásnak, Boeingnek. [The Moscow Times.com](http://www.themoscowtimes.com), 2006, szeptember 22.

vállalatok kezében lesz a vezeték építésének és fenntartásának a kontrollja. Az orosz ajánlat elfogadása Görögország és Bulgária részéről azt jelenti, hogy e két ország elutasítja azt az amerikai alternatív, már készen lévő terv ajánlatát, mely az orosz vezetékek elkerülésével akarta Délkeleteurópát Bulgárián, Macedónián és Albánián keresztül a középázsiai kőolaj- és földgáztermelőkkel összekötni.

Az amerikai nyomás ellenére Magyarország (földgáz szükségletének több mint 80 százalékát az oroszok elégítik ki) valószínűleg elfogadja a Gazprom javaslatát a 'Blue Stream 2' vezeték létrehozására, mely Magyarországon keresztül érné el Délkeleteurópát. Ha ez a terv valósággá válna, egy másik, az Egyesült Államok által támogatott vezeték, 'Nabucco,' végét jelentené, mely Törökországtól Ausztriáig szállítaná a földgázt a Balkánon keresztül. A 'Nabucco' tervének az volt a célja, hogy Kelet- és Közép-Európa földgáz szükséglete kielégítését lehetővé tegye a középázsiai földgáz elérhetősége révén orosz kontroll nélkül.

Oroszország és Algéria, Európa két legfontosabb energia szolgáltatója, szintén megegyeztek az energiaexport terén való együttműködésben. Algéria kizárólagos jogot adott orosz vállalatoknak az ország egyes kőolaj- és földgáz mezőinek feltárására; ezen kívül a Gazprom és Sonatrach együtt fognak működni Franciaország energiával való ellátásában. Putin eltörölte Algéria 4,7 milliárd dollárra rúgó adósságát Oroszországgal szemben, s az északafrikai ország vásárolni fog Oroszországtól hadi felszerelést – többek között vadászpilótákat és légvédelmi berendezést – 7,5 milliárd dollár értékben.

A Yediot Ahronot izraeli újság szerint, az orosz energiaexporter Gazprom tárgyalni kezdett Ehud Olmert izraeli miniszterelnökkel földgázszállításokról egy Törökországból induló, tengeralatti vezetéken keresztül. Bár jelenleg Egyiptom és a gázai övezet még ki tudják elégíteni az izraeli igényt, 2010 után egyre nagyobb hiánnyal kell majd szembenéznie, ha nem talál új forrásokat. Ezért lépett közbe Putin és a Gazprom. A földgázt a 'Blue Stream 1' vezetékből fogják elvenni, melynek kapacitása csak részben kihasznált, s amelyet Oroszország két évvel ezelőtt épített, hogy Törökországra nyomást gyakoroljon. Ez azt jelenti, hogy Putin Izraelt is be akarja vonni az orosz geopolitika körébe, hogy evvel ellensúlyozza az Egyesült Államok egyoldalú befolyását az ország politikájára.

Utószó

A Nyugat képtelennek látszik egy megfelelő és erőteljes geopolitikai stratégiát szembeállítani a világ színterén Putin (és Kína) intelligens és sikeres politikájával szemben. Ezt tükrözi az neokonzervatív ideológus, Robert Kagan, illúzió nélküli víziója a jövő világgal kapcsolatban:

„Eddig a liberális Nyugat szándéka az volt, hogy integrálja ezt a két hatalmat a nemzetközi, liberális rendbe, megszelídítve őket biztosítani, hogy nem fognak a liberalizmus ellen szegülni. Ha, evvel ellentétben, Kína és Oroszország az autokratikus rendszer fő szószólói lesznek az elkövetkezendő évtizedek alatt, nemcsak ellenállva a külső nyomásnak, hanem jólétet teremtve, akkor semmiképpen sem fogják elfogadni a Nyugat vízióját az emberiség elkerülhetetlen előrehaladásáról a demokrácia és az autokratikus hatalom eltörlése irányába.”¹⁴

Mennyire igaza van Kagannak! Miért nem képesek a nyugati államférfiak elkerülni ideológiai meggyőződéseik összekeverését az államközi viszonyok adottságainak megfelelő és sikeres magatartással?

GEOSTRATEGICAL OUTLOOK

Present writing is a Hungarian translation of the article 'The Geopolitics of Vladimir Putin' by Viktor Segesváry published in the January-March 2007 issue of our periodical.

¹⁴ Asia Times, 2006, június 11.

GEOSTRATÉGIAI & VILÁGGAZDASÁGI KÖNYVSZEMLE

SEGESVÁRY, VIKTOR :
LUCIANO CANFORA — A SZABADSÁG EXPORTÁLÁSA - EGY MÍTOSZ BUKÁSA

*Esportare la libertà.
Il mito che ha fallito.*

Luciano Canfora

Arnaldo Mondadori Editore, Milano

2007

ISBN-13 978-88-04-65321.1

Luciano Canfora, a bari-i egyetem professzora, a klasszikus görög és latin filológia és irodalom, valamint a görög-római ókor történetének híres professzora. Könyveit sok nyelvre fordítják, Franciaországban éppúgy ismert, mint Amerikában. Sokat ír korunk problémáival kapcsolatban is, például 2004-ben jelent meg egy könyve az európai demokrácia jövőjéről. Krónikása az egyik legjobb olasz napilapnak a *Corriere della Sera*-nak és szerkesztője több szakfolyóiratnak is. Évtizedek óta az olasz kommunista párt tagja, meggyőződéses marxista-leninista, de hatalmas kultúrája, világos stílusa és előadói tehetsége miatt általános tiszteletnek örvend.

A szabadság exportálása – Egy mítosz bukása 2007. januárjában jelent meg s a *Corriere della Sera* már február 7-én ismertette egy a mi 1956-os forradalmunkkal kapcsolatos kivonat kíséretében. Canfora szerint e kis könyvét tulajdonképpen azon kritikák következtében írta, melyeket a demokrácia válságáról szóló tanulmánya váltott ki (a müncheni Beck kiadó, például, ennek kiadását visszautasította), s a párizsi Albin Michel és az olasz Mondadori kiadók kérésére, hogy írjon egy tanulmányt a szabadságról.

Canfora munkájában egy sor történelmi esemény analízise alapján mutatja be, hogy miért nem lehet a szabadságot exportálni, helyesebben, *amikor egy ország hatalmasai azt hangoztatják, hogy más országokat szabadítanak fel, vagyis meghozzák számukra a szabadságot, akkor egyszerűen saját, jól felfogott érdekeiket szolgálják s az illető országokra kiterjesztik, vagy azok felett megerősítik hatalmukat.* Sajnos, a modern kori események felvázolása sok történelmi tévedést tartalmaz. Ilyen az az állítás, hogy Mindszenty hercegprímás a forradalom alatt a Habsburgok trónja azonnali helyreállítását követelte volna. Ehhez hasonló a jelenlegi afganisztáni háború eredetére vonatkozólag megállapítása, hogy az 1978-as államcsíny után a kommunista párt hatalomra került irányzata Kína és nem a Szovjetunió felé vonzódott; ez a tétel nem igaz, mert a hatalomra került irányzat az orosz történetből ismert 'narodnyik' (nemzeti kommunista) jelzővel jellemezhető, hiszen a kínaiakhoz semmi köze nem volt. (E könyvszemle írója akkoriban Afganisztánban élt s a saját maga által átélt események alapján ismeri a helyzetet.) Egyes tévedések nem történeti jellegűek, hanem Canfora ideológiai álláspontjából következnek.

A világtörténelemből merített egyes példákat fogom a következőkben röviden összefoglalni:

– A nagy *peloponnézusi háború* Athén és Spárta között (Kr.e. 431-404), mely Athén hatalmának végét jelentette s ezt szimbolizálta a város falainak lerombolása. A perzsa háborúk után (Kr.e. 478) Athén nagyhatalomként jelent meg a görög világban s uralmát lassan ennek jó részére, elsősorban a szigetekre, kiterjesztette. Evvel az ezt a világot eddig jellemző tradicionális egyensúly felborult. Ez volt a görög világ leghosszabb háborújának mélyenfekvő oka, mely akkor tört ki, amikor a spártaiak belátták, hogy saját hatalmi pozíciójuk van veszélyben. Előzőleg Spárta egy ultimátumot intézett Athénhez, mondván, hogy ha az

athéniek nem nyúlnak a többi görögök szabadságához ('autonomi' a görög kifejezéssel), akkor nem indítják meg a támadást. Ezzel megszületett a jelszó, mely ezt a nagy konfliktust jellemezte, – 'a görögök szabadsága,' – ezalatt azt értve, hogy az összes görögöket, akarva-akaratlanul, felszabadították az athéni uralom alól s alávetették a spártai szövetség uralmának. Előzőleg a jelszó 'szabadság a görögöknek' csak a perzsa uralom alatt, Ázsiában élő görögökre vonatkozott. A korszakalkotó változást a szavak használatában még jobban aláhúzta az a tény, hogy Spárta az Athén elleni háború költségeinek fedezésére szükséges kölcsönt kitől mástól, mint Perzsiától szerezte meg, ezzel teljesen felrúgva a görög világ politikai hagyományait.

– *Bonaparte, a felszabadító.* Canfora, aki közel áll a francia forradalom jakobinusaihoz, először idézi Robespierret, aki a jakobinusok hatalomra kerülése előtt, ezt írta nagy történelmi és politikai realitásról téve bizonyosságot:

„A legextravagánsabb eszme, mely egy politikus fejében megszülethet az az, hogy ahhoz, hogy egy idegen nép elfogadja az ő országa törvényeit és alkotmányát, elegendő felfegyverkezve belépni ez utóbbinak a területére. Senki sem szereti a fegyveres misszionáriusokat; a természet és az óvatosság mind azt tanácsolják, hogy vissza kell őket szorítani, mint ellenséget... Más nemzeteket felszabadítani akarni, vagyis ezeknek szabadságot adni mielőtt saját magunkat meghódítanánk, nem jelent mást, mint a saját és az egész világ szolgásgát garantálni." (p. 20; saját fordításom)

Az 1792. augusztus 10-én bekövetkezett népi felkelés radikalizálta az új nemzetgyűlés, a Konvent, politikai irányvonalát s az ugyanennek az évnek december 15-én kiadott rendeletében mindenfajta moderációt elvetett. A belső ellenség sikeres legyőzése után az események dinamikája az idegen országok meghódításához, 'felszabadításához,' vezetett – Nápolytól 1799-ben és Spanyolországtól 1807-ben Oroszorszáig 1812-ben és Németorszáig 1813-ban. Mindez Napoleon Bonaparte uralomra jutásában csúcsosodott ki, akit a 'forradalom kardjának' neveztek, s aki kizárólag az újonnan született francia impérium hatalmi érdekeit tartotta szem előtt a többi európai népek szabadságának visszaállítására hivatkozva.

– *Az 1956-os magyar forradalom és a szamoszi felkelés (Kr.e. 441) közötti párhuzam.* Marxista-leninista radikalizmusa ellenére, Canfora elveti azt az alapvető feltevést, hogy a Szovjetunió bármikor is szabadságot hozott az általa 'felszabadított' népeknek, így Magyarországnak is, mert, bár ezt kimondottan nem ismeri el, a szovjet 'felszabadítás' a második világháború után a keleteurópai országok számára a náci, idegen diktatúrának egy másik idegen diktatúrával való felcserélését jelentette. Jól látja azt is, hogy a földreformot alig pár év után követő kollektivizálás a sztálinista korszak egyik legnagyobb hibája volt, és Jean-Paul Sartre-t idézve nem szovjet kolonizációról, hanem szovjet elnyomásról beszél.

A szamoszi demokraták Kr.e. 441-ben fellázadtak Athén uralma ellen s az athéniaiak túlerővel (melyben részt vettek az általuk vezetett szövetség erői is, azt a benyomást adva, hogy minden szövetségesük egyetértett a lázadás elnyomásával) elnyomták őket, tömegesen mészárolva le a lakosságot. A magyar forradalom leverésében a Szovjetunió hasonló taktikát követett. Igazolni akarván, hogy az egész kommunista tábor egyetért politikájukkal, előzetesen megszerezték a tábor tagjainak beleegyezését Kínától Jugoszláviáig.

De a hasonlatosság e két történelmi esemény között még tovább meghúzható. Amint Spárta, melynek közbelépésére vetették a szamoszi nép vezetői minden reményüket, nem mozdult meg, ugyanúgy a nyugati hatalmak, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok, sem mozdították meg a kis ujjukat sem, pedig Magyarország kilépése a Varsói Paktumból s az ország semlegességének kinyilvánítása (melyet Canfora tévesen Maléternek tulajdonít) a NATO közelben állomásozó csapatainak közbelépésére lehetőséget nyújtott. Pedig az Egyesült Államok maguk is fegyveres közbelépéshez folyamodtak két évvel a magyar forradalom előtt, amikor 1954-ben a guatemalai népet 'felszabadították' Arbenz Guzmán elnök diktatúrája alól. Az erkölcsi megítélés kettősségének cinizmusát nem lehet tagadni, bár beavatkozás esetén a harmadik világháború veszélyét el kell ismerni. Ennek a réalpolitikának a cinizmusát annál jobban aláhúzza az Egyiptommal szembeni magatartás s az angol-francia csapatok partraszállása ugyanazon a napon, amikor a szovjet csapatok megtámadták Budapestet a forradalom leverésének kezdeteként.

A szamoszi felkelés felszámolása után (Kr.e. 440-439) az athéniek egy a 'nép' kormányának adták át a hatalmat, mely elvégezte a vele szemben állók likvidálását, s ezek után Szamosz az athéni hatalom leghűbb szövetségese lett. Hasonlóképpen Kádár kormánya 'normalizálta' a helyzetet Magyarországon. Mind a szamoszi, mind a magyarországi események bebizonyították azt, hogy egy meghatározott politikai-társadalmi modellt – még ha a legjobb is és megvalósítása elkerülhetetlennek látszik minden ország szempontjából – nem lehet *manu militari* exportálni. Vagy egy új modell kialakítása szükséges, mely nagy változásokkal jár, és hosszú időt vesz igénybe, vagy, az előző alternatívájaként, az elnyomás és a rend helyreállítása' elmaradhatatlan és elkerülhetetlen. S ez következett be több mint egy évtizeddel később, amikor Dubcek prágai tavaszát változtatták át kemény, orosz téllé.

– *Szabadság Afganisztánnak!* Afganisztán civilizációk és népvándorlások keresztútján fekszik s ez a földrajzi helyzet meghatározta sorsát a történelem folyamán. Az utóbbi századok során az Oroszország, Kína és Nagy Britannia között folyó nagy 'geopolitikai játék' áldozata volt, s az újabb időkben mindenki a 'szabadságot és demokráciát' akarta az afgán nép számára meghozni. Az elmúlt négy évtizedben az afgán vezetők, elsősorban Sardar Daud, az általa trónjától megfosztott királynak Zaher shahnak az unokatestvére s a köztársaság elnöke, egy veszélyes politikát kezdeményezett, ki akarta egymás ellen játszani az országát 'felszabadítani' kívánó nagyhatalmakat. Ennek a veszélyes játéknak a részeként 1978 elején letartóztatta a helyi kommunista párt vezetőit, s evvel kimondta saját halálos ítéletét. Az oroszok által irányított hadsereg átvette a hatalmat s a kommunista párt

narodnyik irányzatának vezetője lett a miniszterelnök, akit másfél év múlva az oroszok kórházi ágyán megfojtottak. Egy rövid átmeneti időszak után a teljesen Moszkvához igazodó Babrak Karmal vette át a hatalmat. Az oroszok tehát 'felszabadították' Afganisztánt a feudális uralom alól az ellenzék teljes elnyomásának árán.

Az oroszok hatalma alá került Afganisztán persze nagy ellenállást váltott ki a nyugati hatalmak és a környező muzlim országok, elsősorban Irán, körében a 'népek önrendelkezési jogára' hivatkozva. A reálpolitikai cinizmus hazugságainak tagadhatatlan bizonyítéka ekkor lett nyilvánvalóvá, mert az Amerikai Egyesült Államok támogatták az oroszok ellen küzdő mudzsahedin mozgalmat a szabadság nevében; amikor pedig, az oroszok kivonulása után, a tálibok vették át a hatalmat, a 2001. szeptember 11-i terrorcselekmény s a terrorizmus elleni harc következményeképpen az amerikaiak szövetségeseikkel együtt elűzték őket, s egy máig tartó, rengeteg emberéletet követelő háborút indítottak el. Canfora meglátásában a mai Afganisztán története a politikai logikátlanság legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hiszen a Szovjetunió által hatalomra juttatott Karmal megakadályozta volna, hogy a radikális iszlámisták mozgalma felüsse a fejét az országban. Ugyanúgy, mint Kambodzsa esetében, ahol a Nyugat semmit nem tett Pol Pot vérengzéseinek megszüntetésére, de nem fogadta el azt sem, hogy az oroszok által támogatott Vietnam kiűzze az Afganisztánhoz hasonló mártír országból a teljesen megőrült hatalmon levőket, s éveken át fenntartotta a Pol Pot rezsim reprezentativitásának elvét az Egyesült Nemzetek szervezetén belül. Canfora eszmefuttatása a 'szovjet jakobinizmus' politikájának helyes voltáról persze ideológiai elkötelezettségének következménye, azonban a nyugati politika inkonzekvens vonalvezetésének általa gyakorolt kritikája teljesen meggyőző.

A szabadság nevében a barbarizmus felé, ez jellemzi korunkat Luciano Canfora szemében. Ennek legjobb példája az iraki háború. Az (ál)reálpolitikának nincs határa. Miután annak tétele, hogy Szaddam rezsimét el kellett tüntetni, mert veszélyes tömegpusztító fegyverekkel fenyegette a világot, nyilvánvalóan hazugságnak minősült, nem maradt más az ún. szövetségeseknek, mint az a kibúvó, hogy Irakot fel kellett 'szabadítani' s ott a demokráciát meghonosítani. Hogy milyen áron, hány százazrek halála, élete tönkretételének árán, az mindegy. Kár, hogy a szerző marxista ideológiai megkötöttsége korlátozza analízisének horizontját, – nem ismeri el a civilizációs különbségeket, a vallás társadalomformáló erejét teljes mértékben elveti, a világ különféle népeinek hagyományairól nem akarja tudni, még mindig hisz a laicitás és a modernizáció áldásaiban – de ennek ellenére tanulmánya elgondolkodtató, mert megmutatja a szabadság jelszavának lelkiismeretlen használatát a kíméletlen reálisnak hitt politika sikerének érdekében.

~ ~ ~ ~ ~

SEGESVÁRY, VIKTOR :
ALEKSANDR FURSENKO & TIMOTHY NAFTALI — HRUSCSOV HIDEGHÁBORÚJA

Khrushchev's Cold War
The Inside Story of an American Adversary

Aleksandr Fursenko & Timothy Naftali

W. W. Norton, New York London

2006

ISBN-13: 978-0-393-05809-3

ISBN-10: 0-393-05809-3

E két történész munkája azért nagy jelentőségű, mert elsőnek dolgozták fel a Hruscsov idejére vonatkozó hivatalos és eddig feldolgozatlan levéltári anyagot, melyet pár éve bocsátottak a kutatók rendelkezésére, s akik kiegészítették ezt a levéltári anyagot nyugati források felhasználásával. Sajnos, a könyv angol kiadása nem eléggé gondozott, – pontatlanságok a szövegben, hiányzó oldalszámozás és ezért használhatatlan tartalomjegyzék, – hiszen valószínűleg nagy sietségben adták ki, talán azért, mert mások is fel óhajtották dolgozni e kor anyagát. Mindennek ellenére eddig ismeretlen történelmi tények feltárásai, Hruscsov jellemének elemzése, jó oldalainak és hibáinak megmutatása, s a szovjet kommunista párt a második világháború utáni két évtized alatti belső mechanizmusának elemzése kimondhatatlan jelentőséggel bírnak az akkori események megértésére. De nekünk, magyaroknak, a legfontosabbak az 1956-os forradalmunkra vonatkozó lapok s Hruscsov evvel kapcsolatos magatartásának hiteles leírása, mely megcáfol sok mai politikai és ideológiai célokat szolgáló beállítást, mint, például, Charles Gati (*Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt. Stanford, Stanford University Press, 2006. 264 p.*) könyvének tétele, mely szerint a szovjet reakciót a Köztársaság téri események váltották volna ki.

A hruscsovi politikát e könyv elemzéseinek alapján három vonás jellemzi:

(i) *Előszőr*, a szovjet kommunista párt titkárának egyénisége és jellemvonásai, melyek teljesen ellentétesek voltak nemcsak a sztálini korszakban megszokott magatartásokkal és magának Sztálinnak a jellemével, hanem a Hruscsov vezetése alatt álló Központi Bizottság és Politikai Bizottság tagjainak magatartásával, hajlamaival és pszichológiai beállítottságával is. E könyv alapján nyilvánvaló, hogy Hruscsov elmozdítását a párttitkári székéből és Brezsnyevvel való behelyettesítését hangulatainak, és ennek megfelelően változó politikai vonalvezetésének és balsikereinek köszönheti. Persze már nagy eredmény volt a sztálini korszakkal való összehasonlításban, hogy mind Malenkov, akinek helyét Hruscsov vette át, mind Hruscsov maga, életben maradtak, – Malenkov továbbra is a Politikai Bizottság tagja volt, amikor Hruscsov lett a párttitkár, míg Hruscsov 'trónfosztása' után nyugodalomban élt dácájában haláláig.

(ii) *Másodszor*, Hruscsov elképzelhetetlenül sokat blöffölt a Nyugattal szemben, s a nyugati hatalmak, titkosszolgálatok rossz működése miatt, erre soha nem jöttek rá idejében. Ez a könyv egyik nagy tanulsága, s erre vonatkozólag későbbi idézek egy kirívó példát. De mivel a blöffök, még akkor is, ha a nyugatiak nem voltak tudatában annak, hogy egy blöffel állnak szemben, sokszor nem vezettek eredményre, a többi szovjet vezetőnek elege volt ebből a stílusú politikából, s egy évtized után elmozdították Hruscsovot vezető pozíciójából.

(iii) *Harmadszor*, a szovjet vezetők politikai perspektíváját, éppen úgy, mint az előző korszakban, elsősorban a nyugati hatalmak által való 'körülkerítés' veszélyétől való félelem határozta meg. Ezért a hruscsovi politika sikerei a Közelkeleten, amit a Politikai Bizottság tagjai e 'körülkerítésből' való részleges megszabadulásként értékelték, nagy szerepet játszottak abban, hogy Hruscsov németországi, általában nyugateurópai és az Egyesült Államokkal szembeni politikai kudarcainak ellenére hosszabb időn keresztül a párt élén maradhatott.

A szovjet-amerikai atomfegyverekre vonatkozó egyensúllyal kapcsolatban a könyv szerzői a következőket állapítják meg (pp. 39-41). A Szovjetunió még nem rendelkezett 1955 májusában sem olyan atomrakétákkal, amelyekkel el tudta volna érni az

Egyesült Államok területét annak ellenére, hogy már 1949-ben teszteltek egy atombombát s négy évvel később egy hidrogénbombát. Sztálin már 1951 márciusában létrehozott egy intézetet V.M. Myasishchev vezetése alatt arra a feladatra, hogy teremtsenek meg egy olyan harci bombázó gépet, mellyel el tudják érni Amerika területét. Ez azt jelentette, hogy még levegőben történő üzemanyag-feltöltés esetében is, a gép hatósugarának legalább 6.875-7.500 mérföldet kellene elérnie. Pontosan egy hónappal előzőleg az amerikai kormány megadta az engedélyt az első amerikai interkontinentális bombázó – a máig is használt B-52-es Stratofortress – gyártására, melynek hatósugara 7.343 mérföld levegőben történő üzemanyag-feltöltés esetében, s amely óránkénti 523 mérföld sebességgel tud 10.000 font súlyú bombaterhet szállítani.

A NATO által 'Bison' bombázóként ismert szovjet bombázógép szériagyártását 1954-ben kezdték el, ez a gép az oroszok terminológiájában Myasishchev-4 (M-4) nevet viseli, de teljesítménye óriási csalódást okozott, mert Myasishchev képtelen volt egy megfelelő levegőben történő üzemanyag-feltöltési megoldást találni. A gépnek a hatósugara nem volt több mint 5.000 mérföld, s így nem tudta volna Amerika területét veszélyeztetni, legfeljebb, az orosz szerzők szavaival, a grönlandi medvéket. A Tupolev mérnök által létrehozott bombázó ('Badger' a NATO szóhasználatában), melyet 1955-ben már gyártottak, csak Párizst vagy Londont vagy Ankarát tudta elérni, de ki volt téve a NATO légvédelmi erői által való elhárítás veszélyeinek. 1955-ben még a szovjet haditengerészeti erők sem rendelkeztek olyan tengeralattjárókkal, amelyek atomrakétákkal lettek volna felszerelve, és ebben az időben a Szovjetunióknak nem voltak nagy, repülőgép-hordozó harci egységei. Így egy esetleges háború esetén a Szovjetunió vezetői csak konvencionális fegyverekkel rendelkező hadseregükre számíthattak.

Az 1955-ös őszi genfi nagyhatalmi értekezlet előtt Hruscsov megpróbált blöffölni, hogy a szovjet tárgyalófél helyzetét előnyösebbé tegye. A légi erők minden év májusában tartott s a külföldi megfigyelők által közelről követett bemutatója ugyan elmaradt, de az amerikai megfigyelők jelen voltak a főpróbán és sokkal több M-4 bombázót számoltak, mint amennyit a szovjetek bemutatnak. Ennek következtében, mivel az amerikai hírszolgálat nem jelentette, hogy e bombázónak milyen hátrányai vannak, Washingtonban az a vélemény alakult ki, hogy a Szovjetunió rendelkezik egy az Amerikát célba vevő atomtámadásra képes légierővel. Hruscsov rendszeresen olvasta orosz fordításban az amerikai sajtót, s tudatában volt a Washingtonban lezajló vitáknak a szovjet légierő atombombát hordozó gépeivel kapcsolatban. Ezért kiadta az utasítást, hogy a május helyett július 13-án tartott bemutaton a légierő három vagy négy M-4-es gépével (még csak ennyi állt rendelkezésükre) a pilóták széles köröket leírva repüljék körbe a tusinói repülőteret, s így azt a benyomást tegyék a külföldi megfigyelőkre, hogy a Szovjetunióknak legalább 28 ilyen gépe van. Ezzel remélte elérni, hogy a genfi konferencián a nyugati nagyhatalmak képviselői egyenlőként kezeljék őt, s ne próbálják ellene a Szovjetunió katonai gyengeségét kijátszani.

Amikor ezen a konferencián Eisenhower megtette a 'Nyitott Égre' (Open Skies) vonatkozó javaslatát, melynek értelmében mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió megengedné légierijének ellenőrzését, Hruscsov ezt méltatlankodva visszautasította. Éppen azért, mert tudta, hogy akkor turpissága kiderülne, hogy a szovjet légi haderő nem más, mint egy 'papír tigris' (p. 48).

A magyar forradalommal a szerzők az 'Iker krízis' – Suez és Budapest – című fejezetben foglalkoznak (pp. 122-132). Hruscsov október 23-ától kezdve a legnagyobb jelentőséget tulajdonította a budapesti eseményeknek s ezen a napon állítólag legtöbb idejét a Gerővel való telefon beszélgetések foglalták le. Ettől az első pillanattól kezdve a Politikai Bizottság tagjainak legnagyobb része – Molotov, Kaganovics, Szuszlov, de még Shepilov külügyminiszter is (Hruscsov protezsáltja) és Zsukov hadügyminiszter, mind az azonnali katonai beavatkozás mellett voltak. A forradalom leverésével megbízott csapatoknak összetételét és eredeti állomáshelyét a két orosz szerző az eddigi munkákhoz hasonlóan állapítja meg. Szerintük a szovjet vezetőség csak Szuszlov és Mikojan budapesti látogatásának eredményeképpen október 28-i ülésén realizálta, hogy milyen nagy a magyar ellenállás s milyen árat kell fizetniük a világközvélemény előtt a 'rend' helyreállításáért. Az áldozatokra vonatkozó számok persze messze elmaradnak a valóságtól, de az nem kétséges, hogy a Politikai Bizottság ekkor már teljes információt kapott az eseményekről. A Bizottság üléséről írott jegyzőkönyvek szerint mindez nagy hatással volt a jelenlévőkre s csak Vorosilov marsall kardoskodott a forradalom erőszakkal való elnyomása mellett, míg a többiek hajlandónak mutatkoztak a szovjet csapatok Budapestről való kivonására. A csapatok kivonása megtörtént, de időközben az izraeli, majd a francia és angol katonai egységek partra szálltak Szezbzen.

Hruscsov Gamal Abdel Nasszert mindenképpen támogatta, de annak ellenállt, hogy a Szovjetuniót bevonják a suezai krízisbe. Amint a szerzők megállapítják, nem volt Hruscsovra jellemző, hogy ne álljon ki egy szövetségese mellett, de a suezai támadás esetében megakadályozták ebben a magyarországi események. „A szovjet vezető képtelen volt két egyidejű katonai krízissel foglalkozni, legalábbis e két különleges krízis esetében.” (p. 127; minden magyarra fordítás a szerző munkája). Már ezen a napon újabb szovjet egységeket mozgósítottak a Budapestre való visszatérés céljából, – valószínűleg a katonai vezetés kezdeményezésére, – a szovjetellenes felkelés esetleges újra kitörésének megfékezésére. Hruscsov nem tudta elhatározni magát, hogy milyen döntést hozzon a további budapesti fejleményekkel kapcsolatban. Beszélt erről az akkor Moszkvába látogató Liu Chiao Chi-vel, Mao Dze-Dong reprezentánsával, aki azt tanácsolta, hogy a szovjet csapatoknak mindenképpen Magyarországon és Budapesten kell maradniuk.

Október 30-án az egész nap a Magyarországra vonatkozó vitákkal telt el a Politikai Bizottságban, s igen érdekes az a tény, hogy a budapesti helyzet megoldását célzó javaslatok során a nemzeti kommunizmusról alakult ki egy széles körű vita. Ez a téma persze nem volt ismeretlen a szovjet vezetők előtt, mert a nemzeti kommunizmus vádja miatt ítélte el Titót Sztálin, aki mindenekelőtt meg akarta őrizni az általa létrehozott, nagymértékben centralizált szövetségi rendszer stabilitását. Ezt a megfontolást a poszt-sztálinista vezetők is igen fontosnak tartották, s az ebben a könyvben feltárt tény, hogy a magyar forradalom egy a nemzeti kommunizmussal kapcsolatos vitát váltott ki a legnagyobb jelentőséggel bír, mert azt bizonyítja, hogy próbáltak egy – lehetetlennek látszó – kiutat találni az adott helyzetből. A napvilágra került adatok értelmében a Kremlin vezetői azt kezdték latolgatni, szem előtt tartva a lengyelországi helyzetet is, hogy lecsökkentsék-e a szovjet katonai és biztonsági erők jelenlétét a Varsói Paktum országaiban, hogy evvel megakadályozzák a szövetség felbomlását. A szerzők ezt a fordulatot csak avval tudják magyarázni, hogy Hruscsov meg volt győződve arról, hogy Nagy Imre és a többi kommunista vezetők mind ugyanúgy hisznek a kommunizmus ideológiájában, mint ő, s ezért arra gondolt, hogy a szövetség vezetésében hozott újítások hatásaképpen, Nagy Imre is vissza fog térni a közös akolba. Itt idézem az idevonatkozó sorokat.

„Nem lehet másképpen megmagyarázni ezt az elhamarkodottan improvizált politikát, mint azzal, hogy Hruscsov meg volt győződve arról, hogy más kommunista vezetők hozzá hasonlóan megingathatatlanul osztották az ő hitét [a kommunista ideológiában]. Ha Nagy nem is akarja megőrizni a szovjethatalom szimbólumait, Hruscsov szerint semmiképpen nem ásná meg a sírját a szocialista Magyarországnak. [A magyar helyzet] volt Hruscsov ilyen feltételezésének a próbaköve abban az értelemben, hogy még a legfüggetlenebb szocialista rendszerek is, mint a Jugoszláviában létező vagy esetleg a Magyarországon kialakuló, végeredményben hűek maradnak Moszkvához” (p. 129).

Pár órával a Politikai Bizottság ülésének befejezése után érkeztek a hírek Budapestről, hogy a Nagy Imrével kapcsolatos feltételezés mennyire hamis volt. A magyar miniszterelnök október 30-án bejelentette a rádióban az egypártrendszer megszüntetését és a több párt részvételével való választások megtartását. Hruscsov másik meggyőződése az volt, a szerzők szerint, hogy az Egyesült Államok közbe fognak lépni mielőtt a nyugateurópaiak megtámadnák Nasszert.

Az október 31-i események azonban Hruscsov mindkét feltevését meghazudolták. Két megdöbbentő hír érte el a Kremlint ezen a napon: először az, hogy Nagy Imre be fogja jelenteni Magyarország kilépését a Varsói Paktumból; másodszer az, hogy a francia és angol katonai egységek és légierő megtámadták Egyiptomot. E két esemény a Szovjetuniót egy olyan stratégia nélkül találták, amely megengedte volna a két krízis egyidejű megoldását. Hruscsov ezt azonnal megértette, s kifejtette a Bizottság tagjainak, hogy a szovjet erők visszavonása a nyugati imperialista hatalmak kezébe adná Magyarországot, amikor ezek a hatalmak Egyiptomot is a saját érdekkörükbe igyekeznek vonni. Kijelentette, hogy ebben a helyzetben nincs más lehetősége a szovjet vezetésnek, mint leverni a magyar forradalmat, hiszen nem veszhetnek el egyszerre két szövetségest:

„Nagy Britannia és Franciaország támadása felborították Hruscsov terveit Magyarországgal kapcsolatban. Az előző nap még hajlandó volt azt a rizikót elfogadni, hogy Nagy leveri a forradalmat és, mint meggyőződéses kommunista a Szovjetunió szövetségese marad. [Az októberi 31-i események után] nem tűrhetett el semmi bizonytalanságot Magyarország sorsára vonatkozóan a Szovjet Birodalomban. Hruscsov személyes és a Szovjetunió presztízse nem maradhatott volna érintetlen, ha egyszerre, gyors egymásutánban, elvesztett volna két szövetségest” (p. 130).

Mivel számot adott magának arról, hogy milyen nem megfelelően menedzselték a két krízist, Hruscsov, a jegyzőkönyvek szerint, hibásnak érezte magát és ezért igen agresszív lett. Elhatározta, hogy a magyarországi krízissel kell mindenekelőtt foglalkozniuk. A Politikai Bizottság előző határozatát, hogy a magyar forradalommal szemben nem szabad erőt alkalmazni, és hogy a szovjet blokkon belül egy új stílusú politikát kell alkalmazni, azonnali hatállyal érvénytelenítették. Mikojan kivételével, aki még mindig bízott abban, hogy egy békés megoldást lehet találni a Magyarországon kialakult helyzetben, a Bizottság többi tagja megszavazta „a legnagyobb katonai támadást egy civil népesség ellen a második világháború vége óta... A 20. század egyik legnagyobb tragédiája, hogy Kelet Európában egy alternatív politikának a kipróbálására nem kerülhetett sor” (pp. 130-131).

A magyar forradalom leverését tehát a nagyhatalmi stratégiai és politikai logika követelte meg, nem pedig a szovjet vezetők aggodása a magyar kommunisták sorsa miatt; nem ez vezette el őket ehhez a döntéshez. Egyébként is jól ismert tény, hogy Hruscsov nem sokat törődött a közeli államokban meglévő kommunista pártok sorsával, amikor az arab nacionalizmus képviselőivel kötött szövetséget. A magyar forradalom esetében a szocialista tábor jövője és a Szovjetuniónak az Egyesült Államokhoz és Nyugateurópához fűződő viszonya volt a tét.

FARKAS, FLÓRIÁN : ROBERT KAGAN — VESZÉLYES NEMZET

*DANGEROUS NATION**America's Place in the World from Its Earliest Days
to the Dawn of the Twentieth century*

Robert Kagan

Alfred A. Knopf, New York

2006

ISBN-13 978-0375411052

ISBN-10 0375411054

Robert Kagan minden bizonnyal akkor vált széles körben ismertté, amikor 2002-ben a *'Hatalom és gyengeség'*¹ című esszéjében közzétette az azóta elhíresült mondatát: *'az amerikaiak a Marsról, az európaiak a Vénuszról valók'*. Ezt az esszét később kibővítette és 2003-ban megjelent könyvformában is *'A Paradicsomról és a hatalomról'*² címmel, amely rövid időn belül bestseller lett.

A könyv fülszövegében a következő életrajzi adatokat találjuk róla: »ROBERT KAGAN a Carnegie Endowment for International Peace főmunkatársa, a German Marshall Fund transzatlanti kutató ösztöndíjasa, a *The Washington Post* cikkírója. Szerzője a *'A Twilight Struggle: American Power and Nicaragua, 1977-1990'*, s William Kristol társszerkesztője a *'Present Dangers: Crisis and Opportunity in American Foreign and Defense Policy'* című kötetnek. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumában dolgozott 1984 és 1988 között. Jelenleg Brüsszelben él családjával.«

Ez a leírás azonban nem ad felvilágosítást arról a szellemi háttérrel, illetve közegről, amelyben Robert Kagan gondolkodása kifejlődött, folyamatosan alakul, s legkevésbé arról a szerepről, amelyet betölt a jelenlegi amerikai politikai gondolkodásban. A családi háttér nyilván fontos, hiszen úgy az apja, mint a testvére befolyásos értelmiségiek: az apja, Donald Kagan a Yale University történésze, aki az ókori görög történelemre specializálódik; bátyja, Frederick W. Kagan, a Yale University-n tanult, majd a rangos West Point katonai akadémián katonai történelmet oktat. Mind a hárman prominens neokonzervatívok. Ami Robert Kagan közéleti tevékenységét illeti, az egyik legkiemelkedőbb cselekedetként megemlítendő, hogy William Kristol-lal együtt 1997-ben megalapította Washingtonban a *Project for the New American Century* (PNAC)³ nevű neokonzervatív szellemi műhelyt, amely a 2003-as iraki invázió egyik legfontosabb szószólója volt. A csoport működésének már legelején felhívta magára a figyelmet, amikor 1998 január 26-án egy nyilvános levelet⁴ küldött Bill Clinton akkori amerikai elnöknek, amelyben arra kérték az elnököt, hogy döntse meg Szaddám Husszein rendszerét.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Robert Kagan egy szélsőséges jobboldali ideológus lenne, sőt. Eleve maga a neokonzervatív kifejezés nagyon félrevezető, hiszen a neokonzervatív ideológusok döntő többsége a liberális, demokrata, illetve szocialista irányból 'tért' át a neokonzervatív irányba.⁵ Másrészt maga Robert Kagan hangsúlyozza minden alkalommal függetlenségét, vagy legalábbis el-nem-kötelezettségét politikai pártoktól, vezetőktől,⁶ filozófusoktól.⁷

¹ Robert Kagan: *Power and Weakness*, Policy Review, No. 113 (June and July 2002).

² Robert Kagan: *Of Paradise and Power. America and Europe in the New World Order*. Alfred A. Knopf, New York, 2003.

³ <http://www.newamericancentury.org/index.html>

⁴ <http://www.newamericancentury.org/iraqlintonletter.htm>

⁵ A neokonzervatív csoportok összetévesztése a hagyományos konzervativizmussal, mint annak egy újfajta megjelenési formájával, észlelhető például Lengyel Tibor: *Elromlott az iránytű?* című írásában is, amely a Magyar Hírlap Online-ban jelent meg 2003. május 2-án. [<http://www.magyarhirlap.hu/cikk.php?cikk=65965>]

⁶ Jó példa erre: Robert Kagan on Iraq. "The War is More Popular than Bush". Spiegel Online, November 23, 2005. [<http://www.spiegel.de/international/0,1518,386450,00.html>]

⁷ Egy példa erre: *I Am Not a Straussian. At least, I don't think I am*. By Robert Kagan 02/06/2006, The Weekly Standard, Volume 011, Issue 20. [<http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/006/6561wsoy.asp?pg=1>.] Ebben az írásában elhatárolódik a neokonzervativizmus ideológiai megalapozójának tekintett Leo Strauss-tól, legalábbis olyan módon, hogy azt állítja, ő soha nem is értette mit tanított Strauss.

Ezt a háttér-információt azért volt szükséges előrebocsátani, mert a mai helyzetben nagy a veszélye annak, hogy embereket, gondolatokat eleve bezárunk dobozokba, pusztán szlogenek, klisék alapján. Az Amazon.com könyvszemle rovatában az egyik szemlélő például azt vetette a szerző szemére, hogy e művét az iraki háború előkészítéseként írta. Erre maga a szerző azt válaszolta, hogy a könyvön 1996-ban kezdett dolgozni és 90%-ban készült el vele az iraki háború kezdetekor. Meglepve veszi tudomásul, hogy valaki azt hiszi, ezt a könyvet kevesebb mint két év alatt írta. Robert Kagan *‘Veszélyes nemzet’* című könyvét tehát pusztán annak tartalma, illetve intellektuális értéke alapján kívánom bemutatni.

A könyv 2006 októberében jelent meg és érthető módon az érdeklődés középpontjába került. Egy kétkötetesre tervezett mű első kötete (544 oldalas, a közepesnél nagyobb méretű könyv). A szerző ebben arra vállalkozik, hogy bemutassa az Amerikai Egyesült Államok külpolitikáját a kezdetektől napjainkig. Jelen kötet a spanyol-amerikai háborúval zárul (1898), amely természetesen csak egy kényszerű és mesterséges válaszvonal a két kötet között. Maga a vállalkozás pusztán ötlete már grandiózus, hiszen egy óriási területről van szó, amely a téma természetéből adódóan multidiszciplinaritást és óriási absztrakciós képességet követel, túl a magátólértetődő lexikális tudáson.⁸

A könyv vezérgondolata az, hogy pusztán mítosz a jelenlegi amerikai közvélemény meggyőződése, hogy az Egyesült Államok egy izolacionista ország volt a kezdetektől fogva, amelyik csak akkor lépett fel agresszív módon, ha megtámadták. A szerző 12 fejezeten keresztül újraértelmezi az amerikai történelmet külpolitikai szempontból a puritánok letelepedésétől kezdve (1630-as évek) a spanyol-amerikai háborúig (1898). A konvencionális felfogás szerint a kezdeti amerikai cél — John Winthrop puritán atya híres megfogalmazásában — egy város megalapítása a dombon (*‘a city upon a hill’*), amelyet mások majd utánóznak. Washington búcsúbeszéde ezt a célt megerősítette, amelyben az izolacionizmust az amerikai külpolitika lényegévé emelte. A Monroe-doktrína tovább erősítette ezt az izolacionista hagyományt.

Ezzel a közgondolkodással száll szembe a szerző. A tények ugyanis önmagukért beszélnek. Ha az Egyesült Államok lakosai tényleg egy befelé forduló társadalom polgárai lettek volna, hogyan lehetséges, hogy az új-angliai kezdeti kis magból, az amerikaiak (többségükben angolszászok) kiszorították az észak-amerikai kontinensről a bennszülött indiánokat, franciákat, spanyolokat, oroszokat, s legvégül magukat az angolokat is? Ezt a területszerzési ambíciót és annak eredményességét alátámasztja az a tény is, hogy a kezdetek kezdetétől fogva, az egész világ az Egyesült Államokat a nemzetközi közösségre nézve veszélyesnek látta és gondolta.

A szerző idézetek sokaságával bizonyítja, hogy az akkori vezető amerikaiak még a nemzet hivatalos megszületése előtt meg voltak győződve arról, hogy országuk globális vezető szerepre van rendelve. Ambícióikat a világról és az emberi természetről vallott gondolatok és ideálok alapozták meg. Kagan véleménye szerint a Függetlenségi Nyilatkozat az a dokumentum, amely az amerikai civilizáció magvát alkotja, még az alkotmánynál is fontosabb, mert ez a dokumentum rögzíti azt az elvet, hogy az egész emberiség elidegeníthetetlen jogai feletti állnak területi határoknak és vér szerinti kapcsolatoknak. Véleménye szerint ez adja meg az amerikai nacionalizmus internacionalista jellegét. Erre az alapgondolatra építve a következő fejezetekben a szerző kifejti az amerikai külpolitika alakulását, amelyet végig a pragmatizmus jellemezett, s a belpolitikai erőviszonyok befolyásoltak. A függetlenségi harc idején e politika alapvető célja a nemzeti lét kivívása majd megvédése volt. Később ez átment óvatosságot terjesztésbe. Fordulópontot a polgárháború jelentett, amely megváltoztatta az egész amerikai társadalmat és a külpolitikát is: az északiak győzelme és a rabszolgaság eltörlése volt a betetőzése a Függetlenségi Nyilatkozatban megfogalmazott ideáloknak. Ez már abba a korba vezet át, amikor az Egyesült Államokat területileg már semmilyen hatalom nem volt képes fenyegetni, s amelyben kiépítettek (elsősorban az 1880-as években) egy világsszínvonalú tengeri flottát. Többek között ennek köszönhető a viszonylag gyors és átütő amerikai katonai siker a spanyol-amerikai háborúban. Ez egyben az amerikai hegemonia kezdete is.

A könyv gondolatmenete, szerzőjének stílusa nemcsak világos, hanem egyben lebilincselő is. Állításait dokumentált tényekre alapozza, s mondanivalóját egy jól átgondolt, koherens gondolati láncra fűzi fel. Amint a bevezetőben jeleztem, nagyon csábító a mai helyzetben ezt a művet úgy olvasni, mint a jelenlegi amerikai külpolitika apologetikáját. Ez viszont távolról sem igaz. A műben a szerző folyamatosan kiemeli az ideálok és a realpolitika közti feszültséget, a mindenkor amerikai vezetők felelős, a tényeket és a helyzetet figyelembe vevő, de az ideálokat nem szem elől tévesztő magatartását.

Komoly intellektuális teljesítményű szerző művéről van tehát szó, amelynek elolvasása nagyban hozzájárul az Egyesült Államok történelmének és a világban betöltött szerepének megértéséhez. Szilárd meggyőződésem, hogy a második kötet ugyancsak komoly érdeklődést vált majd kis, s nyilván még több vitát, hiszen az felöleli majd az egész 20. századot és a 21. század első évtizedét.

⁸ Hasonló kaliberű vállalkozásként említhetjük Herczegh Géza: *Európa közepén és Európa peremén ~ Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története 896-1945 ~* című 372 oldalas művét, amelyet a Mikes International adott ki 2003-ban elektronikusan. [http://www.federatio.org/mikes_bibl.html]

FARKAS, FLÓRIÁN : W. JOSEPH STROUPE — OROSZ RUBICON

*RUSSIAN RUBICON**Impending Checkmate of the West*

W. Joseph Stroupe

<http://www.geostrategymap.com/>

2006

ISBN-13 978-0-374-9068-0-1 (eBook)

ISBN-10 0-9789068-0-2 (eBook)

W Joseph Stroupe neve ismerősen cseng mindazok számára, akik rendszeres olvasói az *Asia Times*¹ című internetes újságnak. A szerző maga nem tartozik a felkapott szerzők közé, mert nézetei sok esetben homlokegyenest ellenkeznek az ún. 'közgondolkodással'. A következőkben álljon itt életrajza, amelyet kérésünkre elküldött a Mikes International számára.

* * *

W. Joseph Stroupe egy független autodidakta stratégiai elemző, aki a fősodrású téves előrejelzésekkel ellentétben helyesen megjósolta a jelenlegi váratlan geopolitikai helyzetet, amelyben a Kelet-Nyugat rivalitás és konfrontáció eszkalálódik és a bizonytalanság növekszik. Hitelességet mint stratégiai előrejelző szakértő azzal szerzett, hogy hosszú évek során pontos előrejelzéseket készített, amelyek bátran szembeszálltak a konvencionális közgondolkodással.

1999 óta, amikor a kőolaj hordónkénti ára kevesebb mint 10 dollár volt, amikor Oroszország gazdaságilag a padlón volt, s Kínát csak mint egy távoli veszélyforrást tartották számon, s amikor az USA unipolaritása belátható időn belül kikezdehetetlennek tűnt, W. Joseph Stroupe megjósolta a következő küszöbön álló folyamatokat és eseményeket:

- ✓ Az USA erejének szétforgácsolódása a világszínpadon és az amerikai gazdasági és geopolitikai hatalom éles hanyatlása, amely nagyszerű lehetőséget biztosít azon gyengébb, de kulcsfontosságú hatalmaknak, amelyek alapvetően ellenzik az USA unipolaritását
- ✓ Egy befolyásos és potens Oroszország-Kína tengely megszilárdulása
- ✓ A globális energiaszükséglet és árak stratégiai megnövekedése
- ✓ Az erőforrás-gazdag Oroszország újjáéledése és az orosz-amerikai viszony gyors megromlása, amint a stratégiai erőforrásokért való küzdelem fokozódik
- ✓ Oroszország megállíthatatlan előrenyomulása a globális energiahordozók ellenőrzése terén, teljes együttműködésben a stratégiai partnereivel úgy a termelő, mint a fogyasztó oldalon, a Nyugat kárára
- ✓ A *de facto* Oroszország-Kína-India stratégiai triád folyamatos megszilárdulása, amely jelentősen korlátozza az USA unipolaritását, ámbar ez csendben és ármányosan történik

¹ <http://www.atimes.com>

W. Joseph Stroupe érdeklődése a stratégiai elemzés és előrejelzés iránt a geopolitika, energia és világgazdaság területén 1970-ben kezdődött, amikor 18 éves volt. Mivel meggyőződött, hogy a formális oktatás túlságosan indoktrináló hatású, amelynek eredményeképpen a független gondolkodás lehetősége csökken, úgy döntött, hogy önállóan folytat tanulmányokat azzal a céllal, hogy egy teljesen új stratégiai elemző és előrejelző modellt fejlesszen ki. Ennek a modellnek el kell kerülnie a geopolitikát illetően a közfelfogásra való túlságos támaszkodást, s helyett ellenőrizhető alapvető trendekre és jól meghatározható erőkre kell alapoznia.

1986-ra, 16 év tanulmány, fejlesztés és tesztelés után, W. Joseph Stroupe elérkezettnek látta az időt, hogy előrejelzési szolgáltatást ajánljon magánvállalkozásként, amelyet 2004 tavaszáig folytatott. 1986 és 2004 között folyamatosan tökéletesítette a technikáját, amely eredményeképpen gazdasági és energiaalapú rendszereket épített be az új geopolitikai előrejelző modelljébe.

Közel két évtizedig biztosított független, pártsemleges stratégiai kutató, elemző és előrejelző szolgáltatást magán, nem-profitorientált nemzetközi oktatási intézményeknek. W. Joseph Stroupe 2004 februárjában elindította a *Global Events Magazine* online szolgáltatását (www.geostrategymap.com) abból a célból, hogy bemutassa előrejelző képességeit a széles közönségnek.

Azóta tovább növelte hitelességét, mivel helyesen elemezte és jelezte előre azokat a drámai és széles körben váratlan eseményeket, amelyek az elmúlt néhány évben alapvetően változtatták meg a globális gazdasági, energia és geopolitikai térképet, s amelyek egyre inkább az unipolaritás ellen irányulnak.

Mivel tanulmányi útja független volt és nem konvencionális, mindazonáltal figyelmesen követi a közfelfogást, W. Joseph Stroupe rendelkezik azzal az előnnyel, hogy tudja mikor lehet használni a közfelfogást és mikor teljesen megengedett, hogy eltérjen a főáramlattól, s mindezt ellenőrizhető tények alapján. Nagy biztonsággal tudja megállapítani, mely globális fejlődésnek van hiteles befolyása, s melynek nincs, a világ fejlődésére.

* * *

W. Joseph Stroupe már fentebb említett honlapja (www.geostrategymap.com) előfizetéses² honlap, amelyen többek között elemzéseket, a szerkesztő heti hírelemzését (Editor's Weekly Newsroom Briefing) lehet olvasni; aki előfizet, az ingyen letöltheti a **RUSSIAN RUBICON — Impending Checkmate of the West** (319 oldal) és a **GRAND REVERSAL — Russian Global Ascendancy** (26 oldal) köteteket.³ Az első kötet a főmű, a második nagyon szemléletes ábrákat tartalmaz, amelyek képi módon segítik a mondanivaló megértését. A következőkben a **RUSSIAN RUBICON — Impending Checkmate of the West** című kötetről lesz szó.

A mű alap gondolata az, hogy a hidegháború vége óta (1991) az Egyesült Államok teljes hegemon helyzetben találta magát, mivel a szovjet-amerikai bipoláris rendszer felbomlott. Minden fogadkozás ellenére, az USA vezetői — ellentétben az eddigi gyakorlattal, amely során az USA vezetői mindig is tekintettel voltak az ország lehetőségeinek korlátaira — visszaéltek a helyzettel, abban a hiszemben, hogy az ország omnipotens, s ez kiváltotta középf hatalmak ellenreakcióit (elsősorban Oroszország és Kína), amelyek ezt az unipolaritást megszüntetni kívánják. A szerző szerint az új hidegháború magját az első Öböl-háború idején vetették el, amikor is az amerikai hadsereg hatalmas technikai fölényrel kiűzte az iraki hadsereget Kuwaitból. Ezt az orosz vezetés csak nézni tudta, de alaposan kielemezték a látottakat és annak megfelelően aszimmetrikus fegyvereket fejlesztettek ki. Ezzel párhuzamosan teljesen átalakult az orosz külpolitika jellege. Mivel megszűnt az ideológiai nyomás, amely béklyóként nehezedett a szovjet időszakban az ország vezetőire, az ország külpolitikai irányítói teljesen pragmatikusan, utilisztikusan képesek vezetni. Az orosz vezetés rájött arra, hogy hatalmat nem kizárólag katonai célokkal is el lehet érni. Egyes diplomáciával, egy hatalmi hálót szőnek. Ennek egyik kulcsfontosságú eszköze a Shanghai Együttműködési Szervezet (Shanghai Cooperation Organisation — SCO),⁴ amelynek főtengelye Oroszország-Kína. Mindez a Nyugat figyelmét szinte teljesen elkerülte, mert egyrészt Oroszországot teljesen leírták, Kínát pedig még nem fedezték fel.

Oroszország és Kína vezetőinek ez a zseniális stratégiai játszma hozta őket abba a helyzetbe, hogy 2006-2007-re — több geostratégiai folyamat eredményeképpen — a Nyugatnak mattot adhatnak. Egy újabb bipoláris világ kialakulásának küszöbén vagyunk, amely folyamat valószínűleg még ebben az évtizedben befejeződik. Az iraki invázió és az azt követő helyzet következtében az amerikai hadsereg feladatköre túlfeszített, az országra óriási gazdasági terheket ró a megszállás. Emellett a helyzet teljes félrekezelése révén Iránt az amerikaiak regionális hatalmi pozícióba röpítették, amelyet most egy Irán elleni katonai akcióval próbálnak kétségbeesetten helyrehozni, amely az amerikai hegemonia megszűnését még jobban fel fogja

² Az évi előfizetési díj \$US 79.

³ Abban az esetben, ha valaki nem kíván előfizetni a szolgáltatásra, akkor megveheti csak a könyveket a következő összegekért: **RUSSIAN RUBICON** — \$US 21.95; **GRAND REVERSAL** — \$US 37.95

⁴ A szervezet csíráját már 1997-ben megalapozták, az akkori néven Shanghai Ötök, amelynek tagjai Oroszország, Kína, Tadzsisztán, Kazahsztán és Kirgizisztán. 2001 június 15-én Üzbegisztán csatlakozásával megalakították a Shanghai Együttműködés Szervezetét. Jelenleg India, Irán, Pakisztán és Mongólia megfigyelő státusszal rendelkezik. [<http://www.sectso.org/>]

gyorsítani.⁵ A gazdaságilag egyre inkább feljövő Kelet energiaéhségének következtében a világ energiaárai jelentősen megemelkedtek, ezáltal Oroszország számára megteremtődött az a lehetőség, hogy mint energia-nagyhatalom lépjen fel. Miután Putyin elnök megtisztította az orosz gazdaságot az oligarcháktól, s visszaállamosította az ország energiaiparát, olyan fegyverre tett szert, amellyel mattot tud adni a Nyugatnak. Az elmúlt évek során egy olyan új rendszer kiépítésén dolgozott — amely hamarosan elkészül —, amelynek az a lényege, hogy kiiktassa az amerikaiak által létrehozott liberális olaj-piacot. A terv zsenialitása, annak egyszerűségében rejlik. Nem egy olaj, illetve gáz-kartellt kíván létrehozni, hiszen annak az a hátránya, hogy csak a termelők vesznek részt benne, hanem egy olyan zárt és önfenntartó rendszert, amelynek tagjai úgy a termelők, mint a fogyasztók és a rendszer mindkét csoport érdekeit figyelembe veszi és kiegyenlíti. Ez egy olyan rendszer, amelyből csak kimaradni lehet, annak minden súlyos következményével együtt.

A helyzetelemzéshez hozzátartozik még az Egyesült Államok rendkívül súlyos gazdasági helyzete is, azon belül elsősorban a csillagászati költségvetési hiány, az eladósodás, valamint a dollárba vetett bizalom megrendülése, amelynek a legeklatásabb jele, hogy a vezető országok központi bankjai rohamos léptekben diverzifikálják valutakészleteiket.

A szerző megállapítja, hogy az Egyesült Államoknak az elmúlt két és fél évtizedben az élet szinte minden terén hegemon helyzete volt. A jelenlegi helyzet azért különösen figyelemre méltó, mert az ország helyzete minden területen (katonai, diplomáciai, gazdasági, energiapolitika) inog. Nem valószínű, hogy egy szovjet típusú összeomlás következze be, hanem egy átmenet egy olyan világrendbe, amely aszimmetrikusan bipoláris (Asymm-Plexity: Asymmetrical Bipolar Complexity), azaz egyik pólus az Egyesült Államok, a másik viszont több kisebb pólussal rendelkezik az orosz-kínai tengely körül.

Nem túlzás azt mondani, hogy történelmi időköt élünk. A 'független' és 'szabad' nyugati sajtó (ideológiai) torzításai egyáltalán nem segítik a helyzet megértését. W. Joseph Stroupe könyve — amely szinte didaktikai egyszerűséggel és precizitással tárgyalja tényekre alapozva a fő geostratégiai trendeket — óriási segítség az eligazodásban. Honlapjának további elemzései pedig naprakészen biztosítják a további eligazodást.

GEOSTRATEGICAL & WORLD ECONOMY BOOK REVIEW

In this column four books are reviewed. The first two by Viktor Segesváry:

1. Luciano Canfora: *Esportare la libertà. Il mito che ha fallito.* Luciano Canfora is professor of Greek and Roman antiquity with a worldwide reputation and also a writer concerning contemporary problems. Being a longstanding Communist, his analysis of why it is impossible to export freedom (and, for that matter, democracy) is sometimes biased, although he is not afraid to criticize past Soviet policies as, for example, in the case of the 1956 Hungarian revolution. His thesis is that since the Peloponnesian War until the invasion of Iraq by Western powers, freedom is used as a slogan to justify the great powers so-called Realpolitik, no matter what is the cost for it in human lives and sufferings. This conviction is summarily expressed by the formula: In the name of freedom towards the reign of barbarism.

2. Aleksandr Fursenko & Timothy Naftali: *Khrushchev's Cold War. The Inside Story of an American Adversary.* This book of great interest concerning the Khrushchev era is based on archival research in Moscow as the original documents — for example, minutes of the meetings of the Soviet Communist Party's Politburo — were made public only recently. The authors clearly show what a role Khrushchev's character and his tendency to have recourse to bluffing in international politics first impressed his colleagues, but finally discredited him, leading to his removal from his post of First Secretary of the Party. From the Hungarian point of view it is crucial that the authors describe in detail how the Soviet leadership arrived to the decision to crush the 1956 revolution by force, not because of an agony over the fate of Hungarian Communists, but taking into consideration the interests of the Soviet Union as a great power, especially in the light of the tripartite attack against Egypt, a Soviet ally.

The other two are reviewed by Flórián Farkas:

3. Robert Kagan: *DANGEROUS NATION. America's Place in the World from Its Earliest Days to the Dawn of the Twentieth century.* This book is the first of a two-volume series on the re-examination of the history of American foreign policy. This first volume covers the period from the earliest days till the Spanish-American War in 1898. The author's major aim is to counter the myth of American isolationist tradition. If Americans were an inward looking people — the author argues — how could they drive out Native Americans, as well as French, Spanish, Russians, and ultimately British from the North American continent? Underlying their drive and ambition, was according to Kagan a set of ideas and ideals about the world and human nature. In his interpretation the core document is the Declaration of Independence, which is more important than the Constitution itself, because it firmly established the American conviction that the inalienable rights of all mankind transcended territorial borders and blood ties. A decisive turning point was the Civil War and the abolition of slavery, events that fulfilled the ideals of the Declaration of Independence. This re-examination makes also clear why the American civilization, from her very beginning was viewed by the rest of the world not only as inspiring, but also dangerous.

⁵ Erre nézve lásd például az orosz verzékari főnök legutóbbi, nagyon világos nyilatkozatát: *U.S. must think twice before striking Iran — Russian brass*, 2007. április 3. RIA Novosti, [<http://en.rian.ru/>]

4. W. Joseph Stroupe: *RUSSIAN RUBICON. Impending Checkmate of the West.*

The author, also the editor of the *Global Events Magazine* online at www.geostrategymap.com compiled in this book what he now sees as the unfolding developments for the immediate future. In the previous period he made a couple of analyses and forecasts that underly his visionary framework that explains the current global events. These were:

- Since the fall of 1999 when Russia was an economic and geopolitical basket case and when a barrel of oil cost only about \$9 the author repeatedly warned that energy prices would soon embark on a strategic rise. He forecast that oil and gas would become the key global economic and geopolitical factors governing developments world-wide. Only one year later in the fall of 2000 a barrel of oil cost about \$27, triple its 1999 price. It has continued its strategic rise ever since. Contrary to the predictions of virtually everyone else, today energy does rule global developments precisely as he forecast.
- Also beginning in the fall of 1999 the author has repeatedly and consistently warned that Russia would massively capitalize economically and geopolitically on the strategic rise of energy prices, while the US would suffer both in an economic and geopolitical way. Contrary to virtually every other analyst, he forecast in detail the stabilization and unabated rise of the Russian economy and Russia's reacquisition of global power. He has been proved correct.
- Again in late 1999 when the relationship between Russia and China was barely in its infancy and virtually everyone else was predicting the two powers were completely incompatible the author forecast that Russia and China would establish a full-blown strategic partnership in response to inordinately militaristic US foreign policy. That forecast has also been authenticated by world events.
- In late 1999 when the entire world was still completely in awe at the overwhelming military might of the US the author warned that US military and economic power were inordinately image more than real substance, that the US relied excessively upon its supposed virtual military omnipotence instead of protecting and deepening its global alliances, and that in the near future the US was likely to attempt further military exploits (the US had only recently led NATO to bomb Serbia for 78 days) that would demonstrate the distinct limits of US military power, resulting in a pointed strategic decay of American power and influence on the global stage. He warned that the US risked getting stuck in a quagmire of inestimable diplomatic, military, economic and geopolitical costs as a result. He warned such a scenario would provide opportunity for US rivals Russia, China and others to collectively rise to achieve global power. That forecast has also been proved correct.
- From the fall of 1999 until now the author has consistently warned that no "strategic partnership" between the US and Russia would ever develop, but rather a new cold war over global control of strategic resources would arise. It has arisen precisely as he forecast. Yet nearly everyone else predicted Russia would have no choice but to be a "friend" and "partner" to the US.
- The author correctly forecast in 2004 that the US would be progressively pushed out of the strategically important region of Central Asia, that US influence in the Middle East would severely contract, that its influence in Europe would wane as the Trans-Atlantic Alliance atrophied, that the Orange Revolution in Ukraine and the Tulip Revolution in Kyrgyzstan would backfire and hand Russia the advantage, that the US-South Korea alliance would decay, and that US economic power would continue to deteriorate while that of Russia and its strategic partners in the East would continue to rise.

Mr Stroupe sent to Mikes International his resume that we publish here:

W. Joseph Stroupe is an independent and self-made strategic forecasting expert who, at broad variance with the flawed predictions of the mainstream orthodoxy, clearly and correctly predicted the unexpected shape of today's geopolitical world where East-West rivalry and confrontation is escalating and global instability is increasing. His credentials as a strategic forecasting expert have been genuinely earned over time by carefully building an unparalleled track record of accurate forecasts that have often courageously defied the conventional wisdom of the mainstream.

For a number of years since late 1999, when the price of a barrel of oil was less than \$10, when Russia was an economic basket-case and China was considered at most only a remote threat, and when US-led unipolarity appeared unassailable for the foreseeable future, Mr. Stroupe was predicting the impending onset of:

- ✓ **US over-reach on the global stage and the sharp decline of US economic and geopolitical leverage and power, providing watershed opportunities for those lesser but key powers fundamentally opposed to US-led unipolarity**
- ✓ **The solidifying of an influential and potent Russia-China axis**
- ✓ **The strategic run-up in global energy demand and prices**
- ✓ **The resources-based resurgence of Russia and sharply deteriorating Russian-American relations as competition for control of strategic global resources intensifies**
- ✓ **At the profound expense of the West, Russia's unrelenting advancing control over global energy in concert with its strategic partners on both sides of the producer/consumer equation**
- ✓ **The progressive solidifying of a *de facto* Russia-China-India strategic triad making increasingly significant inroads into US-led unipolarity, though doing so mostly quietly and insidiously**

Mr. Stroupe's interest in strategic analysis and forecasting related to geopolitics, energy and the global economy began in earnest in 1970 when he was only 18 years old. Determined to steer clear of the excessive indoctrination and the resulting loss of the ability to think independently that he observed was all too often the result of a formal education, Mr. Stroupe chose instead to study independently with the

goal of developing an entirely new model of strategic analysis and forecasting, one that avoided *excessive* reliance on popular notions and assumptions about geopolitics and relied instead upon verifiable fundamental trends and the well-defined forces that act as their drivers.

By 1986, after 16 years of study, development and testing, Mr. Stroupe's radical new model had proven itself sufficiently that he felt confident enough to begin offering his forecasting services privately, which he did until the spring of 2004. During the period from 1986 to 2004 he continued to perfect his new approach and to integrate economic and energy-based frameworks into his new geopolitical forecasting model.

After nearly two decades of providing independent non-partisan strategic research, analysis and forecasting to private, non-profit multinational educational institutions, Mr. Stroupe launched *Global Events Magazine* online at www.geostrategymap.com in February, 2004 in order to bring his unique forecasting talents into public view.

Since then he has further bolstered his esteemed strategic forecasting credentials by correctly predicting and analyzing the importance of the dramatic and widely unexpected developments that have been seen over the last few years in the global economic, energy and geopolitical spheres and that are increasingly moving against the foundations of unipolarity.

Because his development path has been notably independent and unconventional, while at the same time keeping in close touch with the reckonings of convention and orthodoxy, Mr. Stroupe possesses the advantage of knowing precisely when it is appropriate to subscribe to convention, and when he is fully justified in dissenting from the mainstream, and how to do so persuasively, based upon the verifiable facts. He possesses a solid grasp of the solutions to the problem of determining which global developments have genuine weight, and which ones do not, in the ongoing evaluation of where the world order is actually headed.

Mr. Stroupe is author of the book, "**RUSSIAN RUBICON: Impending Checkmate of the West**", which outlines the impending implications of Russia's mounting global energy leverage and related geopolitical rise.

He has also authored the insightful and predictive collection of full-color high resolution geopolitical posters entitled, "**GRAND REVERSAL: Russian Global Ascendancy**", which outlines the real potential of Russia and its strategic partners to achieve a tipping of the global balance of power in their favor within this very decade.

ÍGY ÍRTUNK MI

~ Válogatás a XX. századi nyugati magyar emigráció sajtójából ~

Új Magyar Út

1955.

VI. évfolyam 2-3. szám

TELEKI, GÉZA : BUDAPEST POLITIKAI-FÖLDRAJZI HELYZETE

Februárban volt tíz esztendeje, hogy a magyar főváros szovjet kézre került. Az 1944. december 24.-től 1945. február 12.-ig húzódott ostrom a világ egyik legszebb városát pusztította el. Az, hogy Budapest újra felépült, kizárólag a budapestiek, a magyar nép érdeme. És ők maguknak, nem kommunista rabszolgahajászáraiknak építették. Budapest népe tudja, hogy a falak ledőlhetnek, de Budapest továbbra is élni fog.

Egy város jelentősége politikai és földrajzi szempontból állandóan változik. Ugyanis minden hely vagy helység a körülötte kialakuló történelmi, politikai és gazdasági tényezők függvénye. Ez Budapestre is áll.

A római birodalom számára Aquincum nem volt más, mint egy a sok őrhely közül a Duna limes vonalán. Az Árpádház idejében sem volt lényeges szerepe. Akkor még az Árpád család települési központjának, Székesfehérvárnak jutott a főszerep. Buda csak őrhely volt a Dunán való átkelés szempontjából. Székhely csak Zsigmond király alatt lett belőle. Viszont attól fogva megtartotta vezetés szerepét a Kárpátmedencében mindmáig. Nem mint állandó főváros, hiszen hosszú ideig Pozsony lett azzá, de mint a Kárpátmedence életterének központja. Vajjon miért?

Minden városba való tömörülésnek van földrajzi oka. Az egyik város utkereszteződésnél épül, a másik révnél, a harmadik végvár a leggyakoribb támadási irány és a település és termelés központja között, — és így tovább. Budapest kivételesen több ilyen okot egyesít. Budapestnél keresztezte egymást két történelmi kereskedelmi útvonal: a Balti-tengertől Itáliába vezető borostyán-út egyik ága, mely a duklai hágón és Kassán át vezetett, — s a mészárosok útja, amelyen Erdély felől terelték a szarvasmarhát az osztrák piacok felé. De védővár is volt Budapest, mégpedig a Duna azon helyén, ahol a folyam a legkeskenyebb, tehát a legkedvezőbb átkelőhelynél. Így vált Budapest később hídvárossá, hiszen északra tőle a folyam túl sebes a sodrát összeszorító hegyek közt, délre a várostól pedig széles, árterületeket okozó és hajózásra veszélyes.

Ezen okok mellett szerepel még, hogy Budapest két termelő-öv határán fekszik, — a mezőgazdasági Alföld és a dunántúli röghegység és felvidéki erdős vidékek határán, ott tehát, ahol a két vidék közötti kereskedelem a legélénkebb: a vásárövből, amely az Alföldet szegélyezi. S ez a vásáröv ép itt keresztezi a dunai vízi forgalom és kereskedelem vonalát.

Buda a védővár, Pest a vásárváros és a kettő együtt hídváros és forgalmi központ. Ezek a tényezők Buda-Pestet mindig politikai és gazdasági központtá tették. De nem egyszersmind várossá. 1841-ben Budának 39 ezer, Pestnek 68 ezer lakosa volt csak, — tehát együtt épp hogy meghaladta a százezret. Egy évszázaddal később másfélmillió város. Millión felüli város tőle 220 km-re nyugatra Bécs, 620 km-re keletre Bukarest. Budapestén kívül a kárpátmedencei többi városok a százezret is nyögve érték csak el. Ennek oka abban lelhető, hogy a Kárpátmedence oly természetes földrajzi egység, amelynek középpontjában a földművelés, körülötte a bányászat és erdőgazdálkodás helyezkedett el. A gazdasági javak kicserélődése tehát radiális irányban fejlődött és a vásáröv városai előnyben voltak a többivel szemben. De a magyar városfejlődés a 19. és 20. századok történelmének része. Akkorra a technika a közlekedést oly fokra emelte, hogy távolságok a szállítás szempontjából már nem alkottak akadályt. S így a Kárpátmedencének elegendő egy nagyváros, egy központ, amely mindenhol könnyen elérhető.

Ameddig Bécs ereje ért, addig nem kelt életre más nagyváros. Budapesthez az Alföld északi peremhegysége és a Duna széles árterülete 120 foknyi sugarakban terelte az utakat. Ez volt nagyvárosi fejlődésének alappillére. Vonzóereje az Erdélyi havasokig és az Aldunáig hatott, de messze felnyúlt a Kárpátok északi részébe is.

1867. óta az újjáéledő magyar nemzet közigazgatási központjává is vált Budapest. Ekkor már állott a Lánchíd, amely meggyorsította a forgalmat és az átkelést, de meggyorsította a két Duna-oldal vasúti pályaudvarainak árukicserélődését is. Itt, a hídváros két dunaparti oldalán, központosult a magyar ipar először. Innen ágaztak ki sugarasan az utak és vasutak az ország kárpátmedencei tájaira. Itt székelt a kormány és itt központosult a kereskedelem, a pénzforgalom és a híreket közvetítő élet. Nem csoda, hiszen a politikai centralizáció és a gazdasági autarkia eszméi szorosan fonódtak össze a nemzeti egység gondolatával.

A 19. század végén és a 20. század elején a kolonizációs eszme és az árúcsere-haszon fogalma milliós világvárosokat kapcsolt össze, mint utazási gócpontokat. De nemcsak a politikai játék, vagy a kereskedelmi haszon hozta össze a nagyvárosokban az európai nemzetek egyéneit. Budapest mást is tudott nyújtani: fürdőhely volt, és ennek jelentőségét sokszor alábecsülik.

Az 1920-as országfeldarabolás sem változtatott lényegesen Budapest helyzetén, legalább is nem csökkentette jelentőségét. Az elveszett iparok helyett itt központosult az új modern ipar. Itt gyűltek össze az elszakított területek menekülői, lángra lobbantva a revíziós politikát, szaporítva a város népességének számát és szellemi aktivitását. Érdekeikkel és vágyaikkal átnyúltak a tőzsgyökeres pesti közönséggel karöltve, az új határokon. Budapest felé nézett az elszakított magyarság, keresett menedéket és támogatást az utódállamok nemzeti kilengéseivel és gyűlöletével szemben. Ekkor vált csak igazán Budapest az európai politika egyik gócpontjává. Csak figyeljünk vissza az újságokra és rádióra a két világháború közt: "Londonból jelentik", "Berlinből jelentik", "Ankarából jelentik", "Budapestről jelentik". Nagyritkán azután megjelent, hogy "Bécsből jelentik". — Budapest átvette Bécs hegemoniáját és koncentrálta magában a Kárpátmedence problémáit. Budapest és a körülötte maradt csonka-ország lakossága tisztábban látta a keleti veszélyt, és Európa érdekeit. Húsz éven át hangoztatta a kommunizmus veszélyét és a Kárpátok egységes védelmi vonalának szükségességét. Hogy ezt is revíziós politikai intrikának könyvelte el a világ, az nem a magyarság hibája.

Csak az orosz kommunisták látszottak megérteni, hogy miért jelent veszélyt számukra az egységes kárpáti védővonal. Ezért hasítottak ki maguknak egy darabot a Kárpátok védelmi láncából a második világháború után; ezért kellett Budapestet elnépteleníteni és hadifogolyként elszállítani több, mint 100 ezer nem katonai személyt a város elfoglalása után, 1945-ben. Maga az elfoglalás hegemoniát jelent az oroszoknak a Kárpátmedencében, utat nyit a balkáni és földközi-tengeri aspirációi számára, egyben pedig biztosítékot arra, hogy hátba ne támadhassa őket senki Lengyel- és Kelet-Németországban. Berlin és Bécs kulcsa tehát Budapest lett a Kárpátmedencével maga körül, és Belgrád sem érzi magát biztonságosan, mióta a Kreml diktál a magyar fővárosban.

Ma háború közepén élünk; hidegháború a neve, de sok helyen még ma is véresen folyik tovább a harc. Ezért nézzük meg most a Kárpátmedencének és centrális nagyvárosának szerepét katonai földrajzi szempontból, hiszen a katonai tényezők egybefolynak a politikai stratégia elemeivel. Függetlenül attól, hogy mit tud elfoglalni és uralni, vagy támaszpontként használni.

Európa első védelmi vonala kelet felé a Fehér-tenger — Balti-tenger — Visztula folyó — Kárpátok hegylánc — Duna-delta — Fekete-tenger vonalán fut. Ezt az orosz már áttörte. A második védelmi vonal Norvégia — Rajna — München — Trieszt — Otrantói-szoros — Korintosi öböl — Égei-tenger — Dardanellák és Boszporusz mentén fut végig. A keleti-német és cseh területekkel a rajnai vonal már veszélyeztetve van, Albánia birtokával az Otrantói-szoroson ül az orosz és Bulgáriától a Boszporusz és a Dardanellák csak egy közhajtásnyira vannak. A közelkelet átkarolása innen és India felé már látható. A Kárpátmedence birtoklása nélkül ez az átkarolás nem lehetséges. Mert a Keleti-Kárpátok uralják a Foksáni-kaput, az átjárót a Duna-delta és a Kárpátok közt a Balkán felé. Az Északi-Kárpátok és a cseh-medence biztosítják ezzel szemben az oroszokat, hogy ezen területek és a Balti-tenger közt elterülő lengyel lapályon át nem támadható meg Oroszország szíve, a moszkvai medence. De Budapest és a Kárpátmedence nélkül nem tarthatnák az oroszok kezükben Bécs és környékének évi 4 millió tonnás olaj-termését, a cseh uránérc-bányákat, a sziléziai acélmű-központot és a román olajtermést sem. A magyar bauxittól is elesnének.

Amint Bizánc, a tatárok és a törökök tudták, azt tudniillik, hogy a Kárpátmedence számukra Európa kulcsa, ezt a kommunisták sem felejtik el egykönnyen. S Budapest, a végvár, a hídváros nélkül a Kárpátmedence csak fél nyereség. Ezért kell átalakítani e város képét, ezért kell munkás-rabszolga várossá tenni, ezért kell elvenni mindent belőle, ami széppé tette, ezért kell megölni a város lelkét.

De egy várost külső kényszer sohasem tud megölni, ha a földrajzi tényezők ellentmondanak. A jövő politikai helyzete éppúgy függvénye marad a természetadta körülményeknek, mint az volt a múltban. Sem a török, sem az osztrák nem tudta, s az orosz sem fogja tudni eltörölni a földről a Kárpátokat és Budapestet a Dunán.

~ ~ ~ ~ ~

Katolikus Szemle

1986.

XXXVIII. évfolyam 2. szám

HORVÁTH, ÁRPÁD : MAGYAR TÖRTÉNELMI TUDAT KELET ÉS NYUGAT KÖZT**Önvizsgálat Buda visszavételének 300. évfordulóján**

1686 szeptember 2-án a keresztény hadak visszafoglalták Budavárát a töröktől. Ez a történelmi dátum indokolta meg, hogy a Katolikus Magyar Egyetemi Mozgalom 28. Pax Romana kongresszusán, húsvét hetében, visszatekintsünk a múltba: e jelentős történelmi eseménnyel kapcsolatban megvizsgáljuk nemzeti sorsunkat és keressük annak emberileg felfogható értelmét. A programtervező Horváth Árpád bevezetője után, a következő történelmi jellegű írások szerzői — Szakály Ferenc kivételével — a kongresszuson adták elő témájukat. Előadásra került a Magyarországon nagy sikert elért *István, a király* című rokkopera filmváltozata, amelyet maga a rendező, Koltay Gábor vezetett be. A következőkben a forgató könyvből idézzük István egyik imáját. Horváth Árpád némely megjegyzése erre a rokkoperára vonatkozik.

A történelem ugyan nem ismétlődik, de nem is kezdődik mindig ellőről. Ami új, az minden mássága ellenére sem teljesen más, azaz felfedezhetők benne a múlt nyomai, pontosabban az a vörös fonal, amely már a térhez és időhöz kötött múltat is átvonta és a mában is folytatódik. Szó szerint persze semmi se vihető át más korokra, Istvánnal, Koppánnyal, Rékával és Gizellával senki se azonosítható, mégis a bennük megzemélyesített általános elvek és értékek prototípusai sajátos, azaz térhez és időhöz kötött formában feltűnnek más korokban is. Ezért fedezünk fel a történelemben számtalan hasonlóságot, amely nem csupán analógia, metafora, hanem *az általános azonosság korok szerinti értelmezése és megélése*. Ha minden kor és ezen belül minden egyed sajátos térhez és időhöz kötött értékekkel is rendelkezik, mégis érték és elvrendszerének számos tartozéka nem más mint *az általános értékek korszerű értelmezése* (nem reprodukálása) *és gyakorlata*. Az idealisztikus fundamentalizmussal és a helyzeteket abszolutizáló relativizmussal szemben tudatosítanunk kell azt, hogy minden történelmi jelenség egyidejűleg *általános, epokális és individuális dimenzióval* rendelkezik. Ez ugyanúgy vonatkozik az egyedekre mint az intézményekre és a társadalom egészére. Bármelyik dimenzió túlhangsúlyozása, sőt esetleges kikapcsolása elhomályosítja és nem egyszer teljesen elferdíti a történelmi képet.

Mindennek előrebocsátása után szinte retorikussá válik a kérdés, hogy van-e epokálisan és individuálisan értelmezett és gyakorolt általános vörös fonal a magyar történelemben, hiszen ez a meggyőződés hatja át a mai napig történelmi és nemzeti öntudatunkat. Ilyen az a nemzeti sors, amely arra kényszerítette népünket, hogy a honfoglalástól kezdve napjainkig, két világ, kelet és nyugat között keresse nemzeti létének és fennmaradásának reális lehetőségeit.

Koppányt és követőit ugyan kelet felé húzta a szívük és vérük, nemeg a vaskos hagyományt töretlenül képviselni akaró és az elidegenedéstől aggódó mokány ösztön, de végülis Istvánban a mérlegelő távolba néző reális ész győzött. Ki kellett békülni, hogy fennmaradjunk és alkalmazkodni, hogy lábat vethessünk. Jóllehet « Veled Uram, de nélkülöd », ahogy István koppányosan mondja a rokkoperában, talán sejtve a jövőt, hogy Isten új népének keresztény népekkel szemben (II. Szent Henrik) kell önálló állammá lennie. Ez, egyideig, sikerült is.

Mátyás király halálával (1490) befejeződött népünk nemzeti önállóságának és függetlenségének fénykora. A Gondviselés ugyan megóvott bennünket attól, hogy végleg lekerüljünk Európa térképéről, mint nemzet és nép fennmaradtunk, de Európa hadszínterévé válva, kelet és nyugat ütközőterében sorvasztott bennünket az idő, és István király országalapító koncepciója a szándékok, törekvések, de nem egyszer az álmok és óhajok politikailag irreleváns világába húzódott vissza. Csöbörből vödörbe esve, *két pogány közt* hullattuk vérünket, és nemzeti sorsunk az ide-oda sodrásban olyan politikai érdekek függvényévé vált, amelyek nem népünk létigényéből születtek, és nem a mi érdekeinket szolgálták. A törökök ellen harcolva éltetett ugyan bennünket a tudat, hogy nyugatnak és a kereszténységnek védőbástyája vagyunk. De akarva akaratlanul és elsősorban mostoha földrajzi helyzetéből kifolyólag minden kis keleteurópai és balkáni nép védőbástya volt. Teljesen logikusan a törökök szemében is védőbástya volt Buda, természetesen megfordított előjelekkel. Az eszmeileg magasztos szerep politikailag kedvezőtlennek bizonyult, és hosszú távon érzelgős irreális ideológiává satnyult. A nyugati világnak használt, mi csak kártyavárát építhettünk rá. A szolgáléküségig menő nyugat felé hízelgés a « megvédettek » ugyanis még abban sem gátolta meg, hogy mint « felszabadítók » népünk elnyomóivá ne legyenek. Alig húsz évvel Buda visszavétele után « a mi édes hazánkat az ausztriai járom alól való felszabadításra... » ösztökéli Rákóczi fejedelem. De még Róma is ellenünk fordult. XI. Kelemen pápa két bullájával (1709 aug. 17, 1711 jan. 9.) elítélte a kuruc szabadságharcot. József császár nyomására és « magasabb » politikai érdekekből tette, de hát megtette. Koppányvért szagolt volna a Szentatya? Talán nem is indokolatlanul,

bár Rákóczi hívő katolikus ember volt. S így beteljesedtek a le nem írt írás szavai: « Koppány és István népe vagytok, lázadóké és kiegyezőké, ti mind a kettőt választottátok! ».

S valóban, ellentétben szomszédainkkal, mi mindig *lázdunk*, és aztán, a törvényszerűvé vált vereség után, *kiegyeztünk*, vagy legalább is egyezkedtünk. Aztán kövel dobáltuk egymást, a lázadókat és kiegyezőket, hogy végülis *mindkettőjüknek szobrot emeljünk*. A paradoxon persze csak az életidegen fundamentalisták és az elvtelen pragmatisták szemében ellentmondás. Csak szintézissel maradhattunk meg mindig. A « dupla vagy semmi » gondolkodás radikalitása összeforrott bennünk a jobb-rosszabb kompromisszumok pragmatizmusával, de egyik se volt soha elvi stratégia, hanem csupán a létfenntartási ösztön gyakorlata, mert így is, úgy is, ahogy éppen lehetett, Koppány szívével és István eszével, élni kellett tovább.

Vannak szerencsés népek, akik sem lázadásra, sem kiegyezésre nem igen szorulnak, de mi soha nem tartoztunk közéjük, és az ő szemszögükből érthetetlenek is vagyunk, különösek, és persze — már István óta és ennek ellenére — idegenek. Az idegenszagúságból adódó « másság » történelmi hermeneutikánk sajátosságából adódik, hisz még azt se tudjuk pontosan, hogy honnan is jöttünk. Ha Juliánusz barát nem éppen az ellenkező irányba indult el (tőlünk ez is kitelik), akkor talán megoldotta a talányt, de szerencsére sírba is vitte. Így legalább nem kell fehér lovakat áldoznunk a Hadak Urának, bár úgylis csak verseskötet lett volna az egészből, a paradoxon realitás menne tovább.

A cél ismeretes, hallgatva se adtuk fel (és sokszor csak azért hallgattunk, hogy fel ne adjuk) csupán a dátum ködfoszlány, szóba nem önthető. Szerencsésebb népek ismerik a jövőjüket, derék svájci másodhonpolgárain már tudják, hogy ki lesz 2056-ban az elnökük (mert név és személy teljesen lényegtelen) és azt is, hogy mennyi lesz az export-import bilánc kiegyenlítődése folytán kialakult nemzeti jövedelem bruttóelosztási mérlege, — és persze rettenetesen unatkoznak. Hát ezt az egyet, hogy mi az elmúlt évezred folytán illetően formában unatkoztunk volna, nem lehet mondani ránk. És azt se, hogy politikai gondolkodásunkat befolyásoló látnokaink és lángoló lelkű költőink az empirikus szociológia áldozataivá lettek. Ezért szerettük (és szeretjük) rajongva őket — de ezért állítottunk nagy tisztelettel szobrot egy pár bölcsnek: István királynak, Széchenyinek és Deák Ferencnek.

Mert történelmünk dialektikus örvényeiben megtanultuk (remélhetőleg), hogy az álmoktól el nem szakadt és *elveket őrző flexibilis gyakorlat* feltételezi a mindenkori (legtöbbször nem tőlünk függő) realitást, de ugyanakkor az adottságok *létterének kibővítési igényét*, más szóval, a valóság transzcendentálási szándékát. Mert sem a lét határainak *circulus vitiosus-szerű* stabilizálása, (konzervatív dogmatizmus), sem a lét realitásaitól absztraháló eszményiesítés (illuzórikus idealizmus), nem szolgálja a jövőt.

Buda visszafoglalása óta világos, hogy *sehová se tartozunk magunkon kívül*, és hogy sajátos eredetünk, kultúránk, idegen szép nyelvünk, életérzésünk és gondolkodásunk gyökereiből kell felépíteni nemzeti életünket, és mindezt sajátos földrajzi helyzetünk komponenseként. Így vált a *lázdás és kiegyezés*, a kelet-nyugat közötti helykeresés pragmatikus dialektikája létfenntartási módszertanunká. Persze a létfenntartás, a két szék közötti balanszírozás és helycserés orientálódás, hosszú távon nem elég, jóllehet az is már valami, ha *más széke sarkán sajátosan ülünk*. Mert ha ez nem is jövő, mégis így költőinkkel álmódva és realistáinkkal óvatosan helyünket keresve próbálgatjuk a jövőt, hogy milyen lehetne, milyen legyen az a harmadik szék, kelet és nyugat között, ami végre a miénk.

Szólj Istenem
 nyilvánulj meg nekem
 Hatalmad végtelen
 mutasd meg életem értelmét
 Szólj Istenem
 adj most jelt énnekem
 Adj erőt küzdenem
 hadd legyen életem
 tehozzád méltó
 szép és jó
 Add meg hát
 hogy szándékod szerint
 itt országod legyen
 S én rád bízom az életem
 (István könyörgése a rokkoperából)

~ ~ ~ ~ ~

Katolikus Szemle

1986.

XXXVIII. évfolyam 2. szám

BOGYAY, TAMÁS : A MAGYARSÁG MINT « NYUGAT VÉDŐBÁSTYÁJA »**Egy eszme történeti folytonossága**

A cím mindnyájunknak a török elleni küzdelmeket juttatja eszébe. Annyiban joggal, hogy ez a gondolat akkoriban vált Európa-szerte szállóigévé. Ezelőtt közel ötven évvel ezért adták a Magyar Történelmi Társulat kiadta öt-kötetes *Magyar Művelődéstörténet* harmadik kötetének azt a címet: *A kereszténység védőbástyája*. Az egyszerű cím azonban legalább három különböző kérdést rejt magában. Az első egyszerűen történelmi *ténykérdés*: Mikor és miként szolgált a magyarság, vagyis Magyarország és népe, a tőle nyugatra eső európai országok védelméül keletről jövő veszedelmekkel szemben. A másik két kérdés mondhatnánk inkább eszmetörténeti jellegű: Tudatában volt-e a magyarság ennek a szerepének, tudatosan vállalta-e, és meghatározta-e ez a szerep, vagy mondjuk hivatás a magatartását? Végül: Mint vélekedett erről a külföld, a közvetlenül érdekelt Nyugat?

A három kérdést persze nem lehet szigorúan szétválasztani. De már az elsőnél, a ténykérdésnél kitűnik, hogy ez a védőbástyaszerp jóval korábban kezdődött, mint a törökveszedelem. Azt mondhatjuk, szinte adva volt már a Kárpátoktól övezett Közép-Duna-medence geopolitikai helyzetében. Azt hiszem, mindenki maga elé tudja képzelni Európa hegy- és vízrajzi térképét. Azonnal szembeötlik földrészünknek szinte mértani közepén a Kárpátok koszorúja. Ez a Kárpát- vagy Közép-Duna-medence voltaképp csak nyugat és dél felé van nyitva. De dél felé is van természetes gát, épp a Duna. Nyugat felé viszont folyóvölgyek útjai vezetnek, ebben az irányban nincs bástya, hanem épp ellenkezőleg tágas kapu nyílik. Különös, de tény, hogy ezt a földrajzi egységet csak lovasnomád népek tudták politikai egységbe fogni. Először a hunok, azután az avarok és végül a magyarok. De csak a magyarok kezében vált ez a terület Nyugat védőbástyájává. IV. Béla magyar király volt az első, aki ezt világosan felismerte, és a gondolatot szavakba is öntötte. Mi ennek az oka?

Magyarország, mint a keresztény Nyugat része

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy minden védőbástyaszerp önvédelem, sőt elsősorban az. A magyar történelemben is akkor kezdődik ez a szerep, amikor Magyarország a keresztény Nyugat része lesz. Mind a hunok, mind az avarok megmaradtak keletieknek. Hogy mit jelentett Nyugat az utolsó másfélezer esztendőben, azt Szűcs Jenő fejtette ki igen világosan az Európa három történeti régiójáról szóló kis könyvében. Ebben a könyvben csak egy fogalmat, illetve megjelölést kell kifogásolnom: Közép-Kelet-Európáról beszél Kelet-Közép-Európa helyett. Nyilván a latin *Európa centro-orientalis* és a francia *l'Europe centre-orientale* hatására. Mert világos, hogy Magyarország nem Keleteurópa középső részén fekszik, hanem Középeurópa keleti szélén. Ha a mi tájunk Közép-Kelet-Európa lenne, akkor Ausztria is Keleteurópához tartoznék, amit mindenki képtelenségnek tartana.

Mint Szűcs Jenő kifejti, a karoling korban, ezelőtt 1200-1100 évvel, az európai Nyugat, az *Occidens* határa a Kárpátmedence nyugati szélén volt. Géza nagyfejedelem és Szent István király műve volt, hogy az egész Kárpátmedence része lett *Occidens*-nek. A karoling korban az összeomlott avar birodalom nyugati részére, a mai Dunántúlra kiterjeszkedő keleti frank hatalom ezt a területet, a rómaiak nyomán Pannóniának hívta. Nem véletlen, hogy a 11. században ezt az elnevezést terjesztették ki az egész magyar királyságra. Szent István állama vállalta a késő római keresztény örökséget. A magyarság mintegy frontot változtatott, az eurázsiai steppeövezet utolsó tagját, a Közép-Dunamedencét elszakította keletről. A terület, amely a 10. század első felében még nyugat elleni hadjáratok bázisa volt, most a keletről jövő támadásokat fogta föl és hátrította el. Ugyanis még mindig tartott a pusztamezők övezetének nagy kelet-nyugati népáramlása. Ez hajtotta a magyarságot is a 9. század végén ide, és ez ellen kellett védekeznie az új hazában. Szent István Nagyobb legendájában olvassuk a szárazon reális történetet:

« Egy éjszaka István valamely titkos sugallattól hirtelen fölriasztva megparancsolta, hogy egy futár egy nap és egy éj alatt siessen az erdélyi Fehérvárra, és tereljen minden földeken lakót a városok falaihoz oly gyorsan, amint csak lehet. Mert előre megmondta, hogy itt teremnek a keresztények ellenségei, vagyis a besenyők, akik akkor a magyarokat fenyegették, és fel fogják dúlni földjüket. Alig teljesítette a követ a király parancsát, itt is volt már a besenyők váratlan csapása : gyújtogatással és fosztogatással mindent elpusztítottak, de Isten kinyilatkoztatása révén a boldog férfiú (vagyis Szent István) érdemeiért az emberi lelkek a falak menedékében megmaradtak. »

A Kisebb legenda csodásan kiszínezte a történetet, míg Hartvik püspök, a legfiatalabb, de legterjedelmesebb István-legenda szerzője, a Nagyobb legenda elbeszélését vette át. Ennek lényege, a jövőbelátás, a fenyegető veszedelem megérzése, pszichológiailag nem képtelenség. Jellemző azonban, hogy az önvédelmi harcban az ellenfelet, a besenyőket, akik a magyarokat fenyegetik, « a keresztények ellenségeinek » nevezik. István király tehát már a nagy keresztény közösség nevében veszi föl a harcot.

Tudjuk, hogy Magyarországnak azután a hasonló keleti támadások, besenyő, uz, kun betörések egész sorát kellett kivédenie. Volt köztük persze olyan is, amelyet a bizánci politika zúdított ránk. De a harcok főhőse, László király, még csak *athleta patriae*, tehát az ország önvédelmi harcának a hőse.

Védőfal a tatárok ellen

Aztán jött a tatárjárás, a nagy kelet-nyugati lovasnomád áramlásnak talán leghatalmasabb hulláma. Bár a mongol hadak asszonyostól, gyerekestől jöttek, ez már nem volt igazi népvándorlás, új hazát keresés, hanem egy világhatalmi eszme megszállottjainak rohama. Történetét ismerjük. 1241 tavaszán Lengyelországtól a Balkánig hatalmas ívben vonultak föl a mongol seregek, amelyek végül is a Duna-Tisza síkján találkoztak. A száraz steppe lovasai itt megtorpantak a Duna vizénél. Ekkor írta IV. Béla magyar király segélykérő levelei egyikét Konrád német királynak, amelyben először foglalta szavakba a védőbástya gondolatát.

« Egyébként azt a hírt vettük, hogy a tél elején Németországot akarják hirtelen megrohanni, remélve, hogy innen, minden akadály elhárulván, minden országot és tartományt elfoglalhatnak. Mivel tehát nemcsak a mi, de az egész kereszténység reménye van jelenleg kockára vetve, miután *a mi védőfalunk nagyrészt leomlott*, a Ti Kedvességeket bizalommal kérjük és intjük, könyörgésekkel ostromolva az Urat is, hogy Jézus Krisztus nevének tisztességéért és a mi könyörgésünkért méltóztatatok késedelem nélkül segítségre sietni a mi védelmünkre, helyesebben az egész keresztény emberiség megmentésére a hitetlenek ellen. »

1242 január 19-én kelt a horvátországi Csázma mellett a királynak a pápához írt levele, amelyben többek közt ez áll:

« Ime most harmadszor küldjük Atyaságtokhoz kedves szerzetes testvéreinket, kérve Atyaságtokat..., minél gyorsabban küldjön Magyarországra olyan harcosokat, akik tudják, akarják és képesek velünk és Istennek hála még szép számmal lévő mieinkkel együtt Istenért magukat *falként odavetni*, főképpen azért, hogy a Duna folyót át ne léphessék, melyen a mindenható Isten eddig megakadályozta átkelésüket, különben Krisztus nevének emlékezete és a római egyház áldásából nekünk és atyáinknak mindez ideig juttatott korona dicsősége attól kezdve eltörölnék, és szabad utat nyernék mindenfelé a többi országok megrohanására.»

Pár nap múlva jött a kemény hideg. A Duna befagyott és megkezdődött a dráma utolsó felvonása. Hogy nem lett belőle tragédia, azt annak köszönhetjük, hogy a világhódítók hajtóvadászata nem tudta elejteni a legfőbb vadat. A tatárok nem tudták elfogni a királyt, pedig csak ez jelentette volna az ország teljes meghódítását. Ögödej nagykan halála hírére Batu kán abbahagyta a hadjáratot és kiürítette az országot, amelynek uralkodóját nem sikerült sem meghódításra kényszeríteni, sem elfogni és megölni. De a nagy tervről Dzsingisz kán utódai még jó ideig nem mondtak le. IV. Béla 1250-ben, Szent Márton napján, azaz november 11-én, Sárospatakról írt a pápának egy hosszú levelet. Érdemes ebből bővebben idézni. IV. Béla megdöbbentő világosan látta országának geopolitikai helyzetét, még ha — mint látni fogjuk — egyes történeti példái tévesek is. Mindenek előtt kíméletlenül levonta a tatárjárás tanulságait, így írt:

« Főleg két dolog miatt írunk: hogy ne vádoltassunk se lustasággal, se hanyagsággal. A készség dolgában ezt mondjuk: amit a gyakorlati tapasztalat harci készségünkben megmutathat, azt már megmutattuk, mikor magunkat és a mieinket kitettük a tatárok soha nem látott erejének és fűrfangjának. De hanyagsággal sem vádoltathatunk, mert mikor a tatárok országunkban harcoltak ellenünk, a szóban forgó ügyben megkerestük az egész kereszténység három legfőbb udvarát, tudni illik a Tiéteket, mint amelyet a keresztények minden udvar urának hisznek és vallanak, a császárt, amelynek szándékunkban volt magunkat is alávetni, ha az az említett pestis idején nekünk hathatós segítséget és támogatást nyújt: megkerestük a franciák udvarát is, de mindezekről semmiféle vigaszt vagy segítséget nem kaptunk, csak szavakat. Mi pedig ahhoz folyamodtunk, amihez lehetett, és a kereszténység érdekében megalázva királyi méltóságunkat, két leányunkat a rutének két hercegéhez, a harmadikat meg Lengyelország hercegéhez adtuk nőül, hogy tőlük és más keleti barátainktól megtudhassuk a tatárok gondosan titkolt terveit, és így szándékaikkal és csalárd fűrfangjaikkal alkalmasabban szembeszállhassunk. Befogadtuk a kunokat is országunkba, és sajnos most pogányokkal védelmeztetjük országunkat, pogányokkal tiportatjuk le az egyház ellenségeit. »

Hogy mit kell tennie a magyar királynak és miért, azt IV. Béla a következőkben foglalta össze:

« Abban állapotunk meg sok tanácskozás után, hogy nekünk is, egész Európának is üdvösebb lesz, ha a Dunát várakkal erősítjük. Mert ez az ellenállás vize. Itt szállt szembe Heraclius Koszroessel a római birodalom védelmében. » (A példa téves, Heraclius a Dunánál, de az Aldunánál nem a perzsákkal, hanem az avarokkal szállt szembe). Az idézet így folytatódik: « Itt (már mint a Dunánál) álltunk mi is, bár felkészületlenül és súlyos csapás után, tíz hónapon át ellene a tatároknak, pedig országunk akkor még úgyszólván teljességgel várak és védők híján szűkölködött. Ha ezt, ami távol legyen, a tatárok egyszer birtokba veszik, nyitva áll a kapu számukra a többi katolikus hitű ország felé, mert egyrészt itt nincs a keresztények felé útjukat álló tenger, másrészt családjaikat és csodálatosan sok állatukat alkalmasabban helyezhetik el itt, mint bárhol. Például hozhatjuk Attilát, ki keletről nyugat leigázására jöve, kezdettől fogva Magyarország közepébe helyezte székhelyét: a császárok viszont, akik nyugatról harcoltak kelet alávetésére, egyre gyakrabban országunk határai között gyűjtöttek sereget. » (Itt IV. Béla, illetve a levél fogalmazója nyilván Marcus Aurelius római császárra gondolt). « Mindezekről tehát gondoskodják főpapi Szentségek, és kegyeskedjék gyógyító orvosságot alkalmazni, mielőtt a seb elmérgesedik. A bölcsek sokasága csodálkozik azon, hogy ilyen körülmények között Atyaságtok támogatta Franciaország királyának, az egyház e nemes tagjának Európa határaiból való távozását. Még inkább csodálkozik és nem szűnik meg csodálkozni azon, hogy az apostoli kegyesség annyira gondoskodik a konstantinápolyi császárságról meg a tengerentúli részekről, amelyek, ha elvesznek is — ami távol legyen —, nem ártana Európa lakóinak annyit, mintha egyedül csak a mi országunkat foglalják el a tatárok. »

A történelem IV. Bélát igazolta. IX. vagy Szent Lajos francia király egyiptomi kereszties hadjárata teljes kudarcba fulladt, hamarosan megbukott a konstantinápolyi latin császárság is, és pár évtized leforgása alatt elvesztek mind a közelkeleti, keresztiesek alapította fejedelemségek. A pápai diplomácia azonban nem hallgatott a magyar királyra, sőt a mongolokban szövetségest látott az Iszlámmal szemben. Szerencsére Dzsingisz kán birodalma széttöredezett, az ún. Arany Hordának nem volt már ereje, hogy felújítsa a régi nagy világhódító terveket. Pedig IV. Béla unokája, Kun László király, játszott a gondolattal, hogy visszaforgatja a történelem kerekét, és tatár kardokkal ütteti le egész Rómaig a papok fejét, akik törvényt akarnak szabni neki. De Nyugatot, ami általában a latin kereszténységet jelentette, jó száz évig nem fenyegette többé keleti veszély.

Az Anjouk és Zsigmond török harcai

Az Anjouk alatt Magyarország európai nagyhatalom, de még nem védőbástya, bár a török már megveti lábát Európa földjén. 1332-ben tűnnek föl az első portyázók, 1335-ben Gallipoli török kézre kerül, 1359-ben jelennek meg először török csapatok Konstantinápoly falai alatt, 1361-ben elesik Drinápoly, amelyet I. Murád szultán a birodalom fő- és székvárosává tesz. Bizánc és a balkáni szláv fejedelemségek sorra adófizetőivé lesznek az új hatalomnak, amely a világot nemcsak meghódítani, hanem Allah hitére is akarja téríteni. Terjeszkedésében ez az első lépés a teljes alávetés felé. Ugyanekkor Nagy Lajos egyrészt az örökölt királyi címeiben jelzett hűbérúri fennhatóságát akarja elismertetni, másrészt missziós buzgalom hevíti: meg akarja semmisíteni a bogumil eretnekséget és visszavezetni Rómához a szakadárokat. De a misszió, amelynek a magyar király fegyverei nyitnak utat, eleve kudarcra van ítélve. Sőt hozzájárul ahhoz, hogy a Balkán orthodox népei és hintapolitikát űző fejedelmek a török csatlósáivá váljanak.

A történetírók tehát nem egészen alaptalanul vádolták Nagy Lajost azzal, hogy a török veszedelmet nem ismerte fel, és nem lépett föl ellene. Hóman Bálint azzal mentegette, hogy a körülmények folytán nem is ismerhette föl. Volt olyan történész is, aki egyszerűen nem is vett tudomást arról, hogy Lajos király uralkodása vége felé nemcsak szembe szállt a törökkel, hanem jelentős győzelmet is aratott I. Murád szultán és bolgár csatlósja, Sismán cár fölött. Egy olasz forrás, a *Cronaca Carrarese*, 1377-re tette ezt a győzelmet. Kumorovitz Bernát 1983-ban megjelent alapos tanulmányából azonban a következők derülnek ki: A török veszedelemre Lajos király is felfigyelt, XI. Gergely pápa pedig erősen ösztökölte, hogy saját országai érdekében is lépjen fel ellene. A pápa azonban nem volt hajlandó lemondani erre a célra a magyarországi tizedekről, ami feszültté tette a viszonyt a magyar királlyal. Lajos így a pápa tudta nélkül indította meg nagyszabású hadjáratát a Havasalföldre — nem 1377-ben, hanem már 1375-ben. A közvetlen ok, mondhatnánk ürügy, az volt, hogy a töröktől és bolgár csatlósától támogatott Lajk havasalföldi vajda felmondta neki a hűséget. A voltaképeni ellenfél azonban I. Murád szultán és Sismán bolgár cár volt. Nagy Lajos győzött, és ezzel megtorpant a török terjeszkedés északra a Dunától. Hogy ez nem volt holmi hűbérúri csetepaté, hanem komoly összecsapás, aminek a győztes igen nagy jelentőséget tulajdonított, ma is bizonyítja Máriacell. Erről legjobban Szamosi József tanulmányaiból és Máriacelli kalauzából tájékozódhatunk. XI. Gergely pápa ezek után elegendőnek vélte, ha a johanniták egy kis lovagsereget, pár száz főt küldenek Konstantinápoly megsegítésére. Hogyan ítélte meg Nagy Lajos az általános helyzetet, nem tudjuk, hiszen alig hét évvel élte túl diadalát. De hogy a pápa mennyire lebecsülte a veszélyt, az hamarosan kitűnt.

Nagy Lajos halála után hét évvel, 1389-ben, a délszláv fejedelmek serege a Rigómezőn döntő vereséget szenvedett, és a magyarok számára legfontosabb déli ütköző állam, Szerbia, török vazallussá vált. Rögtön megkezdődtek a török betörések a Dunától északra fekvő magyar területre is. A Száván és Dunán túli bánágok övezete egyre kevésbé tudta védeni a voltaképeni országhatárt. Magyarország déli végein nem volt többé nyugalom.

Ekkor már Nagy Lajos Mária leányának, a királynőnek a férje, Luxemburgi Zsigmond ült a trónon, aki fölvette a harcot. Az európai köztudatban most lett Magyarország a Nyugat, vagy mint akkoriban általában mondták, a kereszténység védője. Ezért mondta II. Piusz pápa 1459-ben, hogy Magyarország több mint hetven éve szolgál kelet felé a keresztény hit védőpajzsaként.

Mint a filológiai kutatás kiderítette, nem kevesebb mint tíz különböző latin kifejezés volt használatban ennek a szerepnek a megjelölésére. A leggyakoribb volt a *propugnaculum*, védőbástya. De használatos volt, a *praesidium* is vár jelentésben, valamint az azonos értelmű *arx*. Közismert az *antemurale*, védőfal, de volt Magyarország *obex*, védőgát, *vallum*, védősánc, *murus*, köfal, *columna*, oszlop is. Sőt az egyéni közelharc védőfegyvereihez is hasonlították, lehetett jelzője a kerek pajzsot jelentő *clipeus* és a hosszúkás pajzs neve, *scutum* is.

Európa mindenesetre tudatára ébredt a török veszedelemnek. Ezt bizonyítja az 1396-os nemzetközi keresztes hadjárat, amelynek élén Zsigmond király állt. A hadjárat Nikápolynál a francia lovagok esztelen virtuskodása következtében katasztrofális vereséggel végződött.

Több mint háromszáz évig tartott először csak a déli végeken, majd az ország belterületén a legfeljebb átmeneti ellanygulásokat ismerő küzdelem a törökkel. A hadtörténelem dolga végigkövetni ennek véres és szomorú krónikáját. Nekem be kell érnem azzal, hogy pár példán bemutassam, hogyan látta és értékelte ezt a külföldi és maga a magyarság.

1410-ben Zsigmond magyar király volt az első európai uralkodó, akit a keresztény hit bevehetetlen köfalának, pajzsának erős karjának nevezett egy pápai levél. A kitüntető jelzők dokumentumértékét nem csökkenti az, hogy a levél egy ellenpápatól, XXIII. Jánostól származik, sem az, hogy épp egy vihariszünetbe esett. A mongol Timur Lenk ugyanis 1402-ben Ankaránál tönkre verte és foglyul is ejtette I. Bajezid szultán, ami egy jó évtizedre megbénította az oszmán birodalom expanzív erejét.

1440-ben, Habsburg Albert király hirtelen halála után, a magyar rendek az ellopt koronával megkoronázott csecsemő utószülött V. László helyett épp azért emelték III. Ulászló lengyel királyt a magyar trónra, hogy erős férfi vezetésével állhassanak ellent a töröknek. A fiatal lengyel király, aki nálunk I. Ulászló néven lépett trónra, már koronázása előtt Krakkóban kiadott oklevelében kijelentette, hogy elsősorban a két orszáért vállalja a magyar királyságot, mert ez a kettő az Isten neve becsülete és a katolikus hit védelmében a hívők köfala és pajzsa.

A Hunyadiak

I. Ulászló komolyan vette a reá hárult súlyos feladatot. Magyar részről ekkor már Hunyadi János volt a hadműveletek vezetője és általában a török elleni harc lelke. 1444-ben Várnánál a király könnyelmű hősiessége változtatta a már-már kivívott diadalt katasztrofális vereséggé, amely Ulászlónak is életébe került. A négy évvel előbb csecsemőként megkoronázott V. László gyámjának, III. Frigyes német királynak a hatalmában volt a szentkoronával együtt. Frigyes természetesen minél több hasznot akart húzni a helyzetből. Kancellárja és fő diplomatája a kiváló olasz humanista, Enea Silvio Piccolomini volt. A tárgyalások során a kancellár arra igyekezett rávenni a magyarokat, hogy minden feltétel nélkül fogadják el a gyermek Lászlót királyuknak. A humanista diplomata iparkodott megnyerni magyar tárgyalófelelt.

1445-ben Szécsi Dénes esztergomi érsekhez intézett levelében ezért írta azt, hogy « a keresztény vallás akkor van biztonságban, ha Magyarország, amely a köfala, sértetlenül áll. » De hogy ez nem pusztán diplomáciai hízélgés volt, hanem az akkori európai vezető körökben általános vélemény, bizonyítja, hogy 1447-ben V. Miklós pápa épp III. Frigyesnek írta: Magyarország, amely mindig híve volt a római egyháznak és az apostoli székeknek, a hit szilárd pajzsának mutatkozott a hitetlenekkel szemben, és a kereszténység védelméért küzdött.

Hunyadi János szerepét, a déli harangszó történetét, azt hiszem, nem kell itt elmondani. Legyen elég egy dologra föl hívni a figyelmet. Amint Hunyadinak a humanista Vitéz János váradi püspök által fogalmazott leveleiből kitűnik, ő tisztában volt azzal, hogy Magyarország ereje egyedül nem elég a török kiszorítására Európából. Másrészt a támadást tartotta a legjobb védelemnek: nem szabad közel engedni a törököt a hazához.

1455-ben, még Nándorfehérvár előtt, III. Kallixtus pápa az esztergomi érseknek joggal és őszintén írhatott tehát « a dicső Magyarországról, amelynek érdemeiért a legnagyobb mértékben el vagyunk kötelezve, és amely eddig szokásos védőpajzsa volt a kereszténységnek. » Ugyanez a pápa 1457-ben, Hunyadi halála után írta megint a magyar egyház fejének, hogy « minden keresztény hatalom számára Magyarország és a magyar nemzet a szilárd vára a katolikus hitnek. » 1458-ban, megint III. Kallixtus előtt, Enea Silvio Piccolomini III. Frigyes császára képviselőjében így szónokolt: « Magyarország pedig a köfal és vallásunk legerősebb védőbástyája meg pajzsa, amely már régóta véd minket. »

A következő évben, 1459-ben, Enea Silvio Piccolomini II. Piusz néven maga lépett a pápai trónra. Most már önállóan vette kezébe a török elleni harc ügyet. Mantovába nemzetközi csúcstalálkozót hívott össze és megpróbálta összefogni a török ellen az európai hatalmakat.

Ezen a kongresszuson mondta: « Csak a hű magyarok tartanak ki, de nem fognak sokáig megállni, ha nem segítik őket. És bizony nektek keleten csak ők maradtak meg fal gyanánt, ami ha leomlik, nem lesznek biztonságban sem a németek, sem a csehek, sem a lengyelek. Az utat nem fogják elzárni se meredek hegyek, se mély folyók. Magyarország legyőzésével a töröknek semmi sem fogja útját állni, semmi sem lesz áthághatatlan a világalomra törőknek.» II. Piusz pápa kezdeményezése teljes kudarcot vallott. Ezután írta, 1462-ben, Milánó urának, Francesco Sforzának: « Ne hagyjuk cserben Magyarországot, a keresztény nép védősáncát, amely a hívő nemzetek elleni invázió kapuja. »

Ekkor már Mátyás király ült a magyar trónon. Őt is szokták azzal vádolni, hogy a török elleni küzdelem helyett nyugati expanzióra cserélte fel erejét. Tény az, hogy dél felé hamarosan áttért a védekező, defenzív hadviselésre. Támadó hadjáratok helyett erősítette a határvédelmet. Aki megnézi Balogh Jolán hatalmas, alapvető monográfiájában Mátyás építkezéseinek a térképét, láthatja, hogy ezt igen gondosan és előrelátóan csinálta.

Mátyás kül- és belpolitikájában nem egy ellentmondást találtak a történészek, amelyeket nem tudnak racionálisan megmagyarázni. Az, hogy délen, a törökkel szemben, beérte a védelemmel, Mátyusz Elemér szerint azonban érthető. Mátyás király belátta, hogy Magyarország ereje nem elég a török visszaszorításához. Mint láttuk, Hunyadi János is így vélekedett. Mátyusz következtetését Fügedi Erik gazdaságtörténeti kutatásai is megerősítették. A látszólag értelmetlen nyugati hódításokra is lenne magyarázat. Mátyusz Elemér úgy látja, hogy a király hatalma gazdasági bázisát akarta növelni fejlett iparral és kereskedelemmel rendelkező területek megszerzésével. Ezeknek a jövedelme segítette volna őt az elavult bandériumok helyett a török haderővel egyenrangú nagy zsoldossereg felállításában.

Akárhogy is volt, annyi bizonyos, hogy Mátyás király a II. Piusz pápa által összehívott mantovai kongresszus kudarc után nem számíthatott semmiféle külső segítségre. Még a pápákéra sem, akik messze elmaradtak széles látókörű és a török veszedelmet halálosan komolyan vevő elődjüktől. Diplomáciájukban azonban ők is éltek a már közhellyé vált gondolattal. II. Pál írta 1469-ben III. Frigyes császárnak, hogy eddig Magyarország szokott az egész kereszténység védőpajza lenni. Mátyást autokrata egyházpolitikája sokszor élesen szembeállította a szentszékekkel. A pápák ilyenkor bókoltak neki, hogy megnyerjék. VIII. Ince 1484-ben magát a királyt nevezte a keresztény hit védőpajzsának és legerélyesebb védőjének, aki mindig védőfala volt a kereszténységnek és az is marad. 1489-ben ugyanezen pápa követe mondta a királynak: « Eddig Felséged volt a keresztény hit kőfala és védőbástya. » Mátyás viszont épp saját álláspontja alátámasztására hivatkozott 1481-ben a pápánál arra, hogy ő az egész kereszténység javát szolgálja, amelynek védősáncában táborozik. Joggal írhatta sógorának, Aragóniai János bíborosnak, Beatrix királyné öccsének is, hogy országa mint a kereszténység védőfala állandóan felfogja a török minden nagyobb támadását, mielőtt ez máshová behatolhatna. Mátyás király olasz történetírója, Bonfini, művét ugyan csak a király halála után jó pár évvel fejezte be, de nyilván az ő felfogását adta vissza, amikor azt írta:

« Isten azért rendelte a keresztény világ határára a szilaj szittyá fajt — vagyis a magyart —, hogy az igaz vallás birtokában makacs védője legyen az igaz hitnek minden hitetlenség ellen. »

Mohács és Budavár eleste

Mátyás halála után megindult a déli végvárövezet romlása. Magyarországnak azonban állania kellett a harcot. A Bonfini leírta mátyási gondolat tér vissza a pesti ferences házfőnök, Laskai Osvát egy prédikációjában:

« Ezt az erős népet, amelynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelte Isten pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorsága és derekassága révén a szent kereszténység az óhajtott békét élvezhesse. »

A pápák sem gondolkodtak másképp. II. Gyula pápa 1505-ben írta, hogy « ez az ország mindig védőfala és legerősebb bástya volt az egész kereszténységnek. » X. Leó, akit 1513-ban Bakócz Tamás ellenében választottak pápának, hasonlóképp vélekedett: « Magyarország az egész kereszténységnek bevehetetlen vára és legbiztosabb védőbástya a hitetlenekkel szemben. » Sajnos, hamar kiderült, hogy tévedett. Tíz év múlva, Mohács előestéjén, II. Lajos magyar király, már azt írta VII. Kelemen pápának. « Országaim, egykor az egész kereszténységnek legerősebb védőbástyái, most nagyon leromlottak és mindenütt megtörttek. »

Mohácsnál összeomlott a magyar bástya és az ország hadszíntérre vált. A nyugat, pontosabban V. Károly császár, akinek birodalmában sohasem nyugodott le a nap, most ébredt rá, mit jelent neki Magyarország. 1540-ben a császár követet küldött Zápolya János királyhoz azzal az ajánlattal, hogy hajlandó magára vállalni Magyarországot, illetve Buda vára védelmét.

« Magyarország — mondja — a kereszténységnek legerősebb előbástya, amelynek bukása kimondhatatlan károkat okozna a keresztény világnak. Budavár elvesztése nemcsak Magyarország és a szomszédos államok, hanem az egész kereszténység végső veszedelmét jelentené. »

János király, akit Habsburg Ferdinánddal, a császár öccsével szemben a szultán tartott meg a trónján, persze nem tárgyalhatott ilyesmiről. És a következő évben, 1541-ben, János király halála után, Szulejmán kardcsapás nélkül elfoglalta Budát.

A szállóige azonban tovább élt. Velence hivatalos irataiban Magyarország továbbra is *bastione della Cristianità*, a kereszténység bástya, és *antemurale e boulevardo di tutto il resto dei cristiani*, az egész maradék kereszténység védőfala és sánca. Ezeket a formulákat átvették a franciák is, akiknél különösképpen épp Mohács után lett Magyarország — Győry János szavaival élve — « a védőbástya név kizárólagos birtokosa ». Közben Franciaország volt az, amely a Habsburgok ellen egyre-másra szövetszövetkezett a törökkel. Mintha lelkiismeretét akarta volna megnyugtathatni a védőbástyaszerep ilyen tüntető hangsúlyozásával. A kitüntető jelzőt most megkapták a hadszíntérre vált ország egyes helyei is, például Szigetvár és Gyula. 1653-ban pedig magyar részről írták Győr váráról, hogy « kapuja és őrálló bástya Alsó-Magyarországnak... és főbb pajzsa hazánknak. » Érdekes azonban, hogy Pierre Danès francia püspök 1552-ben megjelent könyvében a hegyektől körített Erdélyt minősítette az egész kereszténység legbiztosabb védőbástyájának, ami nélkül nem lehetne védeni és fenntartani azt a keveset, ami Magyarországból megmaradt. A török protektorátus alatt álló erdélyi fejedelemség is megőrizte ezt a hírnevét. 1658 végén, miután török-tatár hadak végig dúlták a fejedelemséget és a kortársak szerint több mint százezer embert öltek meg vagy hurcoltak rabságba, Zrínyi Miklós ezt írta egy levelében:

« Talán nem azt siratjuk-e most, hogy Magyarország ledőltevel elveszett a kar, Pannónia jobbja, a pajzs, sőt a keresztény tartományok kőfala, Erdély is? »

A védőbástya eszméje tovább él

A védőbástya-gondolat az egész országra vonatkoztatva a magyaroknál is tovább élt. 1555-ben Verancsics Antal és Zay Ferenc, Ferdinánd király követei a portán, ezt írták a császári titkárnak:

« Egykor Magyarország valóban kőfala és védőbástya volt minden keresztény országnak, nektek pedig mindig kapu, sőt kard és pajzs. »

Jellemző azonban, hogy ezt már múlt időben írták: Magyarország *volt* a védőbástya. A magyarok érezték, sőt tudták és ki is mondták, hogy országuk, amely már csak mintegy jogilag állt fenn és már csak a szívekben élt, nem képes többé betölteni ezt a szerepet. A gondolat azonban oly mélyen gyökerezett a nemzettudatban, hogy ha az ország nem is, de a magyarok maguk továbbra is vállalták a szerepet. Egyszerűen már csak azért is, mert nem láttak más választást. A töröktől áthidalhatatlan világnézeti és kulturális szakadék választotta el őket. A végvári vitézek gondolatvilágában élhetett talán legtisztábban a keresztény Nyugatot védő Magyarország eszméje. Balassi Bálint is ilyen végvári vitéz volt, azért írhatta híres búcsúversében:

*Oh én édes hazám, te jó Magyarország!
ki kereszténységnek viseled pajzsát,
Viselsz pogány vértől festett éles szablyát,
Vitézlő iskola! Immár Isten hozzád.*

A történelmi realitásban a védővonal épp ennek az országnak a szívét vágta ketté. Magyarország, amin gyakorlatban a nyugati és északi királyi terület keskeny sávját értették, a német nemzet elővédje, « *die nächste Vormauer der deutschen Nation* » lett. A német tartományok kénytelenek lettek pénzzel, sőt katonával is hozzájárulni a magyarországi végvárak fenntartásához. Közben egyre fogyott a magyar királyság önállósága. Bocskay óta a török már nemcsak ellenség, hanem alkalmilag szövetséges is, mint volt már Szápolyai János királyé is, ami azután Budavár elvesztéséhez vezetett. De a védőbástya-eszme nem halt el. 1617-ben a wittenbergai egyetemen egy magyar diák nyilvános előadást tartott hazájáról.

Így beszélt: « Azt kérded, mi Magyarország? Kőfala Germániának, Lengyelországnak, Itáliának, sőt megvívhatatlan vára, legerősebb védőbástya az egész kereszténységnek. »

A 17. század történelmi valósága azonban végülis egész más lett: a vasvári béke, a mindig csak nyugat felé harckész Bécs, ahol egy miniszter szájából állítólag kicsúszhatott a mondás: « Inkább vegye meg a török Bécset, mintsem hogy a magyarok

visszanyerjék Budát. » De a török elleni védelem eszméje mégis annyira bele ivódott a közfelfogásba, hogy még Thököly Imre is, aki — gyakorlatilag — mindent föltett a török kártyára, még ő is jónak látta belevenni egy kiáltványába, hogy Magyarország a kereszténység védőbástyája.

Thököly törökre építő politikája —mint tudjuk — teljesen csődöt mondott. 1686-ban, háromszáz évvel ezelőtt, kurucainak jórésze ott harcolt Budavár visszavételénél. Az Iszlám dinamikájától hajtott török veszedelem pedig végleg megtört. De Magyarország mint a kereszténység védőbástyája mélyen beleyökerezett az európai köztudatba. Szép példa van erre Rákóczi Ferenc szabadságharca idejéből. Amikor 1705 őszén komoly béketárgyalások indultak meg I. József császár és király meg Rákóczi megbízottai között, Anglia és Hollandia is elküldte követeit, hogy közvetítsenek. És mind az angol, mind a holland követ megbízólevele Magyarországot a kereszténység védőbástyájának nevezte.

Buda vára visszafoglalásával és a török kiűzésével Magyarországból a védőbástya szállóige története nem ért véget. Mintegy szekularizálva élt tovább, sokszor inkább külföldön. A magyar lett védője a szabadságnak, a civilizációnak, lett bástya pánszlávizmus, pángermanizmus, bolsevizmus ellen. Magyarországnak azonban nem volt többé sem olyan népi ereje, sem olyan hatalmi súlya, hogy újra eljátszhatta volna azt a történelmi szerepet, amelyben majdnem elvérzett. Mit kapott ezért a szerepért? Voltaképp csak szép szílamokat. Az évszázados élet-halál harc alatt talán csak egyetlen idegen volt, aki nemcsak meglátta, hanem meg is értette a védőbástya-szerep történelmi valóságát, és volt mersze ezt ki is mondani:

« Németek és egyéb nemzetbéliek, ne legyetek hálátlanok a magyarok iránt, akik nagy országukat és önmagukat is elfogyasztották a kereszténység oldalán. Nélkülük a kultúrát rég elpusztította volna a török. »

Érdemes megjegyezni a nevét. Mansfeld Károly herceg, Carl Fürst und Graf zu Mansfeld, császári generális volt. 1595-ben Esztergom vára alatt végezte életét, ahol egy évvel előbb Balassi Bálint halt hősi halált, és őt is a seregében dülő járvány ragadta el, mint egykor Hunyadi Jánost.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Nyugat fogalmáról I. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest 1983. Témánkhoz a leggazdagabb dokumentációt nyújtja Térbe Lajos: « Egy szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája) ». *Egyetemes Philológiai Közlöny* 60 (1936) 297-350. A 16. századi francia anyagot összegyűjtötte utalásokkal az egykorú olasz és német példákra Győry János: « A kereszténység védőbástyája ». *Minerva* 12 (1933), 62-128. Lásd még Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet* III. és IV. kötet. Budapest 1935. passim (Szekfű Gyulától). Lukinich Imre: *A három részre szakított ország. Magyar Művelődéstörténet* III. kötet.: « A kereszténység védőbástyája ». Budapest é.n. 5-67. Nagy Lajos hadijáratáról I. Kumorovitz Bernát: « I. Lajos 1375. évi havasalföldi hadijárata (és 'török') háborúja ». *Századok* 114 (1983) 919-982. A király máriacelli kapcsolatairól: Szamosi József: *Máriacelli Emlékkönyv*. Képes magyar kalauz. München-Zürich 1979, és *Nagy Lajos építkezése és emlékei Máriacellben*. München 1983. Különnyomat az *Új Látóhatár* 1982/2. és 1982/3-4. számából. Mátyásról I. Schallaburg '82. *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn* c. katalógusban Elemér Mályusz: « Matthias Corvinus, König von Ungarn » (1-5.) és Erik Fügedi: « Das Königreich Ungarn (1458-1541) » (17-32). Mályusz cikke magyarul is megjelent: *História* 5 (1983) 12-13. Uo. Fügedi Erik: « A magyar királyság gazdagsága Mátyás korában » (10-11).

~ ~ ~ ~ ~

Katolikus Szemle

1986.

XXXVIII. évfolyam 2. szám

SZAKÁLY, FERENC : BUDA EXPUGNATA AC LIBERATA

Budavár visszavívása és felszabadítása

Immár csaknem ezerszáz esztendő fennállása során Magyarország ritkán volt olyan tartós nemzetközi érdeklődés tárgya, mint háromszáz évvel ezelőtt, az 1680-as évek második felében. A keresztény hadaknak a törökök felett aratott egy-egy győzelme nyomán 1683-ban Esztergom és Párkány, 1685-ben Érsekújvár és Szolnok, 1687-ben Eger, Eszék és Nagyhaszn, 1688-ban Székesfehérvár, 1689-ben pedig Szigetvár nevét vette szárnyaira a hírnév. A legnagyobb figyelem azonban

természetesen Buda várának — a magyar királyok egykori rangos székvárosának, a magyarországi török uralom központjának — ostromait kísérte. Jelen ismereteink szerint — túlnyomórészt idegenek (főként olaszok) tollából — jóval több mint kétezer « irodalmi alkotás » (ostromnapló, helyszíni beszámoló, utólagos emlékirat és összefoglaló, értékelés, költemény stb.), valamint többszáz metszet és emlékérem készült az 1684-es sikertelen és az 1686-os sikeres visszavívási kísérletről. Buda bevételének hírére szinte egész Európa kitörő lelkesedéssel (*Te Deum*okkal, tűzijátékokkal, díszkivilágításokkal) fogadta. A kortársak helyesen érezték meg az esemény jelentőségét: Budavár visszavétele valóban messze kiemelkedik a tizenöt esztendő Habsburg-török háború eseménymenetéből, amely 1699-ben Magyarország csaknem teljes felszabadításával végződött.

Bár már Kara Musztafa nagyvezír seregeinek megsemmisítő bécsi veresége (1683. szeptember 12.) is jelezte az erőviszonyokban bekövetkezett eltolódásokat, sokáig kétséges volt, hogy I. Lipót császár (1657-1705) kormányzata élni tud-e a történelem által váratlanul felkínált lehetőséggel. A bécsi kormányzatot ugyanis, amely mindeddig a török béke meghosszabbítására törekedett, felkészületlenül érték seregének sikerei, irányítóinak véleménye hosszú ideig megoszlott a soron következő katonai teendők rangsorolását illetően. Az ún. spanyol párt még a Szent Szövetség létrejötté (1684 eleje) után is a mielőbbi békekötés mellett kardoskodott, mivel attól tartott, hogy XIV. Lajos Franciaországa területszerzésre használja fel a császári erők keleti lekötöttségét, s a birodalom kétfrontos háborúra kényszerül. Csak az 1685-es sikerek, de még inkább Buda visszavétele döntötte el, hogy ebben a vitában a törökellenes háború — Károly lotharingiai herceg vezette — hívei kerekednek felül.

Hogy az események így alakultak, abban kiemelkedő érdeme volt XI. Ince pápának (1676-1689), aki élete hivatásának tekintette a törökellenes keresztesháború évszázados gondolatának felújítását. Köztudott, hogy a pápai diplomáciának döntő szerep jutott a Szent Szövetség létrehozásában — kivált a császár és III. János lengyel király összebékítésében —, s az is, hogy Róma jelentős segélyeket folyósított a tagországoknak — a Habsburg birodalomnak, Lengyelországnak és Velencének — a háború folytatására. Mivel azonban az újabb kutatások kiderítették, hogy a császár saját erőforrásaiból is fedezni tudta volna nemcsak a török —, hanem egy kétfrontos háború kiadásait is, manapság inkább azt a befolyást látjuk meghatározó jelentőségűnek, amit a pápa — bécsi nunciusán, Francesco Buonvisi bíboroson és I. Lipót gyóntatóján, Marco D'Aviano kapucinus atyán keresztül — a bécsi kormányzat döntéseire gyakorolt. Jórészt ennek tudható be, hogy az ingatag és befolyásolható Lipót végül is vállalta a kétfrontos háború kockázatát, s XIV. Lajos 1688-as támadása ellenére végigvitte a felszabadító háborút.

Különböző nagyságú keresztény seregek már több ízben (1542, 1598, 1602, 1684) próbálkoztak Budavár visszavételével, de mindannyiszor véres fővel távoztak az iszlám eme jól őrzött « végháza » alól. A Károly lotharingiai herceg vezette szövetséges sereg — amelyben a császáriakon kívül ott voltak a bajor, a brandenburgi és a szász választófejedelem, valamint a német « kerületek » csapatai, s amelyben önkéntesekkel képviseltette magát Európa csaknem minden nácioja — 1686 júniusának derekán rendkívüli körültekintéssel fogott hozzá az élelmi- és hadiszerekkel egyaránt jól felszerelt erődítmény ostromához. Az újabb vállalkozás során messzemenően hasznosították az 1684-es ostrom tapasztalatait, s bevetették a nyugati haditechnika minden vívmányát. Bár több részleges és általános rohamot indítottak, azon tervet, hogy még a török felmentősereg beérkezete előtt megtörik a mintegy tizenkétezeres védősereg ellenállását, ezúttal sem sikerült valóra váltaniuk. Így — akárcsak 1684-ben — most is az a veszély fenyegetett, hogy az ostromlók két tűz köré szorulnak, s maguk válnak ostromlottakká. Szulejmán nagyvezír azonban — attól tartva, hogy egyszerre veszíti el Budát és a birodalom mozgó seregét — végülis nem mert megmérkőzni a mesterien elsáncolt szövetséges sereggel. Jól emlékezett ugyanis arra, hogy a török seregek az elmúlt három esztendő valamennyi mezei összecsapását elveszítették. A felmentő sereg passzivitása szárnyakat adott az ostromlóknak, s megtörte az időközben amúgy is megtizedelődött védősereg elszántságát.

1686. szeptember 2-án koradélutánján a szövetségesek a déli és az északi harcvonalon egyaránt áttörték a török védvonalakat, s alig másfél óra leforgása alatt elnyomták a védők utolsó, de még mindig elkeseredett ellenállási kísérleteit. Az utolsó budai pasa, az agg Abdurrahman maga is az elvesztett vár romjai közé temetkezett. « Ritkán fordult elő az egyetemes hadtörténetben is — jelentette a császárnak a fővezér —, hogy egy ilyen erős vár, ilyen nagy felmentő sereg szemellettára, rohammal sikerül bevenni ».

A Budánál diadalmaskodott szövetséges sereg két hadoszlopra tagolva indult meg dél felé, s sorban foglalta vissza a Duna-menti török várakat. A keresztény fegyverek fényes győzelmeinek jegyében telt el a következő két és fél esztendő is. A — mint utóbb kiderült — még mindig jókora tartalékokkal rendelkező török birodalom erejét kormányválságok, éhínségek, járványok bénították. Belgrád visszavétele (1688) után a szövetséges csapatok kijutottak a Balkánra, s alighanem a Fekete-tengerig üzik az oszmánokat, ha XIV. Lajos meg nem elégeli a Habsburgok erejének gyarapodását, és támadást nem indít nyugati hátszáguk ellen. Az újabb nyugati háború (1688-1697) megmentette a törökök balkáni pozícióinak java részét, abban azonban nem akadályozhatta meg a császáriakat, hogy szilárdan megtartsák az Al-Duna-Száva vonalától északra korábban visszafoglalt területeket. A karlócai béke (1699) ezt a helyzetet rögzítette: elismerte, hogy Temesvár környékének kivételével egész Magyarország felszabadult a másfél száz esztendő török uralom alól. (Temesvár környékének visszavételére az 1716/1717-es háborúban került sor.)

A keresztény fegyverek magyarországi győzelemsorozatában a törökénél messze differenciáltabb nyugati struktúra fölénye, valamint azok az eltolódások jutottak kifejezésre, amelyek a törökök nagy 16. századi Duna-medencei diadalai óta a

nemzetközi gazdasági és katonai erőviszonyokban bekövetkeztek. A törökök sokáig lebírhatatlanak tűnő ereje, paradox módon, birodalmuk társadalmi viszonyainak fejletlenségéből fakadt. Míg a szultánt, illetve a nevében kormányzó testületet (a divánt) semminemű belső erő nem korlátozhatta döntéseiben, s így csaknem minden erőforrást a hadsereg és ezáltal a külső hódítás szolgálatába állíthatott, a nyugati uralkodók csak rengeteg kompromisszum árán tudták érvényre juttatni akaratukat saját országuk szabott jogokkal rendelkező előkelőivel szemben. A 17. században felgyorsult fejlődés következtében aztán Európában is kialakultak a belső erőket összefogni képes abszolutizmus gazdasági és társadalmi feltételei. S amikor a fejlődés már állandó tömeghadseregek felállítását és fegyverben tartását is lehetővé tette — ez a Habsburg birodalomban az 1670-es években következett be — gyorsan elenyésztek a török hadszervezet előnyei és egyre szembetűnőbbeké váltak hátrányai. A Buda visszavívásával tetőzött felszabadító háború messzemenően befolyásolta egész Európa hatalmi viszonyait. A megnövekedett Habsburg birodalom, amely egész fennállása alatt ekkor jutott a legmagasabbra, a középeurópai térség sokáig egyedüli meghatározó tényezőjévé vált, s jócskán megnövekedett nyugateurópai befolyása is. Olyannyira, hogy a kontinentális egyensúlyra féltékenyen ügyelő Anglia hovatovább már nem Franciaországban, hanem a Habsburg birodalomban látta doktrínájának legfőbb veszélyeztetőjét.) A korábban oly félelmetes török birodalom előbb a tisztas középhatalmak közé süllyedt, utóbb maga is idegen nagyhatalmak játékszerévé vált.

Bár a felszabadító hadműveletekben évről évre jelentős magyar kontingens — Buda visszavételében például mintegy tizenötezer magyar katona — vett részt, az ország népe inkább « csak » az erőforrások egy részének kényszerű biztosításával — főként az itt állomásoztatott csapatok téli elszállásolásával és ellátásával — vette ki részét lakóhelyének felszabadításából. A magyar katonaság kiválóan helytállt az előző másfél század törökellenes végvári harcaiban, a portyázó hadviselés mesterévé nőtte ki magát, de a fegyvernemek összehangolt működésére alapozott, fegyvermezett modern tömeghadseregek keretei között nehezen találta meg a maga helyét. Mire be tudott illeszkedni, a felszabadító háború lényegében már befejeződött.

Noha ez a háború talán még több szenvedést és megaláztatást zúdított a hadszíntérre vált ország lakosságára, mint a korábbiak, a török kiűzésével beláthatatlan távlatokat nyitott. Kezdetben ugyan úgy tűnt, hogy Magyarország jogainak elvesztésével fizet felszabadításáért, és az abszolutikusan kezelt tartományok közé kerül, a magyar rendeknek — az utolsó Habsburg-ellenes rendi mozgalom, a Rákóczi-szabadságharc (1703-1711) eredményeként — ismét sikerült rendezni viszonyukat a bécsi kormánnyal. Pontosabban szólva: ismét sikerült rákényszeríteniük Bécsset arra, hogy Magyarország közjogi különállását (miszerint csak az uralkodó személyének azonossága kapcsolja a birodalom többi részeihez) elismerje, s a belügyekben a magyar nemességnek hagyja a döntés jogát. Bár e különállás utóbb jó szolgálatot tett a nemzeti fejlődés ügyének, az 1711-ben megkötött közjogi kompromisszum kihatásai erőst vitathatóak. A magyar etnikum jogaival együtt ugyanis a nemesi előjogokat és ezzel a hagyományos jog- és értékrendet is évszázadokra konzerválták, ami utóbb a nemzeti fejlődésnek is kerékkötőjévé vált. Nem vitatható azonban, hogy a felszabadító háború megteremtette a békés termelő munka feltételeit — Magyarország földjét 1849-ig nemigen tiporhatták idegen hadak —, s ezzel egyszersmind annak lehetőségét is, hogy az ország ismét megkezdhesse a felzárkózást Nyugat-Európához, amelytől nem utolsó sorban éppen a törökök itteni jelenléte és az abból fakadó állandó háborúskodás, település- és néppusztítás következtében szakadt le olyannyira. Ennek a lassú, de folyamatos gazdasági és társadalmi fejlődésnek az eredményei érték be a 19. század végére, amikor a még mindig Habsburg uralom alatt, de még mindig elkülönülten élő Magyarország gazdasága sok ponton ismét közelíteni tudott, a « nyugati fennsík » országainak fejlettségi színvonalához.

A végére, mint látható, meglehetősen messze kerültünk eredeti témánktól: Budavára felszabadításától a török uralom alól. Mentségünkre csak azt hozhatjuk fel, hogy az igazán nagy horderejű eseményekben legalább ilyen nagyságrendű összefüggések, távlatok rejlenek.

*Él magyar, áll Buda még! a múlt csak példa legyen most,
s égve honért bizton nézzon előre szemünk.*
(Kisfaludy Károly: Mohács)

~ ~ ~ ~ ~

Katolikus Szemle

1986.

XXXVIII. évfolyam 2. szám

MATUZ, JÓZSEF : BUDA VISSZAFoglalása — TÖRÖK SZEMMEL

A címben felvetett kérdésre? — hogyan látják a törökök Buda visszafoglalását — nem a saját szavaimmal kívánok válaszolni. Helyettük hadd idézzem a legilletékesebbet, a hivatalos szultáni krónikást, Rásid Mehmed efendit¹, akinek itt magyar fordításban közölt szövege az oszmán-török eredetin kívül² ezideig tudomásom szerint sem magyarul, sem pedig valamely más világnyelven még nem jelent meg.

A török történetírók elbeszélése

Mit mond Rásid Mehmed Budavár visszafoglalásáról? Iratának a címe: *A szultáni hadsereg hadbavonulása a magyarországi hadjáratra, Buda ostroma a gyaurok által.*

« Addig, míg a szultáni hadjáratra kirendelt muzulmán csapatok össze nem gyülekeztek, a főparancsnok őhatalmassága³ a Drinápoly közelében lévő táborhely gyanánt szolgáló Kemál-mezeje nevű rétségén néhány napnyi pihenést tartott. Azután az egyistenhívők⁴ valamennyi hadával Istenben bízva, meglengetvén a zászlójukat, megindult Belgrád felé.

A német hitetlenek pedig nagy erőfeszítéseket tettek, hogy valamennyi keresztény királytól segédhadakat nyerve hatalmas hadseregbe és sok harceszközzre tegyenek szert. *Redzseb* havának 25. napján [= 1686. június 6.] jutott az iszlám hadseregének fülébe az az iszonyú hír, hogy összegyűlt és készenlében álló megszámlálhatatlan seregeik megkezdték Buda ostromát. Ez mindenkinél szomorúságot és levertséget keltett. Egy nappal korábban [még] azon igyekeztek, hogy segítséget nyújtsanak a várnak.

Sevvál havának 2. napján [= augusztus 11.] a Budától kb. 3-4 órányira fekvő Hamza-bég⁵ állomásán verték fel a sátrakat. Közvetlenül azt követően a nagyvezér őhatalmasságánál a szultáni hadsereg valamennyi tisztségviselőjével tanácskozó ülést tartottak, amelyen úgy ítélték, hogy lehetséges a várba bizonyos mennyiségű katonát bejuttatni. A főparancsnok őhatalmassága ezért félórányi járőrföldre hátrahagyta a szultáni hadsereget, s bizonyos számú válogatott lovaskatonával együtt fűrgén szemrevételezték a gyaurok táborát Buda előterében. A pokolra való átkozottak sáncaik négy oldalán mély és széles árkokat ástak, és erős sáncokat emeltek, elzárva az iszlám hadserege részére a támadás útját. A csatárok és egyéb hitharcosok, akiknek katonai tulajdonságaira a bátorság és a vitézség volt jellemző, ezért a hit ellenségeinek sáncaihoz közelfekvő térségen leszálltak lovukról és rázúdultak a gyaurok csatárjaira, s közülük buzgó ügyességgel számos levágott fejet és « nyelvet » ejtettek. Azon a napon, mivel az este már közel volt, csak rendkívül kevés idő maradt, valamennyi harci és hadműveletet elhalaszthattak, és elhatározták, hogy az éjjelt ott töltik, s a következő napon intéznek támadást a hit ellenségeinek a sáncaira.

A hit ellenei a várat köröskörül szakadatlan ostrom alatt tartották, s a mostanáig éjjel-nappal tartó ágyú- és gránátűzzel kapuit és falait tönkrezúzták. Az ostromlott muzulmánoknak pedig, akik a védelem során nem jutottak nyugalomhoz és alváshoz, a harcban és csatározásban felörlődött az ellenállóképessége. A hit ellenségei látván, hogy az egyistenhívők hadai réseken át támadó bandákat s lentre és fentre irányuló hurokvető pillantásokat gyanítanak, s félve attól, hogy az iszlám hadserege, melynek számára akadályt jelentett a Mezei-kapuvál (*Ova kapuszi*)⁶ szemben lévő Varjú-domb (*Karga bajiri*)⁷ több sánca, azt igyekszik birtokába venni, kirendeltek azon az éjjelen öt-tíz ezer főnyi hitelent csataki gyókkal felszerelve az említett helyre [= a Varjú-dombra], akik megszabadították az ottani sáncokban lévő gyaurokat az említett hely elfoglalásának [számukra félelmes] gondolatától.

¹ Rásid Mehmed személyével kapcsolatban vö. Franz Babinger: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Lipcse, 1927, 268. skk. — A török szavakat ebben az esszében magyar helyesírással írom át.

² Rásid: *Tarih* [= « Történelem »], Isztambul, 1282. a hidzsra után (1865-66), I, 490-493.

³ A főparancsnok, oszmán-törökül *szerdár*, e hadjáratban maga a nagyvezér, « Szőke » (*Szári*) Szülejmán pasa volt; vö. Fekete Lajos: *Budapest a törökkorban*, Bp., 1944, 52.

⁴ Azaz a muzulmánok, mivel ők a keresztényeket a *szentháromság* tana következtében nem tartják egészen egyistenhívőknek.

⁵ Magyarul Hamza-bégnek is nevezik, Érd középkori neve volt. Vö. Suzanne Kakuk: *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècle. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*, Bp., 1973, 170; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Bp., 1978, 204.

⁶ Vö. Fekete, 75-78.

⁷ A mai Naphegy, vö. Fekete, 99.

A legkegyelmesebb főparancsnok őhatalmassága először a Szultánkenyér-halomra (*Lokum depeszi*)⁸ ment, s « a hit ellenségeire vajon mely helyről célszerű támadást indítani » mondván nyilvánította ki a véleményét. Néhány, a tanácskozáson résztvevő férfiú arra ösztönzött, hogy « nosza, szemben a Varjú-domb, ezt a gyaurok sáncai zárják el. Törekedjünk azt az ellenségtől sürgősen elfoglalni, s tetejére bizonyos számú katonát és ágyúkat helyezni, mert ha a hit ellenségei elővigyázatosságból az említett helyet is birtokukba veszik, egyáltalán nem marad a gyaur tábor ellen [támadási] rés gyanánt szolgáló alkalmas hely. »

« Holnap egyből elfoglaljuk az egészet », válaszolta [a főparancsnok], s [a hely] elfoglalására irányuló sietségében meggondolatlanul és könnyelműen járt el. Ha az említett helyet az iszlám hadserege valóban elfoglalta volna, úgy ténylegesen remélhető lett volna, hogy talán sikerül a hit ellenségeinek a sáncaiban lévő átkozottakat ágyú- és puskaökölyvel elárassztva összezavarni, sőt azokat talán sáncaikból is kivetni.

Azon az éjjelen az említett Pest felett csend uralkodott. Másnap reggel az iszlám hadserege egészében felkerekedett helyéről, megindult, s amikor a bosszú zászlaját egyenest a nyomorult ellenség ellen vitték, a gyaur hadsereg is összevonta a sáncokban lévő gyalogosait és lovasait egy helyre, a háborúra kész vitéz harcosok pedig csapatonként hozzákezdtek a lándzsák és kardok forgatásához. Az átkozottaknak a Szijávus pasa boszniai főkormányzó szárnya elleni rohama túl erős volt, ezért azon az oldalon az ellenállóképeség hiányának különféle tünetei jelentkeztek, s szükségyszerűen az innső szármayakon lévő másik egységekre is átragadtak. A magasságos Isten a megmondhatója, hogy miért, de a harci csapatok belsejében általánosságban rettegés és páni félelem terjedt el. Így visszafordultak, s ismét a korábbi támaszpontjukat képező Szultánkenyér-halomra tértek vissza.

A fennhéjázó ellenség látva, hogy a hitharcosok csapatai az említett helyet szilárdan kézben tartják, úgy vélték, hogy ellenük ismét rohamot intézhetnek. Mivel a hit egyistenhívő harcosai is kitartottak védelmi szándékuknál, nem tudtak rájuk támadni, s így azzal a gondolattal játszottak, hogy a balra fekvő « Szoroson » (*Bogaz*)⁹ át hátukba vágna. Az említett helyen tartózkodó leventék¹⁰ és tatár¹¹ katonák, felhangolva a háborúra, több óráig tartó hatalmas harcot vívtak, amelynek során igen nagyszámú gyaur a pusztulás porába hullott. Végül visszafordultak, s visszatértek a sáncaik között fekvő visszataszító táborukba.

A legkegyelmesebb főparancsnok őhatalmassága másnap általános tanácskozást tartott, s most megmutatkozott, milyen módon is áll a helyzet. S mikor a főparancsnok felvetette a kérdést, hogy « most milyen eljárás a célszerű », az egybehangzó vélemény az volt, hogy « nem maradt más mód, mint baksis és zsold fejében bizonyos számú harcost bejuttatni a várba ». Erre összeírtak néhány ezer önkéntes rohamosztagost¹² 30-30 arany (*gurus*) fejében. Mikor azonban a várba való bejutás céljából rohamot intéztek, az említett csapatból csupán nagyon kevés egyednek adatott meg a bejutás. Legtöbbjük « Nemlétlak » várába nyert bebocsájtást [= azaz elestek a harc során].

Habár a vár belsejében az ostromolt muzulmán had fel is kötötte a buzgó igyekvés övét, mégis a nemes *redzseb* havának 25. napjától [= 1686. június 17.] a tiszteletreméltó *servál* havának 13. napjáig [= 1686. szeptember 2.] tartó teljes 78 nap a vár belsejét mind a négy oldalról támadva ostromzár alatt tartották, így a segítségre vonatkozó különleges reménytelenség volt az előidézője a türelem és a kitarás idegzetében végbemenő ellankadásnak és kimerülésnek. Az ágyútűztől pedig beomlottak a vár bástyái és falai, s minden oldalról elegendő rést nyitottak. A bedobott gránátok repeszei pedig a vár belsejében szétrepültek, így sem a feltárló rések betömésére, sem pedig a gránátrepeszekről a váron belüli mozgásra nem volt lehetőség. Az istenverte átkozottak ilyen módon a hitharcosok fejére éjjel-nappal ezrek ezreivel s ötszázastul zápor gyanánt szórták az ágyúgolyókat illetőleg a gránátokat¹³. Ezt az eljárást ráadásul minden nap szakadatlanul folytatták. [A vár védőinek], hogy mentsék lelküket, nem maradt más választásuk, mint hogy megadják magukat. Az említett napon az erős vár a Teremtő végzése szerint így a gyaurok kezére jutott. E szörnyűség híre a szultáni hadsereg tagjait teljességükben felkavarta. Ezért másnap kiadásra került a döntés a visszavonulásra. — Bizony, Isteni vagyunk, s hozzá térünk vissza...

E szavakkal végződik Rásid efendinek, a hivatalos s így legautentikusabb oszmán történetírónak a tudósítása arról a történeti eseményről, amikor az oszmán hatalom örökre elvesztette Budát. Tudósítására, mely kb. három évtizeddel a leírt esemény után keletkezett¹⁴, két tény is jellemző: egyrészt szükségszerűsége, másrészt pedig az a mélységes fájdalom, melyet e súlyos veszteség váltott ki a krónikásból.

Rásid efendin kívül még csak egyetlen többé-kevésbé korabeli oszmán történetíró foglalkozik e jelentős történelmi eseménnyel, kit Szilahtár (a « Fegyverhordozó ») néven tartanak számon, mivel 1704-ben rövid ideig az akkori szultán,

⁸ Fekete (99) ezt « Falatozó-hegy »-nek fordítja. « Falatot » azonban a törökben az arab eredetű *lokma* jelenti, míg a perzsából származó *lokum* a « szultánkenyér » megjelölésére szolgál.

⁹ Ez a « szoros út » a Gellért-hegy lábánál vezetett a Duna mentén; vö. Fekete, 99.

¹⁰ A török *levend*, *levant* kifejezés egyebek között irreguláris csapatok tagjait, de bandákba verődött zsidányokat is megjelölt.

¹¹ Ezek alatt a Krimkánásból származó tatár lovasok értendők. Vö. Josef Matuz: *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen, Freiburg 1976, 9.

¹² Az eredeti török *dal kilidzs* kifejezés szószerint « kivont kardot » jelent, s haláltmegvető bátorságú önkéntesek megjelölésére szolgál.

¹³ E gránátok alatt feltehetően azok a kézigránátok értendők, melyekből csak a Lotharingiai Károly parancsnoksága alatt álló főserég kétezer darabbal rendelkezett.

¹⁴ Rásid efendit 1714-ben bízták meg *Naima* utódja gyanánt e feladattal, s az 1660-1721. közötti időszakot írta meg. Vö. Babinger, 268. skk.

III. Ahmed személyes fegyverhordozója volt¹⁵. Ha azonban azt reméljük, hogy az általa írt krónika¹⁶ kimerítőbben foglalkozik Budavár elvesztésével, akkor csalódás ér, mivel magukat a harcselekményeket talán még Rásid efendinél is szűkszavúbban adja vissza, ha más részleteket is tartalmaz, mint az utóbbi által írt nagy történeti mű; így pld. röviden beszámol a lőporraktár 1686. július 22.-én történt felrobbanásáról. Valamivel részletesebben ír arról a bizony gyakran bestiális kegyetlenségről, melyet a felszabadító európai csapatok a fogságba esett törökökkel szemben alkalmaztak. A vár elvesztését egyébként nem kisebb szomorúsággal kíséri, mint krónikás társa.

A két krónika szűkszavúsága olyan méretű, hogy az európai forrásokhoz képest alig-alig tartalmaz valami új meglátást. Ne gondoljuk azonban, hogy a szűkszavúság általában jellemző az oszmán-török történeti irodalomra, s hogy esetleg a krónikások tájékozatlanságára vezethető vissza. Egy-egy győztes csatának az oszmán történetírók adott esetben még külön könyvet is szántak, mint pld. az 1526-os mohácsi csata esetében¹⁷. Az oszmán krónikások csupán a számukra kínos vereségeket szokták igencsak röviden letárgyalni¹⁸, az eljárási mód egyébként a modern török történetíráshoz is jellemző. Példa gyanánt álljon itt Iszmail Hakki Uzuncarsili¹⁹, az egyik legjelentősebb, ha ugyan nem az egyáltalán legjelentősebb török történésznek a fenti eseménnyel kapcsolatos álláspontja:

« 'Szöke' (Szari) Szülejmán pasa nagyvezér s egyúttal főparancsnok 1097. *dzsemáziüláhir* havának elején (1686. március) Belgrádba ment; de ugyanebben az időben a Lotharingiai parancsnoksága alatt álló magyar, horvát, német (frank, brandenburgi, sváb, szász és bajor erők) s majdnem az összes európai nemzet lovagjaiból álló 90.000 főnyi nagy haderővel megérkezve 1686. június 16.-án (1098. *redzseb* havában) három oldalról körülzárták Budát, s a pesti partról is megkezdtek annak bombázását; Szülejmán pasa nem tartotta valószínűnek Budavár elestét, lassan vonult előre; a helyzet komolyságának, habár azt közölték vele, nem tulajdonított fontosságot; azután a várba való bejutásra kijelölt erőket is felmorzsolgatták; a belső vár lőporraktárát eltaláló gránát 36.000 kantár²⁰ löport s azzal együtt a királyi palotát valamint a vár felét felrobbantotta, és négyezer védőt egy szempillantás alatt megölt; Buda főkörmányzója (*váli*), Ali²¹ pasa a Bécsi-kapu mellett harcolt. Végül 78 napi ostrom után 1097. *sevvál* havának 11. napján, azaz 1686. szeptember 2.-án egy vasárnapon, a Föld-bástyától (*Toprak kuleszi*)²² a vár ellen intézett roham eredményeként elfoglalták Budát, Abdi pasa főkörmányzó maga hősi halált halt.

Buda, 145 évig egy vilájet központjaként állt oszmán uralom alatt, s ez idő alatt hatszor ostromolták meg. Amilyen mértékben örültek a keresztények az elfoglalásának, ugyanolyan mértékben szomorította el az a muzulmánokat. »

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a török álláspont homlokegyenest eltér a magyarétól: míg a magyarok számára Buda 1686-os elfoglalása a 150 éves török iga alóli felszabadulás gyanánt jelentkezik, addig török nézőpontból ugyanaz az esemény olyan súlyos kudarcnak, szinte katasztrófának bizonyul, melyet az Oszmán Birodalom már soha többé nem tudott kiheverni.

Öszintén szólva nem is csodálkozhatunk a törököknek a Buda elvesztése által okozott bánatán. Buda számukra nemcsak a magyarországi oszmán birtokok legfőbb főkörmányzósági székhelye volt, ahol jelentőségére való tekintettel már évtizedek óta vezéri rangú²³ főkörmányzó székelt, hanem egyúttal az « iszlám erős védőgátja » (*szedd-i sedid-i iszlám*)²⁴, melyre, annak csaknem másfél évszázados birtoklása után, mint az Oszmán Birodalom szerves alkotórészére tekintettek. S ha megkíséreljük, hogy beleérezzük magunkat az ő helyzetükbe, meg kell állapítanunk, hogy nem is egészen alaptalanul. Történész ugyan nem él szívesen történelmi hasonlatokkal, hiszen azok mindig sántítanak valahol, de próbáljuk mégis megérteni, hogy mi sem gondolnánk lelkesedéssel arra, ha hazánk valamely fontos és szerves részét, mondjuk Észak-Dunántúlt, Győr várával

¹⁵ Eredeti neve Findiklili Mehmed volt. Személyével kapcsolatban vö. Babinger, 253.

¹⁶ Sziláhdar Findiklili Mehmed Aga: *Tárikh* [= « Történelem »], Isztambul 1928, II, 249 f.

¹⁷ *Mohácsnéme* [= « Mohács-könyv »] címmel írta meg Kemál-pasazáde oszmán történetíró, akinek művét Pavet de Courteille francia orientalista adta ki *Histoire de la Campagne de Mohacz par Kémal Pacha Zadeh*, publié pour la première fois, avec la traduction française et des notes, I-II, Paris, 1859. Magyar fordítása megjelent Thury József: *Török történetírók* c. kétkötetes művében, Bp., 1893-96.

¹⁸ Mint már Fekete Lajos megállapította idézett munkájában, a 70. lapon, a 82. sz. jegyzetben.

¹⁹ Iszmail Hakki Uzuncarsili: *Oszmanli Tarihi* [= « Oszmán történelem »], III/1, Ankara, 1951, 481.

²⁰ Oszmán súlymérték, a tizedesrendszerre átszámítva 56,364 kg. Így 36.000 kantár több mint 20.000 métermázsát tesz ki.

²¹ Itt téved a török történész, hiszen mint alább saját maga helyesen adja meg, *Abdi* pasa volt a budai vilájet utolsó válíja.

²² A vár északnyugati sarkán lévő középkori Esztergomi-bástyát nevezték így a törökök, még akkor is, miután azt már szilárd kőbástyává építették át. Vö. Fekete, 76.

²³ A vezéri rangot a budai beglerbégek a XVI. sz. vége felé kezdték gyakrabban elnyerni, 1623. óta pedig már rendszeres velejárója lett méltóságuknak. Egyúttal előjárói lettek az összes többi magyarországi és boszniai beglerbégeknek is; vö. Fekete, 187. — Budán kívül más különösen fontos vilájetek főkörmányzói, melyeknek valaha szuverén uralkodójuk volt, mint Bagdad, Damaszkusz avagy Egyiptom, a XVII. sz. első felétől kezdve szintén megkapták a vezéri rangot. Mint másutt kifejtettem (Josef Matuz: *Das Osmanische Reich*. Grundlinien seiner Geschichte, Darmstadt 1985, 173.), ez a jelenség arra vezethető vissza, hogy az oszmán államhatalom egyre fokozódó dezintegrációja során — amelyre itt nem térhetünk ki — a különféle tisztségviselőket, a legmagasabb szinten is, gyakran leváltották. E sors osztályrészül jutott a kormány élén álló nagyvezéreknek s az abban működő többi vezérnek is. Hogy ne kelljen nekik minden ellenszolgáltatás nélkül a magas nyugdíjat fizetni, vezéri rangjuk megtartásával a különösen fontos vilájetek élére nevezték őket ki főkörmányzóknak.

²⁴ Fekete, 48.

egyetemben a honfoglalástól számított 145 esztendő birtoklás után, pontosabban 1041-ben, tehát Péter király első uralkodásának utolsó évében őseink elveszítették volna. S ha már történelmi hasonlatoknál tartunk, gondoljunk csak Trianonra; a törökök nézete szerint hazájuk részét képező Buda s azzal együtt a magyarországi birtokok elvesztése nem kevésbé fájdalmas volt hazánknak a párizskörnyéki béke során történt jórészt jogosulatlan megcsonkításánál.

Így nem csodálkozhatunk azon, ha Budavár két évvel korábbi, 1684-es sikertelen nagy ostroma után a *sejhülszlám*, azaz az Oszmán Birodalom legfőbb muftija, magas szózatában²⁵ kifejezésre juttatta az iszlám s ezzel együtt az oszmán államvezetés álláspontját, miszerint « az eljövendő budai harcokban jobb lesz meghalni, mint életben maradni, mert Buda az iszlám erős védőgátja, és ha ez az erős védőgát a harcokban az ellenség hatalmába kerülne, mindenkit meg kell ölni, aki nem áldozza fel érte az életét ».

S azon sem csodálkozhatunk, ha a török népdal évszázadok óta siratja Budavár elvesztését, mondván hogy *aldi Nemcse bizim nazli Budin'i*²⁶ « elvette a német a mi kedves Budánkat ». S itt álljunk meg még egy szóra: Buda elvesztéséért a törökök nem a magyarokat, akiket annakidején — mával ellentétben — különösen nem kedveltek²⁷ tették felelőssé, hanem a « németet », pontosabban a Habsburgokat, az Oszmán Birodalom legfőbb ellenségét.

Hogyan alakult ki az Oszmán Birodalom?

A felvetett kérdést ezzel lényegében meg is válaszoltam. A további fejtegetések során már nem a török szemével kívánom az eseményeket vizsgálni, hanem a turkológus, pontosabban oszmanista-történész szemszögéből. A különbség kb. annyi, mint ha — tételezzük fel — az oroszán ételszokásait magának a ragadozónak, vagy pedig a vele foglalkozó zoológusnak a szempontjából ítélnék meg.

Nos a kérdés, amelyet jómagam szándékozom felvetni, az, hogy voltaképpen miért is tudta a török a 16. sz. első felében elfoglalni Magyarország jelentős részét, és hogy miért nem tudta azt a XVII. század végén tovább tartani. Hogy pontosabban fogalmazzam, melyek voltak azok a változások, amelyek az Oszmán Birodalomban végbementek, s amelyek végülis az elkerülhetetlen kudarchoz vezettek. Magyarország jó részének török kézre kerülését, pontosabban annak okait csupán röviden szándékozom rekapitulálni. Nézetem szerint Mohácsnál nem két azonos szinten álló hatalom mérte össze egymással az erejét. A XV. században a két ellenfél erőviszonyai még nagyjában és egészében egyensúlyban voltak egymással: Hódító Mehmed hadipotenciáljával szemben a Hunyadiak Magyarországa még teljes mértékben megállta a helyét, olyannyira, hogy Hódító Mehmed (1451-81) Nádorféhevár 1456-os kudarcba fulladt ostroma után már nem is gondolt arra, hogy a nyugat felé irányuló terjeszkedést tovább folytassa. Nyilván az erőviszonyokat helyesen megítélve járt el hasonló módon az egyébként is békés hajlamú, « Szentéletűnek » nevezett II. Bajezid (1481-1512), sőt a rendkívül tehetséges « Rettegett » Szelim is, akinek csupán nyolc évig tartó uralkodási ideje (1512-20) alatt követett zseniális világpolitikai koncepciójára mindjárt visszatérünk.

A XV. sz. közepétől a XVI. sz. harmadik évtizedéig azonban alapos eltolódás következett be a keresztény és a muzulmán hatalom közötti erőviszonyokban.

A magyar helyzetet könnyen megérthetjük. Minden bizonnyal köztudomású az a tény, hogy az oszmánok ellen Mohácsnál már nem a középkori magyar nagyhatalom harcolt, különösképpen nem Mátyás erős központi hatalma, mivel az a király halála után (1490) megszűnt. Néhány éven belül feudális anarchia terjedt el az országban. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a Dózsa-féle parasztháború leverése után a parasztságot röghöz kötötték, lefegyverezték, ezért az teljes függőségbe került hűbéruraival szemben. Így érthető, ha a jogfosztottá és koldussá vált magyar parasztoknak eszük ágában sem volt, hogy elnyomóik földjét védelmezzék. Az elavult magyar hadszervezet is nagy mértékben hozzájárult az erők egyensúlyának eltolódásához, valamint az a tény is, hogy II. Lajos királynak nem sikerült külső segítséget szereznie, mivel sógora, V. Károly császár részére fontosabb volt a cognaci ligával²⁸ való ellentét megoldása, mint hogy a fenyegetett magyarok segítségére siessen.

Míg a magyar oldalon fokozatos elgyengülés mutatkozott, addig az oszmán hatalom — mint létrejöttétől kezdve²⁹ — továbbra is üstökös sebességével emelkedett. A II. Bajezid szultán uralkodása idején fennálló tartós³⁰ béke állapotát ugyanis az

²⁵ Fekete Lajos fordításában (48. l.) közlöm.

²⁶ Az *Islám enciklopédiája* török változatának II. kötetéből, a 754. lapról.

²⁷ A XVII. sz. első felében példának okáért két budai pasa is azzal fordult Bécshez, hogy együttes erővel irtsák ki a magyarokat, mivel a « békés egymás mellett élésnek » azok a fő akadályai; vö. Matuz József: « A magyarországi török hódoltság néhány főbb sajátosságáról », *Gesta Hungarorum III. Történelmünk Mohácsától a kiegyezésig. Tanulmányok.* SMIKK, Zürich, 1985, 23-56, különösképpen 40. l.).

²⁸ A cognaci liga habsburgellenes szövetség volt, melyet a Szentszék, Franciaország, Velence, Firenze és Milánó 1526. május 22.-én kötött a borpárlatáról ismert délnyugatfranciaországi Cognac városában.

²⁹ Ezt a felfelé ívelő tendenciát történelmi dimenzióban csak rövid időre szakította meg a XV. sz. elején a mongol *Timur (Tamer-lán)* hadjárata s győzelme által okozott egy évtizedig tartó intermezzo.

³⁰ Uralkodása idején birodalmának csupán Hercegovinát s két a Fekete-tenger északnyugati partján fekvő kikötővárost, Kiliát és Akkermánt sikerült bekebeleznie, míg a birodalom az egyiptomi mamelukok javára kisebb területi veszteségeket szenvedett el Kelet-Anatóliában.

oszmán bérvizonyok konszolidálására használták fel, beleértve a hadszervezet megszilárdítását is; ez pedig lehetőséget nyújtott a további terjeszkedésre. E célra nem juthatott I. Szelimnél alkalmasabb személyiség az oszmán trónra. Az új szultán feltett szándéka volt, hogy egyeduralkodóvá váljék a föld színén, aminek érdekében egyébként a szultáni hatalmon kívül az iszlám legmagasabb vallási méltóságát, a *kalifáét* is biztosította magának³¹. Nos, világpolitikai koncepciójának zsenialitása abban nyilvánult meg, hogy a trónraléptekor még csupán helyi hatalom szintjén álló országa haderejével nem Európa ellen fordult, hanem — miután biztosította hátát az oszmánok ellen mélységes ellenszenvet tanúsító, ugyancsak felfelé ívelő perzsa Szafavida hatalommal szemben³² — a Szíriára és Egyiptomra kiterjedő mameluk birodalmat foglalta el, s ezzel nemcsak az iszlám világának legerősebb uralkodójává vált, hanem az ún. « termékeny félhold »³³ birtokában olyan gazdasági s ezzel együtt katonai erőre tett szert, hogy ennek birtokában már lehetővé vált a Nyugat ellen irányuló terjeszkedés.

Az oszmán haderő

E terjeszkedés zálogai az oszmán hadak voltak, különösképpen a szárazföldi³⁴ haderő, mely két fő részből állt³⁵.

A Fényes Porta közvetlen alakulatainak fő erejét a zsoldot élvező, jól kiképzett és felszerelt, fegyelmezett, laktanyákban élő, családdal nem rendelkező, s így pusztán katonai hivatásuknak élő janicsárok képezték. Összlétszámuk a XVI. sz. első felében becslés szerint 20.000 főt tehetett ki. A hatezer főnyi központi lovasság magas kiképzési és fegyelmezettségi szintjével az oszmán haderő krémjét alkotta.

Sokkal nagyobb volt a létszáma a tartományi csapatoknak, ezeknek alapját a szintén jó képzettségű, fegyelmezett és jól felszerelt lovasok, az ún. *szpáhi* alkották. Ezek, a központi alakulatok tagjaival szemben, nem zsoldot húztak, hanem javadalombirtokkal (*timár*) rendelkeztek. Ez nem volt eltulajdonítható sem pedig örökletes. S a parasztsággal szemben sem rendelkezett a javadalombirtokos szpáhi sem földesúri sem bíraskodási joggal, hanem azzal szemben csupán a földjáradékra tarthatott igényt, melynek nagyságrendje ebben az időben a *tized* volt. A szpáhi, akinek érdekeltsége teljes egészében katonai hivatására irányult, javadalombirtoka iránt csak annyi figyelmet tanúsított, hogy járandóságát hiánytalanul behajtsa. Majorkodást idő és érdeklődés hiányában nem folytatott, s robotmunkára is alig tartott igényt³⁶. Ha ez az érdektelenség negatív kihatással volt is az oszmán mezőgazdaság fejlődésére, javára szolgált a hadsereg ütőképességének, mert ennek keretei között élte ki a szpáhi vitézi hajlamait, harci ügyességét és vágyait.

A szpáhi egyébként — a legkisebb nagyságrendű timár bírlalójától³⁷ eltekintve — javadalombirtoka fejében nem csupán saját személyében volt köteles résztvenni a hadjáratokon, hanem a birtok nagyságának megfelelően 1-7 csatlóst is fel kellett szerelnie és hadba kellett vezetnie.

A tartományi alakulatok a XVI. sz. első felében összesen mintegy 200.000 főt tehettek ki, az oszmán hadsereg összlétszáma pedig 250.000 fő körül mozgoghatott, messze felülmúlva mindegyik európai hatalom haderejének létszámát. A hadbavonuló sereg az összhaderő létszámának felénél is többre, 140.000 főre rúghatott.

A haderő hanyatlása

A fent ábrázolt helyzet azonban a XVI. sz. közepétől kezdve fokozatosan, s később egyre rohamosabban megváltozott. E változásnak két — mindkettő közgazdasági — oka volt. Ezek egyike a notórius készpénzhiánynak, az oszmán nemzetgazdaság krónikus negatív fizetési mérlegének volt betudható, annak ugyanis, hogy főként Perzsiából és Indiából származó nagyértékű árukért az oszmán fél főként készpénzzel fizetett, minek folytán az államkincstár mindinkább kiürült. Így egyre nehezebbé vált a hadsereg és az államapparátus fenntartása; nehéz volt a szükséges közmunkákkal és a közjóléti intézkedésekkel kapcsolatos

³¹ A mamelukok legyőzése után I. Szelim szultán Sztambulba vitette az Abbaszida dinasztiahoz tartozó al-Mutavakkil bábkalfát, aki ott állítólag hamarosan átruházta tisztét a szultánra.

³² A Szafavida dinasztia, szerzetesrend és állam, élükön I. Ismail sahhal s egyúttal nagymesterrel, az iszlám siita ágához, azon belül is az ún. *tizenhármassal* felekezetéhez tartozott. A Szafavidákat piros fejedőjükről « vörösfejúeknek » (*kizilbas*) is nevezték.

³³ Szíria, Libanon, Palesztina és Egyiptom termékeny vidékeit, melyek együttesen nagyjából félholdalakúak, nevezik így.

³⁴ Az oszmán haditengerészet, mely « Rótszakállú » (Barbarossa) Hajreddin északnyugatafrikai kalózvezér oszmán tengernaggyá való kinevezésével 1533 után érte el a lepantói csatáig (1571) tartó virágkorát, témánk szempontjából lényegtelen.

³⁵ Az oszmán haderővel kapcsolatos további részletekre vonatkozóan vö. a szerzőnek az oszmán történelmet tárgyaló már idézett könyvét, különösen 34. lapját, amelyen a tematikai jellegű utalások találhatók. A könyv egyébként hamarosan magyarul is megjelenik a budapesti Akadémiai Kiadó gondozásában.

³⁶ Vö. a szerző idézett könyvének 132. skk. lapjait.

³⁷ Ez a meglehetősen ritka jogtudományi kifejezés hívebben tükrözi a valóságos tulajdonviszonyokat, mint a *tulajdonos* vagy a *birtokos* szó, hiszen ezek viselője megszorítás nélkül rendelkezhet jószágaival, ami viszont a *javadalombirtok* gazdjára nem vonatkozik. A *bírlal* ige kapcsán vö. *A magyar nyelv értelmező szótára*, I. Bp., 1966, 628.

fizetési kötelezettségeknek eleget tenni. Hogy e danaidák hordóján éktelenkedő léket valamennyire is betömjék, ahhoz a megoldáshoz folyamodtak, hogy a fizetési hátralékban szenvedő köztisztviselőknek e hátralék és jövőbeli fizetésük helyett javadalombirtokot utaltak ki, szöges ellentétben azzal a törvényes rendelkezéssel, miszerint a timárbirtokoknak kizárólag a szpáhiak létfenntartását kell szolgálniok.

A javadalombirtokok gyanánt kiutalható földterület azonban — s ez a másik közgazdasági tényező — a XVI. sz. közepétől kezdve további expanzió kimaradása következtében már nem növekedett, s ha valamely timárt hivatalnoknak utaltak ki, ez csupán a szpáhiak kezén lévő javadalombirtokok terhére történhetett.

Hogy a kecske is jóllakjék és a káposzta is megmaradjon, ezért a hiányt úgy kísérelték meg kiegyenlíteni, hogy üresedés esetén valamivel, adott esetben jóval kisebb timárt utaltak ki az új javadalombirtokosnak, mint amellyel elődje rendelkezett. S az államkincstár azt is egyre gyakrabban megkísérelte, hogy valamilyen ürüggyel lefarigcsáljon valamit a meglévő javadalombirtokokból.

Ez az eljárás, valamint a XVI. sz. 40-es évei óta egyre fokozódó infláció — ennek az okaira itt nem térhetünk ki³⁸ — oda vezetett, hogy a timárbirtokosok jövedelmi szintje mindinkább csökkent. Az alacsonyabb jövedelmű szpáhiaknak már eddig sem volt könnyű, hogy abból értékes s ezért drága felszerelésüket valamint a hadjáratokon való részvételüket fedezzék, s esetleg még egy vagy több csatlóst is felszereljenek, s a harcba vezessenek. Jövedelemcsökkenésük mostmár ezt szinte teljesen lehetetlenné tette. A szpáhi így aligha tehetett mást, mint hogy — önkényesen — megemelje a parasztjaitól behajtandó járandóságát: az eddigi tized helyett a hozam 1/4-ét is megkövetelte.

A láncreakció erre úgy hatott tovább, hogy most már az eddig viszonylag kedvező helyzetben lévő parasztság is a tönk szélére jutott, s hogy beadási kötelezettségének eleget tehessen, először az uzsoráshoz fordult kölcsönért, s azt azután, fizetésre képtelenül, telkét és házacskáját hátrahagyva bujdosásra adta a fejét. Ez azonban azzal járt, hogy telke parlagon maradt, s utána a timárbirtokosnak járó beadási kötelezettséget sem teljesítették. A szpáhi ezen úgy próbált segíteni, hogy az elbujdosott paraszttól járó kötelezettséget a visszamaradottakra hárította át, miáltal azok is egyre inkább nyomorba jutottak, s csapat-papot otthagyva szintén földönfutók lettek.

A szpáhi így lassacskánt arra kényszerült, hogy az eddig megvetett mezőgazdaság iránt kezdjen érdeklődni, szolgálatába fogadjon arra alkalmasnak ítélt földönfutókat, s a parlagon heverő földeket éhbéért azokkal munkáltassa meg, mégpedig saját irányítása és felügyelete alatt. Ez a « majorkodás »³⁹ persze annyira igénybe vette erejét és idejét, hogy katonai hivatását mindinkább elhanyagolta, s nemcsak, hogy nem gyakorlatozott, hanem még az — egyébként kötelező — hadjáratokról is ismételten távol maradt⁴⁰. S ha erre elcsapták, a hadvezetés gondjait ezzel sem oldották meg, mert egyre ritkább volt az olyan harcban próbált vitéz, akit a helyébe lehetett ültetni. Így egyre több olyan személy jutott — megvesztegetés fejében — timár birtokába, aki nem rendelkezett megfelelő kiképzéssel és harci gyakorlattal. A pénzügyigazgatás a timárbirtokok jelentős részét ugyanakkor nem utalta ki javadalom gyanánt, hanem bevonta és adóbérletté változtatta át. Jelentős mennyiségű timár pedig — a törvényekkel szöges ellentétben — magántulajdon gyanánt földbirtokosok kezére került. Summa summarum, a XVII. sz. közepére gyakorlatilag eltűnt a fényes szpáhi-sereg, a még megmaradt szedett-vetett tagjait pusztán segédszolgálatosok gyanánt lehetett alkalmazni.

A szpáhi-sereg ilyen lezülése nehéz feladat elé állította az oszmán hadvezetést. Minden áron el kellett ugyanis érni, hogy a haderő derekát képező, most már gyakorlatilag nem létező szpáhiegységeket valamilyen módon pótolják.

A legkézenfekvőbb megoldásnak a központi zsoldosereg, a janicsárság és a porta elit lovasegységeinek a megerősítése tűnhetett. Ezzel azonban a pénzügyigazgatás puskája, amely a javadalombirtokok nyakra-főre való osztogatásával a készpénzkiadásokat próbálta lecsökkenteni, visszafelé sült el: az eredetileg 30.000 főnyi központi zsoldosegységek létszáma a XVII. sz. elejéig ugyanis kb. 120.000-150.000 főre, azaz az eredetinek négy-ötszörösére duzzadt fel, ami természetesen a zsoldfizetési kötelezettségre is megfelelő kihatással volt.

Ez még azonban csak hagyján, de honnan lehetett az óriásira duzzadó zsoldos egységek kiegészítését megoldani? Bizonyval nem ismeretlen az, hogy a janicsárokhoz és a központi lovasalakulatokhoz kizárólag eredetileg fiatalokú keresztény hadifoglyok, de főként a Balkán keresztény lakosságától adó⁴¹ gyanánt szedett kisfiúk kerülhettek be⁴² megfelelő ideológiai

³⁸ E kérdéshez vö. a kitűnő török gazdaságtörténész, Ömer Lütfi Barkan: « The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East » c. tanulmányát: *Int. Journ. Middle East Studies* VI (1975) 3-28.

³⁹ A túl korán elhunyt Purjesz István nézete (« A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében », *Levéltári közlemények*, 1958, 173-200), miszerint a szpáhi pusztán a magyar földesúrtól leste volna el a « majorkodást », nem felel meg mindenben a tényeknek, hiszen a fent vázolt közgazdasági szükségszerűség kényszerítette erre. A dolog lényegén az sem változtat, ha a gazdálkodás *módszerét* adott esetben valóban a magyar földesúrtól tanulták el. A szpáhi rátéréseivel a gazdálkodásra a szerző részletesebben foglalkozik « The Nature and Stages of Ottoman Feudalism » c. tanulmányában: *Asian and African Studies. Journal of the Israel Oriental Society* XVI (1982) 281-292.

⁴⁰ Jobb esetben megváltási díjat fizetve, de gyakran önkényesen is. Az 1605-06-os magyarországi hadjáratról például a szpáhiaknak kereken egynegyede maradt távol.

⁴¹ E *gyermekadót* a magyar történelmi és szépirodalomban gyakran « *véradó* » gyanánt jelölik meg. E pejoratív hangulatú kifejezés nemcsak hamis képzetet idéz elő, hanem azért sem helyénvaló, mivel a gyermekadónak nemcsak negatív aspektusa volt. Igaz, hogy az érintett családok részére fájdalmas volt az elszakadás. Sok esetben viszont a többnyire szegényparaszti sorból származó fiúk részére ez volt a

átnevelés és katonai kiképzés után. Ez a hagyományos eljárás ugyan elegendő volt az eredeti létszámviszonyok fenntartására, de a bővülő keretek szükségleteit semmiesetre sem tudta biztosítani. A sorozók ezért kénytelenek voltak alább adni, engedniük kellett a magas minőségi követelményekből, s még jó volt, ha a jelentkezők katonaviselt emberek, példának okáért elcsapott vagy dezertált szpáhik voltak. Sok valamilyen módon valami kis pénzmaghoz jutott, katonailag szinte értéktelen elem — köztük jobbmódú parasztok, tevehajcsárok, sok idegen, mint perzsák, kurdok, cigányok, tatárok, az iszlámra tért zsidók, de utonállók és zsebtolvajok is — arra használta fel ezt a helyzetet, hogy pénzecskéjükkel megvesztegessék a sorozókat, s így bejussanak a janicsárok közé, mert az ott húzott zsold és a természetbeni ellátmány szerény, de tartós megélhetést biztosított számukra.

Ezeknek az « új típusú » janicsároknak a harcértéke meg sem közelítette az eredeti janicsárságét, semmibe véve annak magasfokú eszmei szintjét, aszketikus erkölceit, Istennel és a szultánnal szembeni önfeláldozó odaadását. A mennyország helyett érdeklődésük az evilági örömök felé fordult, sokan közülük meg is házasodtak, gyermekeket is nemzettek, s mi sem volt természetesebb, mint hogy a janicsárok felcserepedett fiai maguk is janicsárnak álltak be. A nős janicsárok számára családjuk fontosabb volt már a magas ideáloknál. A laktanyából kiköltöztek családjukhoz, s mivel zsoldjuk annak eltartására nem volt elegendő, kontárkodni kezdtek. Olcsó, de gyenge minőségű portékáikkal tisztességtelen versenyre keltek a céhbeli kézművesekkel, mert, előnyösebb helyzetben, sem adókötelezettségük nem volt, sem pedig a szigorú céhbeli rendelkezéseknek nem voltak alávetve. A hadvezetésnek így aligha álltak rendelkezésére. A kaszárnyában bennlakók pedig fegyelmezetlen csúrhoz gyanánt viselkedtek, s ahelyett, hogy a harctéren álltak volna meg a helyüket, a fővárosban hűsködtek, a polgári lakosság körében önkényeskedéseikkel félelmet és gyűlöletet keltve.

Az Oszmán Birodalom védelme így a janicsárság felduzzasztásával sem oldódott meg. Mivel a tartományi egységek magasabb parancsnokainak, a beglerbégeknek és a szandzsákbégeknek tartományuk védelmére már nem állt szpáhi-sereg a rendelkezésükre, így — hogy katonai feladatuknak eleget tehesse — kénytelenek voltak saját zsebükből fizetett zsoldosokat felfogadni. Ezek a kevesebb, mint szerény zsoldban részesülő, *szezbán*⁴³ (« ebőr ») ill *szaridzsa*⁴⁴ nevet viselő zsoldosok a valaha oly jól képzett szpáhikkal ellentétben alig rendelkeztek katonai képzettséggel, fegyelmezetlenek voltak és rosszul voltak felszerelve, hiszen gazdáik jobb híján a földönfutók közül verbuválták őket, gyakran egész zsványcsapatokat zsoldjukba fogadva.

Így elmondhatjuk, hogy az oszmán hadsereg egészére a XVI. sz. első feléhez viszonyítva a XVII. sz. második feléig nagymértékű harcérték-csökkenés volt jellemző.

Mindehhez még nagyarányú hadvezetési válság is járult. A XVII. sz. első feléig ugyanis az volt a szokás, hogy nemcsak a janicsárok rekrutálódtak a gyermekadó intézménye keretében a keresztény fiúk soraiból, hanem azok legjava a szeráj-akadémiára került be apródnak, amelynek elvégzése és a szükséges gyakornokság⁴⁵ letöltése után számukra voltak fenntartva a magas, sőt legmagasabb posztok az államapparátuson s azzal együtt a hadvezetésen belül. Nos, amikor a janicsárok kiegészítési módszerét alapvetően megváltoztatták, amennyiben felnőtt muzulmánokat valamint a janicsárok fiait is felvették a csapatokba, megszűnt a gyermekadó-rendszer szükségessége, így azt egyre rendszertelenebbül hajtották végre, míg végül a XVII. sz. közepe táján meg is szüntették. Ezzel azonban feloszlott a szeráj-akadémia is, aminek következtében a XVII. század utolsó negyedében egyre kevesebb lett az olyan magasabb parancsnok, aki kielégítő szaktudással rendelkezett.

Mindez s a XVI. sz. második felében kezdődő közgazdasági pangás majd visszafejlődés⁴⁶ oda vezetett, hogy az oszmán haderő technikai és vezetési szintje egyre kevésbé tudott lépést tartani Európáéval, minek eredményeként egyre ritkábban sikerült győzelmet aratnia a csatatéren. Az oszmán hadipotenciálnak ez a hanyatlása vezetett végső soron a Bécs alatt 1683-ban elszenvedett katasztrofális vereséghez, mely azután utat nyitott a Habsburg hatalom részére az oszmánoknak Buda várából való kivetésére és a magyar területekről való kiűzésére.

társadalmi felemelkedés egyetlen lehetősége. Így talán érthető, hogy a bosnyákok és az albánok az iszlámra való áttérés után is ragaszkodtak ahhoz, hogy náluk is hajtsák be a gyermekadót.

⁴² Jellemző módon az Oszmán Birodalom görög és magyar alattvalóinál nem alkalmazták a gyermekadó intézményét, e két nép « rebellis » hajlama miatt.

⁴³ A *szezbán* eredetileg a janicsárhadtest keretében működő császári gárdahadosztály neve volt, mivel eredeti feladatuk a szultán vadászakutyaainak gondozásából állt. Ezt a nevet ruházták át a kormányzók a saját kíséretüket képező félregularis magáncsapataikra.

⁴⁴ E név a XV. sz. egyik felkelővezérétől, Szaridzsa pasától származik.

⁴⁵ A szerájakadémia növendékeit annak elvégzése után részint az elit zsoldos lovasegységekhez osztották be, a jobbkat a szerájban alkalmazták különféle feladatokra, a legjobbakat pedig a szultán személyes szolgálatára rendelték ki. Magas posztjukat e szolgálat után nyerték el.

⁴⁶ E kérdés kapcsán lásd a szerzőnek « Warum es in der ottomanischen Türkei keine Industrieentwicklung gab » c. cikkét: *Süd-osteuropa-Mitteilungen* XXV (1985) 43-46.

Új Látóhatár

1964.

VII. évfolyam 6. szám

GOSZTONY, PÉTER : BUDAPEST OSTROMA 1944/45

1944 szeptember közepén a Vörös Hadsereg csapatai dél-keleti irányból, Románia felől léptek magyar földre. A Malinovszkij tábornagy által vezetett 2. Ukrán Front (Hadseregcsoport) öt hadsereggel, köztük egy páncélos-hadsereggel húsz nap alatt keresztültörte az Észak-Erdélyben és a Maros vonalán rögtönzött gyenge német és magyar védelmet, és október elejére kijutott az Alföldre. Malinovszkij tábornagy hadműveleteinek közvetlen célja az Északi Kárpátokban lévő 8. német Hadsereg bekerítése, távolabbi terve Budapest elfoglalása volt.

A német Heeresgruppe Süd, amely ez időben a Hans Friessner vezérezredes parancsnoksága alatt Magyarországon operált, ismerte az ellenfél szándékát. Megfelelő erők hiányában azonban csak részeredményeket tudott elérni. Ezek közé tartozott október végén a bekerítés veszélye által fenyegetett 8. német Hadsereg visszavonulása az Északi Kárpátokból és a Horthy kormányzó október 15-i proklamációja következtében bomlásnak induló 1. magyar Hadsereg megszállásának, amely a szovjet előretörést csak késleltette, de nem hiúsította meg. Debrecen és Szeged eleste után Malinovszkij tábornagy elérkezettnek látta az időt a Budapest ellen irányuló közvetlen támadás megkezdésére. A harc a magyar főváros birtokáért Kecskemét térségében 1944. okt. 29-én indult meg. Malinovszkijnak az a terve azonban, hogy a magyar fővárost november 7-re, „a nagy októberi szocialista forradalom” évfordulójára bevegye, nem sikerült. A németek elég erővel rendelkeztek, hogy Soroksár térségében megállítsák a támadókat. Egyebütt hátrálni kényszerültek. November végére Malinovszkij 7. gárda-lövészhadsergeje és a 6. gárda-páncéloshadserge Cegléd, Szolnok, Abony és Hatvan bevétele után, a Mátrát maga mögött hagyva, mind gyorsabb iramban közeledett a Dunához. December elején elesett Vác és Balassagyarmat. A szovjet csapatok Pest körüli gyűrűje északról, keletről és délről bezárult.

A magyar főváros bevételére azonban még most sem került sor. 1944 november végén a Jugoszláviában operáló 3. Ukrán Front (Hadseregcsoport) két lövészhadsereggel Mohács-Baja térségében átkelt a Dunán és elűzve a gyenge német-magyar erőket, hatékonyan beavatkozott a Vörös Hadsereg magyarországi harcaiba. A Heeresgruppe Süd parancsnoksága, tartalékok hiányában, képtelen volt a Tolbucin tábornagy által vezényelt 3. Ukrán Frontnak a Dunántúl keleti térségében végrehajtott előretörését feltartóztatni. A szovjet 4. gárda-lövészhadserge napok alatt elérte a Balaton déli partját, míg az 57. lövészhadserge, Kaposvárt bevéve, Barcs és Kéthely között nyugati irányban beásta magát. Hiába dolgoztatott Friessner vezérezredes éjjel-nappal a Balaton dél-keleti csücskétől Szabadbattyánon, Gárdonyon keresztül Ráckeresztúrig húzódó „Margit-vonal” kiépítésén — azt teljesen kiépíteni és tartósan megszállni nem sikerült. Pedig ez volt a Heeresgruppe Süd utolsó reménye. Ha a Vörös Hadsereg ezeket az állásokat beveszi — Kelet-Dunántúl és vele együtt Budapest is elesik! E veszélyt, ha későn, de Hitler is felismerte, aki a küszöbönálló ardennessi támadás (Rundstedt-offenzíva) ellenére, a „Margit-vonal” védelmének erősítésére két német páncélos hadosztályt és több páncélos brigádot irányított Németországból Magyarországra.

1944 december 20-án Tolbucin tábornagy rohamra indult a „Margit-vonal” ellen. Ezzel egyidőben Malinovszkij páncélos és lövész hadseregei támadásba kezdtek a Dunától északra, Börzsöny vidékén. A haditerv szerint Malinovszkij tábornagy gyorsan mozgó csapatainak Ipolyság irányából Neszmély felé kellett előretörniük, hogy észak-nyugat felől, Esztergom—Neszmély szakaszán elérjék a Duna partját és a 3. Ukrán Front csapataival együttműködve bezárják a gyűrűt Budapest körül. Tolbucin tábornagy csapatainak át kellett törniük a német védelmet a Velencei tó térségében és egy Bicske—Esztergom felé irányuló támadással el kellett vágniuk a budapesti helyőrség összeköttetését nyugat felé. A két Ukrán Front együttes támadásának Budapest teljes körülzárását kellett eredményeznie.

Az első napokban a német parancsnokságnak még sikerült úgy-ahogy a „Margit-vonal” elleni szovjet támadást kivédenie és az arcvonal egységét megőriznie. Tolbucin azonban újabb, friss egységekkel erősítette meg a 4. gárda- és a 46. lövészhadserget, és a szovjet támadások fokozódtak. December 22-én éjjel már Székesfehérvár repülőtéréért folytak a harcok és hajnalban a 23. német pc. ho.-nak fel kellett adnia a várost. Addigra már a „Margit-vonal” több helyén sikerült a szovjet áttörés. A többszörös túlerő nyomására megkezdődött a német-magyar csapatok roncsainak visszavonulása északi és nyugati irányba. S miközben Lovasberény térségében a magyar huszárezredek majd az utolsó emberig felmorzsolódtak, a szovjet páncélosok legyező alakban, teljes sebességre kapcsolva nyomultak támadásuk végpontja, a Duna felé. Most már nem volt megállás. A „Margit-vonal”, több pontján átszakítva, mint védelmi tényező elvesztette szerepét. Bicske, Torbágy, Zsámbék elesett. December 25-én, nem sokkal dél után, az első T-34-es harckocsi elérte és átlépte a „bécsi-utat”, Budapest életfontosságú hadtápútját. Most már csak egy harmadrendű, keskeny út vezetett Esztergomon, Visegrádon keresztül Budapestre. De ez is csak pár óráig állt még a német-magyar védelem rendelkezésére. December 26-án hajnalban a gyorsan mozgó szovjet csapatok Esztergomtól keletre elérték a Dunát és birtokukba vették ezt az utat is.

Ebben az időben a Börzsöny hegység vidékén három szovjet hadsereg harcolt. Malinovszkij elit hadserege, a Kravcsenkó vezérezredes által vezetett 6. gárda-páncélos hadsereg, december 20-tól szünet nélkül támadta a német-magyar állásokat. A szovjet csapatok utcai harcban elfoglalták Szobot és széles arcvonalon elérték és átlépték a szlovák-magyar határt. Veszélybe került Esztergom.

December 25-én este a helyőrség visszavonult és két napra rá a szovjet csapatok puskalövés nélkül birtokukba vették a behavazott, kihaltak tetsző néma utcákat.

Esztergom elestével végkép bezárult Budapest körül a szovjet gyűrű. A német Armeegruppe Fretter-Pico minden erőfeszítése kudarcot vallott. A 46. lövészhadsereg gyorsan mozgó alakulatai Buda felé nyomultak és utcai harcokat kezdeményeztek. A 4. gárdahadsereg december 26. és 30. között, Polgárdi, Zsámoly, Bánhida és Nyergesújfalu birtokbavételével, a magyar főváros köré egy második, egy külső gyűrűt vont, amely Tolbuczin tábornagy személyi tartalékai révén, óráról-órára erősödött.

Budapest bekerítésének híre — tehát még mielőtt befejeződött volna — december 24-én éjjelkor érkezett meg Hitler ziegenbergi főhadiszállására. Gudérián vezérezredesnek, a német szárazföldi haderők vezérkari főnökének, nem sikerült Hitlert és környezetét a keletről fenyegető veszély nagyságáról és komolyságáról meggyőzni. A vezérezredes az ardennesi német offenzíva azonnali félbeszakítását és az így felszabaduló erőknek keletre, a Visztulához való irányítását javasolta. „Figyelmeztetésem — írta visszaemlékezéseiben —, hogy a Ruhr-vidék a nyugatiak bombázáporában már megbénult, ezzel szemben a felső-sziléziai iparvidék még teljes kapacitással dolgozik és ma a német hadiipar súlypontját képezi, amelynek elvesztése a háborút hat hét alatt a befejezéshez kényszerítené, nem használt!” Jodl vezérezredes szárazon leintette: „szó sem lehet róla, hogy kiadjuk kezünkől a végre visszanyert kezdeményezést” és Hitler még megfontolásra sem érdemesítette Gudérián javaslatát. Amennyiben ezekben a napokban a Führert a keleti-arcvonalon egyáltalán érdekelte, az elsősorban Budapest miatt volt. S hogy a bekerített egységek felmentése mielőbb bekövetkezzék, még karácsony éjszakáján, Gudérián tudta nélkül, utasította a Varsó térségében tartózkodó IV. SS-páncélos hadtest parancsnokát, Gille SS-tábornokot, hogy két páncélos hadosztályával és a Galíciából szintén Magyarországra vezényelt 96. gyalog hadosztállyal együtt szabadítsa fel a körülzárt Budapestet. Ezzel egyidejűleg leváltatta a Heeresgruppe Süd és az Armeegruppe Fretter-Pico vezénylő tábornokait, őket téve felelőssé a német csapatok decemberi kudarcaiért. Ez azonban a frontvárossá kikiáltott Budapest helyzetén mitsem változtatott.

„FESTUNG BUDAPEST”

November elején a főváros lakói már érezték, hogy — a déli elővárosokban lefolyt eredményes elhárító harcok ellenére —, a háború elérte otthonukat és betört mindennapos életükbe. Szaporodtak az utcákon: először munkaszolgálatra és erődépítésre hívták be a pesti férfiakat, a felmentések teljes felfüggesztésével. Katonai szolgálatra kellett jelentkezniük az egyetemi hallgatóknak is, majd 48 éves korig sorkötelelessé minősítettek minden férfit. Közben folyt a minisztériumok, állami hivatalok, gyárak, intézmények nyugatra való telepítése is. A front közeledésével pedig mind erélyesebb és követelődőbb lett a rendeletek hangja és tartalma. December 10-én Kovarcz Emil, „a nemzet totális harcra állításával megbízott miniszter” elrendelte Budapest székesfőváros általános és teljes mozgósítását, amely nemre való tekintet nélkül 14-től 70 éves életkorig az egész lakosságra kiterjedt. Ezzel egyidőben kihirdették a statáriumot, a helyszínen való felkoncolással fenyegetve nemcsak katonaszökevényeket, de mindenkit, aki bármely formában is szabotálja a védelmi harcokat vagy munkálatokat.

Budapest lakói azonban sem a közeledő oroszoktól, sem a németektől vagy a nyilasoktól nem hagyták magukat megfélemlíteni. A mozgósítást kijátszottak, a kiürítési parancsokat vontatottan és csak az erőszaknak engedve teljesítették. Budapest hetek óta a szovjet ágyúk tüzeiben állott és az „első vonal” villamossal elérhető volt, a lakosság mégis mindent elkövetett, hogy megszokott élete minél zavartalanabb maradjon.

„Budapest mint frontváros egyedülálló jelenség a maga nemében! — írta lelkesedve 1944. december 16-án egy német haditudósító a Pester Lloydban. — A Duna-hidakon, amelyek Pestet Budával kötik össze, minden húsz lépésre német őrbé ütközik az ember. A katona nem a vállán, hanem csípőjénél, kéznél, viseli fegyverét. Végig a Dunakorzón, a világhírű Ritz, Bristol, Hungária és Carlton hotelek előtt, hol egykor világos nyárárszakokon lampionok alatt fel-alá hömpölygött a vidám tömeg, most munkáscsoportok erődítésimunkálatokat végeznek. Míg a kávéházi közönség 17 órakor, a megszokott időben, letelepszik a Negrescóban és unatkozva gyűrögeti az asztalterítő sarkait, hogy 19 órakor a Dubarryban vagy a Hungária-bárban a szokott flippet vagy egy jó tokait igyon, egy szovjet zavarórepülő válogatás nélkül bombázza a város lakónegyedeit... Vacsora alatt a szovjet tüzérség lövi a várost. A pincérek azonban nyugodtan tovább szervíroznak: senki sem törődik a harci zajjal. Naponta amúgyis háromszor-négyszer van légiriadó.”

A Szálasi-kormány és a nyilaskeresztes párt naponként razziáztatott. Az elfogott katonaszökevényekkel, defetistákkal vagy egyéb „gyanús személyekkel” nem sokat teketóriáztak. Nem egy pesti ház előtt akasztott katona holttestét lóbálta a szél. A felkoncolások napirenden voltak. Amikor az oroszok elfoglalták Vácot és a Budapest—Pozsony vasútvonal megszakadt, a

kormány is elhagyta a fővárost. Szálasi, aki december elején még Berlinbe utazott, hogy mint állam- és kormányfő tisztelegjen pártfogója, Hitler előtt, csak pár napra tért vissza Budapestre. Azután Szombathelyre, majd Kőszegre, illetve Brennerbányára, az osztrák-magyar határra távozott. Elhagyták kikötőjüket a dunai hajók is. A bécsi műút megtelt nyugati irányba robogó, a tengelytörés veszélyéig megrakott teher- és személyautókkal. Megkezdődtek a gyárak gépeinek, a nyersanyagraktáraknak és a minisztériumok irattárainak az országból való kiszállításai. A Nemzeti Bank is bezárta hivatalait és 9 millió pengő készpénzzel Veszprémbe telepedett át. Budapestben mint „közigazgatósági hatóság” csak a nyilaskeresztes párt egyes szervei maradtak. A vezető kezdetben egy 27 éves „testvér”, Csiky Ervin, később pedig kormány megbízottként, Dr. Vajna Ernő volt.

De szervezkedett Budapesten az október 15-e után életre hívott ellenállási mozgalom vezérkara is. A Bajcsy Zsilinszky Endre irányítása alatt álló mozgalom nem akart az események tétlen szemlélője lenni. Az ellenállási mozgalom, — amelyben a nemzeti összefogás jegyében a kommunisták is helyet kaptak —, katonai vezérkara révén konkrét tervekkel dolgozott ki Budapest megmentésére. Nem rajta múltott, hogy a terv kivitelezésére már nem kerülhetett sor.

Orendi Norbert csendőrei és a nyilas „Számonkérő Szék” emberei felfedték a mozgalmat, vezetőit elfogták és többeket kivégeztek. A szórványos partizán-akciók ezek után már nem befolyásolták a budapesti ostrom sorsát.

A magyar főváros majd egy millió lakója megőrizte nyugalmát, inkább passzív mint aktív szereplője maradt az eseményeknek, és otthonát sem kívánta elhagyni. Ha a nyilasok a kiűrités során erőszakhoz folyamodtak, a budapestiek mindig megtalálták a módját — mint Csepelen december 4-én —, hogy akár zendülés árán is megghiúsítsák a kiűritési terveket. A nyilasoknak a harci kedvet sem sikerült felébreszteniök. A Szálasi-kormány föld, telek és családlház juttatásokkal iparkodott a páncélvadászokat jutalmazni („5 hold föld minden elpusztított szovjet páncélosért!”) és ezen keresztül a lakosságot aktív „önvédelmi harcra” ösztönözni. Az eredmény azonban messze elmaradt a várakozások mögött.

Ezek a jelenségek a Heeresgruppe Süd parancsnoksága előtt sem maradtak titokban. A tény, hogy egyetlen napon 1862 katonai szolgálatra behívott közül csak 29, és 262 hadimunkára berendelt férfi közül csupán 9 jelentkezett, azt bizonyította, hogy a lakosság meglehetősen idegenkedik a további harcoktól. 1944 november elején Friessner vezérezredes még azt mérlegelte, vajon — a még harcoló magyar csapatokra gyakorlandó negatív hatása ellenére is — ne nyilvánítsa-e Budapestet nyílt városnak, mint történt Róma és Firenze esetében. A generálist természetesen nem emberies megfontolás, vagy a magyar főváros értékei és lakói megmentésének szándéka, hanem csak a hadászati ésszerűség vezette. Fretter-Pico tüzértábornok a szerzőhöz intézett levelében azt írja, hogy annak idején ő is osztotta előljárói véleményét, mivel „a rendelkezésre álló német erővel, a magyar csapatok bizonytalan magatartását figyelembe véve, a milliós nagyvárost tartani nem lehetett. Arról nem is szólva, hogy a Budapestről így kivont csapatokra sürgős szükség lett volna a Balaton—Velencei tó és a Duna vonal védelménél”. Budapestnek nyílt várossá való deklarálásáról szóló Friessner-féle felterjesztést Hitler azonnal elutasította. A Führer még abba sem egyezett bele, hogy a német vezérkar Pestet feladja és csak Budán rendezkedjék be védelemre. A teljes bekerítés után is ragaszkodott a város tartásához. S hogy félreértés ne essék, az OKH (Oberkommando des Heeres) november 23-án külön utasításban szabályozta Budapest védelmét, kimondva, hogy a harcot „házzról-házra” („Haus um Haus”) kell folytatni, tekintet nélkül a polgári lakosság érdekeire és Budapest megővásának szempontjaira. Friessner vezérezredesnek arra az ellenvetésére, hogy mi történik akkor, ha a lakosság körében zavargásokra kerül sor, ha nem fogja tétlenül szemlélni a város pusztulását, a vezéri parancs „a nagyvárosi csőceselék időben történő evakuálását vagy pedig erőszakos megrendszabályozását” írta elő. Ezek után a Heeresgruppe Süd parancsnoka a „Festung Budapest” élére egy SS-tábornok kinevezését kérte, aki — egyben a városban lévő SS és német tábori csendőrök parancsnokaként — tapasztalatai és képességei alapján képes egy esetleges zendüléssel megbirkózni. Hitler e kívánságnak eleget tett. 1944. december 1-én Winkelmann SS-tábornokot kinevezte a „Festung Budapest” parancsnokává. Őt azonban már december 5-én Karl Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornok, a Waffen-SS IX. hegyi hadtestének vezénylő tábornoka váltotta fel.

Az „erődde” nyilvánított Budapest ekkor azonban még semmiféle említésre méltó erődítéssel nem rendelkezett. Néhány páncélárok, pár ezer beton-gúla, spanyol-lovas és helyenként sebtiben támponttá kiépített kis erőd, — főleg a külvárosokban —, képviselte a védelem gerincét. Baj volt a védők létszámával is. A Vörös Hadsereg alföldi harcainak időpontjában Budapesten csak a német tábori csendőrség 6. ezrede és a — főleg népi németekből toborzott — 22. SS-lovas hadosztály egységei állomásoztak. Ezekhez azután december elején csatlakoztak az oroszoktól Budapest térségébe visszaszorított német és magyar csapatok, amelyek azonban nem tettek ki többet, mint öt hadosztályt.

Budapest harctérre való nyilvánítását a Szálasi-kormány kezdetben ellenezte. A felelős személyek tudták, hogy ez a magyar fővárost könnyen Sztálingrád sorsára juttathatja. Szálasi azonban berlini látogatása után, — hol a főváros jövője is szóba került —, megváltoztatta véleményét. A Hitleről visszatérő „nemzetvezető” december 10-én a királyi várban K.E. honvédszázados, a Heeresgruppe Süd törzskarához beosztott összekötő tiszt jelenlétében fogadta Friessner vezérezredes és kijelentette, hogy „a nagy európai gondolat jegyében kész Budapest nyílt várossá való nyilvánításától elállni és a fővárosnak erődde való felhasználását többé nem ellenezni”.

Már a pesti peremvárosok határaitban folytak a harcok, amikor Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornok hozzájárított a védelem megszervezéséhez. Német részről kb. 33.000 fő felett rendelkezett, míg a magyar csapatok létszáma 37.000 körül mozgott. E 70.000 főnyi, igen vegyes összetételű és harciértékű csoport parancsnoka lett a német SS-tábornok. Hindy Iván altábornagy, a budapesti I. hadtest parancsnoka, általában csak alantás, legfeljebb a magyar egységekre kiterjedő parancstovábbítási feladatot

kapott. Sem a hadműveletek kialakításába, sem pedig a Budapestet érintő problémák megoldásába az egész ostrom időtartama alatt nem volt beleszólása.

A Heeresgruppe Süd parancsnoksága, szorult helyzetben, még ezt, a nagyváros védelmére amúgyis csekély kontingenst is, kurtítani kényszerült. Amikor a „Margit-vonal” karácsony hetében két szovjet hadsereg összpontosított támadása során összeomlott, a 8. SS-lovas hadosztályt kivonták Pest dél-keleti részében húzódó állásaiból. A Dunántúlra, a „Margit-vonal” Velencei tó szakaszához vezényelték, ahol a német páncélosok ellentámadását kellett volna támogatnia. Erre azonban már nem került sor. Miközben az SS-lovaság karácsony délutánján a mozgalmas pesti utcákon átvonult, Budapesttől nyugatra megszűnt a németek ellenállása. A szovjet gépesített alakulatok, maguk előtt hajtva a 271. népi-gránátos hadosztály roncsait, nyugat felől rohamosan közeledtek Budapesthez. A vörös csillagos T-34-esek még a szent este beköszöntése előtt elérték a Svábhegy alját, elfoglalták a Hűvösvölgyet és egyesek egészen a Szt. János kórházig nyomultak előre. Ugyanakkor Sljemin tábornok 2. gépesített gárdahadteste teljes sebességre kapcsolva nyomult Buda nyugati peremén a visegrádi Duna irányába. Nem egészen 24 óra alatt minden nagyobb harci érintkezés nélkül kezükre jutott a bécsi, az óbudai és a hidegkúti út, vagyis Budapest valamennyi nyugatra vezető jelentős közútja. Amikor aztán Tolbuchin elit hadteste, a Govorunenkov tábornok által vezetett 18. páncélos hadtest a pilisi hegyeket maga mögött hagyta, Budapest teljes bekerítése megtörtént.

Úgy látszott, ütött a „Festung Budapest” utolsó órája. Budát addig nem erősítették meg. S ha Buda elesik, Pest védelme is kilátástalanná válik. Aki a budai magaslatok birtokába kerül, annak a lapos, sűrűn lakott Pest elfoglalása nem okoz különösebb nehézséget, ez nyilvánvaló volt.

Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornok, legelső lépésként, a budai rész gyors megerősítéséhez fogott. Az SS-lovasokat a belváros utcáiról Dél-Budára vezényelte, míg a Svábhegy—Óbuda vonalat a sebtiben riadóztatott budapesti őrszázalój, Kalándy tábornok csendőreivel és a szovjet elől a városba özönlő és úgy-ahogy rendbeszedett német egységekből szervezett „harci csoportokkal” szállatta meg. A tábornok, hogy újabb erőket nyerjen a budai védelem kiépítésére, egymás után adta fel a pesti elővárosokat. De amitől legjobban tartott, a szovjet csapatok továbbnyomulása nem következett be. A szovjet páncélosok támadása megállt. Pedig, ha december 24-én este és másnap a gárda-páncélosok az eddigi lendülettel folytatták volna előretörésüket, rövidesen a Dunához és Buda birtokába jutottak volna. Megjelenésük oly hirtelenül és meglepetésszerűen történt, hogy például még a telefonvezetékek is sértetlenül jutottak az oroszok birtokába. Az első ijedelem hatására a németek a Margitszigetnél épített kisegítőpontonhidat is lebontatták és Hindy altábornagy rádiószózata is e szavakkal végződött: „A helyzet komoly, azonban Budapest át fogja élni ezeket a válságos napokat és megnyugtathatók mindenkit, hogy Budapest fel fog szabadulni.”

A szovjet páncélosok érthetetlen megállása lehetővé tette, hogy Pfeffer von Wildenbruch átcsoportosítsa erőit. Hitler megbízásából Fegelein SS-tábornok felszólította Pfeffer von Wildenbrucht, hogy „tartson ki, a Führer Budapest felmentéséről már intézkedett. Gille tábornok páncélos hadteste fogja a bekerített várost a szovjet gyűrűből kiszabadítani”.

E kedvező hír ellenére a budapesti német erők december 26-ról 27-re virradó éjszakára ellentámadást készítettek elő. A Hűvösvölgyön keresztül Zsámbék—Mány irányában akartak kitörni. Velük távoztak volna a magyar fővárosból a honvédek, a behívott leventék és a nyilas „fegyveres pártszolgálatosok” is. Hitler szigorú tilalma azonban megghiúsította e tervet. A Führer utasította a „Festung Budapest” parancsnokát és katonáit, hogy a várost védeniök kell. Aki csak kísérletet is tesz, egymagában vagy csoportosan, hogy a katlanból kitörjön, mint katonaszökevény haditörvényszék elé kerül.

December utolsó hetében megélénkültek a harcok a pesti oldalon. A szovjet támadás súlya ide helyeződött át. Két szovjet és egy román hadtest igyekezett Újpest és Kőbánya irányából a város belseje felé előretörni. A szívós német-magyar védelem, jóllehet érzékeny veszteséget okozott a támadóknak, lassan hátrálni kényszerült. Malinovszkij tábornagy arra törekedett, hogy — nagy áldozatok árán is — Budapestet mielőbb birtokába vegye és az így felszabaduló erőket az Ipoly vidékére átcsoportosíthassa. A főcél ugyanis a Pozsony—Bécs irányában való előretörés és nem a magyar főváros időtrábló ostroma volt. Tolbuchin és Malinovszkij december 29-én közös ultimátumban kapitulációra szólította fel a budapesti védelmet. A fegyverletételi felhívás kimondta, hogy a Vörös Hadsereg „a harcot beszüntető tábornokok, tisztok és a legénység biztonságáért szavatol. A német hadifoglyoknak biztosítja a hazatérést hazájukba, vagy kívánságuk szerint más országokba. Az összes magyarok, akik megadják magukat, a kihallgatás és ellenőrzés után azonnal szabadlábra helyeztetnek — és otthonaikba távozhatnak”. Ezenkívül „a fegyverletételben érintett csapatok egyénei egyenruhájukat, rendfokozati jelvényeiket, kitüntetéseiket, a magántulajdonukat képező tárgyakat és értékeket megtarthatják. A törzstisztek és tábornokok ezenkívül megtarthatják szórófegyvereiket”. Az ultimátum átadását két hadikövetre, a magyar származású Steinmetz és az ukrán Osztyapenko kapitányra bízta. A két kapitány jövetelét, egyben azok útvonalát is megadva, hangosbeszélőkön és tűzbeszüntetéssel jelezték szovjet részről. A hadikövek közül azonban csak Osztyapenko kapitánynak sikerült Budaörsnél a német vonalat elérnie és azt átlépve a 8. SS-lovas hadosztály parancsnokságának harciálláspontjához jutni. Társa, Steinmetz kapitány a vecsési német-magyar állások előtt kocsijával aknára futott és szörnyethalt.

Osztyapenko küldetése is sikertelenül végződött. Ruhmor SS-tábornok ugyan fogadta a szovjet tisztet, de a Vörös Hadsereg ultimátumát nem volt hajlandó átvenni. Felsőbb parancsra hivatkozva, a levél tartalmát meg sem nézve, elutasította a hadikövetet. Osztyapenko bántatlanul hagyta el a német vonalakat, de útban a szovjet állások felé, a „senki földjén”, kocsija egy magyar gépágyú tüzebe került és több találatlól felrobbant. Az utasok, a tolmács kivételével, életüket veszítették.

A két hadikövet halála, amely inkább a vak véletlen, mint előre megfontolt szándék következménye volt, nagyban hozzájárult a harcok keménységének fokozásához. Az oroszok természetesen nem késlekedtek az incidens propagandisztikus kiaknázásával.

CSATA BUDAPESTÉRT

1945 első napja kritikus helyzetben, de reménykedő hangulatban találta a német-magyar védelmet. A makacs szovjet támadások miatt a védők a város minden pontján visszavonulásra kényszerültek, de bíztak abban a hírben, hogy a felmentő csapatok hamarosan áttörik a szovjet gyűrűt. Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornokhoz még december 31-én megérkezett Berlinből az OKH újabb parancsa, amely elrendelte a katlanból való kitörés előkészítését. Az SS-tábornok biztos volt benne, hogy a küszöbön álló német támadással ő is engedélyt kap Budapest elhagyására, és katonáival kitörhet nyugat felé, tehát a felmentő sereg irányába.

1945. január 1-én, 22 óra 30 perckor Naszály—Tata—Felsőgalla térségéből megindult a Waffen-SS páncélos hadosztályok támadása. Amikor Gille SS-tábornok megerősített páncélos hadteste pár óra alatt áttörte a Budapest köré vont külső szovjet gyűrűt és nagy lendülettel nyomult előre első célja, Bicske felé, Hitler megváltoztatta szándékát Budapestet illetően. Most már nem a német-magyar helyőrség megmentése, hanem — Gille kezdeti sikereit látva — Budapest minden áron való tartása lebegett szeme előtt. A német offenzívának fel kellett volna mentenie Budapestet és az ottani helyőrséggel együtt vissza kellett volna állítania a „régii helyzetet a Margit-vonalban”. Ezt a tervet mind a német vezérkar, mind pedig az Armeegruppe Balek (Balek tábornok Fretter-Pico utóda lett a 6. német és a 3. magyar Hadsereg élén) helytelenítette, mivel a német katonai erő ilyen vállalkozáshoz elégtelennek bizonyult.

A budapesti katlanból való kitörés tervének többszöri elejtése szaporította Pfeffer von Wildenbruch problémáit. Hiányos volt a helyőrség és a lakosság (kb. 800 000 lélek) élelmiszerellátása. A várost a bekerítés felkészületlenül, megfelelő készletek nélkül érte. Hiány mutatkozott a lőszerellátásban is. A német parancsnokság légi szállítás útján kívánta a helyzetet javítani, jóllehet előrelátható volt, hogy ez a problémákat nem oldja meg. A légi szállítás Hitler gondolata volt, nem lehetett ellenkezni vele és így a 4. légiflotta keretében, Conrad altábornagy vezetése alatt külön „ellátó-csoport” kezdte meg működését. A Heeresgruppe Süd parancsnoksága napi 80 tonna áru - főleg lőszer, benzin, egészségügyi anyag és élelmiszer — szállítását kérte. Kezdetben a híres JU-52 gépek még le tudtak szállni az ostromlott városban. Amikor azonban Pesten a Lóversenyter is elesett, a „légi-híd” gépei arra kényszerültek, hogy terhüket a város felett ejtőernyővel eresszék le. A tervet, hogy a Vérmezőt éjszakai leszálló helyre építsék ki, hamarosan el kellett ejteni. A terep nem felelt meg a követelményeknek. Az utolsó szállítmányt 1945. február 9-én dobták le az égő budai vár fölé.

Gondot okozott a védőknek az üzemanyag is. A bekerítés után körülbelül 70 páncélos és rohamlöveg maradt a városban. Az üzemanyag készletek rohamos csökkenésével a páncélosok legénysége kénytelen volt elkezdni a harcokcsik felrobbantását. A Wehrmacht központi vezetési szerve (Wehrmachtführungsstab) intézkedni akart, hogy Budapestre kellő mennyiségű lőszer jusson. Kérdést intézett az SS „Donau” nevű speciális csoportjához, lehetséges-e a bekerített várost vízi úton megközelíteni. Különleges méretű tüzérségi löszert, de főleg benzint kellett volna a Dunán Budapestre juttatni. Az elképzelés az volt, hogy a vállalkozást önként jelentkezők egy modern dunai motoros-hajóval, a szovjet folyami zár kétszeres áttörésével (Esztergomnál és Buda felett) hajtják végre. Az SS válasza kedvező volt, és a kockázatos terv 1944 december 31-e és 1945 január 4-e között végrehajtásra is került. A 40 tonnás hajó Budapestet ugyan nem érte el (a Szunyogsziget körül zátonyra futott), a legénység azonban — köztük egy Vlaszov-tiszt, aki nyelvtudásával, ügyes fellépésével fegyveres összetűzés nélkül átjárt a motorost a szovjet záradon — éjszakánként kisebb csónakokkal a városba szállította az értékes rakományt.

Közben folyt a harc a magyar fővárosért. Szovjet repülők keringtek Buda felett, szinte szünet nélkül bombázva a várost. Keletről és nyugatról ostromágyúk és nehéz aknavetők lötték be magukat. 1945. január 4-én azonban Budán megállt a szovjet előretörés, sőt az előretolt ékek is visszahúzódtak előző állásaikba. A Dunántúlon működő 3. Ukrán Front parancsnoksága felismerte a kezdetben alábecsült német felmentő sereg erejét és szándékait. Tolbuchin sürgősen átesoportosított, hogy a már Bicskéig (20 kilométerre a magyar fővárostól) előretört „Wiking” és „Totenkopf” hadosztályokat felfogja. A tábornagy tudta, ha Bicske német kézre kerül, az SS páncélosok, kijutván a hegyekből, akár 24 óra alatt elérhetik Budát, és megtörhetik a szovjet ellenállást.

Pest aránylag kisszámú védőiben most már csak a közeli felszabadítás reménye tartotta a lelket. Figyelmüket a Dunántúlra irányították, hol Gille csapatai Bicske körül kemény harcban álltak Tolbuchinnal. Éjszakánként a budai Várból még a német lövegek torkolattüzeit is látni vélték, és a reménykedők azt hitték, hogy a harci zaj közeledik hozzájuk. „Jönnek! Hamarosan itt vannak! A mi 'Totenkopf'-jaink és 'Wiking'-jeink ... A múlt éjszaka már a páncélosok torkolattüzét is ki lehetett venni. . . Ezzel vigasztaltuk magunkat, és Gille tábornok, a koweli hős neve szájról-szájra járt közöttünk” — írta visszaemlékezéseiben egy német tüzér. A Várban ismét „kitörési hangulat” uralkodott. A hadosztályparancsnokok egyre másra ostromolták felettésüket, hogy engedélyezze a csapatok kitörését nyugat felé, a felmentő seregek irányába. De a harci zaj Bicske felől egyszerre csak elhalkult. Tolbuchin-nak sikerült az SS páncélosokat megállítania, sőt visszavernie. Gille újabb támadásra csoportosított át, és

Hitler újra megtiltotta a budapestiek kitörését. Sőt, amikor Pfeffer von Wildenbruch a súlyos helyzetre hivatkozva legalább Pest kiürítésére kért engedélyt, Hitler ezt is a legszigorúbban megtiltotta. A hidakkal és a pesti hídfővel — miként a tábornoknak üzenté — még messzemenő tervei voltak!

A pesti helyzet azonban mind tarthatatlanabb lett. A német-magyar csapatokat az arcvonallal felszaggatása, apró katlanokba való zárás veszélye fenyegette. A szovjet csapatok szünet nélkül folytatták támadásaikat. 1945. január 15-én már a Nagykörútnál folytak a harcok. Majd ez a „vonallal” is elesett. A szovjet rohamcsapatok az Andrássy út alatt húzódó földalatti vasút alagútján keresztül támadtak a védelem hátába. Január 16-án a front elérte a Belvárost. Éjszaka levegőbe repült a Ferenc József híd, osztozva a két nappal azelőtt felrobbantott Horthy Miklós híd sorsában. Ekkorra már több szovjet ék kiért a Dunához, sőt a Margit-sziget egy része is birtokukba jutott. Pestnek e végső órájában Hitler végre engedélyt adott a jobbparti város kiürítésére, ami aztán január 17-éről 18-ára virradó éjjel meg is történt.

„A gyalogosok a még épen maradt Duna hidakon hagyták el Pestet — írta visszaemlékezésében egy német tüzér. — Sietve, mit sem törődve a hidakra irányuló nehéz tüzellel, futva mentették életüket. A parancs, amely a hidak közvetlen felrobbantásáról intézkedett, nagy nyugtalanságot váltott ki közöttük. Hirschler tábornok rendőrcsoportjának létszáma pár óra alatt 2-300 főre olvadt. A Feldherrnhalle-hoz, a 13. páncélos hadosztályhoz és a légierőkhöz tartozó katonák pokoli szovjet tűzben közelítették meg a hídfőket, és már a hidak előtt érzékeny veszteségeket szenvedtek. Ennek ellenére az emberek meggondolás nélkül törték magukat előre, át a hídon Pestről Budára. Kocsik tömege, parasztszerek ponyvával letakarva, ijedt lovak, polgári menekülők, jajgató asszonyok, síró anyák gyerekekkel és sok, igen sok sebesült igyekezett Buda felé ...” S miközben a Pestről átmentett csapatok Budán a Duna vonalán új fedezékekbe ásták be magukat, az utolsó két épen maradt híd, a Lánchíd és az Erzsébet híd dühöngő robajjal a vízbe omlott.

Pest feladása ellenére a helyzet Budán eleinte nem volt olyan kétségbeesett, mint látszott. Ez a városrész, terepadta jellegét tekintve, a földi harc számára valóban „erős”-nek bizonyult, s alig rendeződtek a védők sorai, a figyelmet ismét Gille felmentőerege kötötte le. Január 18-án hajnalban az SS-tábornok, friss erőkre támaszkodva, Berhida-Várpalota körzetéből új támadásra indította csapatait. Úgy látszott, most eredmény koronázza erőfeszítéseit. Január 19-ének estéjére 65 kilométer mélységben nyomultak előre a német páncélosok, sőt január 20-án egyes ékek Pentelénél a Dunát is elérték. „Gille újra jön! A szabadulás közeleg! Megfeszített idegekkel követtük a térképen útját... Úgy számoltuk, hogy hét, legfeljebb nyolc kilométerre lehet még tőlünk. Helyzetünk megint kedvezőbbnek tetszett, és az életakarat újra fellángolt...” — emlékezik vissza az előbb már idézett német katona.

Tolbuczin tábornagy fokozta a Buda elleni légitámadásokat, s az orosz tüzérségi tűz sem akart alábbhagyni. A szovjet tiszt századok vakmerő rajtaütéseikkel nyugtalanították a védőket, akik azonban éhesen, fáradtan és állandó lőszerhiánnyal küzdve is kitartottak. Egy SS-tiszt írja naplójában: „A víz csak épp arra volt elegendő, hogy sovány levest főzzünk. Ezzel szemben alkoholban nem volt hiány. Egy vékony szelet kenyér naponta, ez volt a porciónk, de zsírral, lekvárral nem kellett takarékoskodnunk. Dohánytermékből soha olyan készletünk nem volt, mint épp e napokban...” Január 25-e körül kimerültek a központi készletek. A harcolók hivatalos napi ételmezése lóhúsból készített levesből és 150 gramm kenyérből állott. A sebesülteknek, akiknek száma az ötezret meghaladta, még ennyi sem jutott. A budai vár földalatti kazamatáiban, ahol a központi kötőhely volt, napi egy tányér levessel kellett beérniük.

A magyar csapatok harci kedvével már hetek óta komoly bajok voltak. A főváros rohamos pusztulása és a reménytelen harc lehangolta őket. Egyesek civilruhát öltöttek, és elhagyták helyüket, mások megadták magukat. Voltak azonban olyanok is, akik nem akarták tétlenül kivárni a háború végét. Belőlük kerültek ki 1945. február elején a szovjet irányítással felállított ún. „Budai Önkéntes Ezred” egységei, amelyek az ostrom utolsó napjaiban Váriházy alezredes parancsnoksága alatt résztvettek a németek elleni harcban. A harcot komolyan gondolták, és a város szenvedéseit készek voltak akár életük árán is megrövidíteni. Tanúsítja ezt az a tény is, hogy adalaki, vérmezői és budavári bevetéseik során majd 600 főt vesztek.

Bajokat okozott a nyílaskeresztes párt felfegyverzett pártszolgálatosainak front mögötti viselkedése is. Ezek napjaikat rablással és gyilkosságokkal töltötték. „A körülférő óta a hungarista párt és a honvédség közötti viszony napról-napra romlik, annak ellenére, hogy a párt itteni felelős vezetői, velem a legnagyobb egyetértésben, minden lehetőséget megtesznek a honvédséggel szemben megnyilvánuló túlkapások megszüntetésére” — táviratozta január közepén a magyar fővezérségnek Hindy altábornagy.

Január 25-én a budai Vár „Horthy-pincéjében” székelő német parancsnokság is azt hitte, hogy elkövetkezett a felmentés nagy órája. Gille SS-tábornok páncélosai rohamosan közeledtek Ercsi irányából Kelenföld felé.

Gille erőfeszítései azonban most is hiábavalóknak bizonyultak. A megerősített IV. SS páncélos hadtest éle Kelenföldről 18 kilométerre megrekedt a szovjet elhárítás tüzeiben. Azután visszavonulásra kényszerült. Pfeffer von Wildenbruch megmaradt páncélos hadosztályát a Gellért-hegy nyugati tövében gyülekeztette, hogy utat vágjon Gille felé, és az így keletkezett folyosón csapataival kitörjön. Hiába. Hitler most sem adott engedélyt a kitörésre. Ehelyett Berlin kitartásra buzdította a helyőrséget, és 1945. január 29-én „a harci kedv emelésére” külön ételmezés-szállítmányt ígért légi úton. „Pedig egy sikeres kitörésre január 18-át követő napokban volt az utolsó lehetőség” — írta a szerzőhöz intézett levelében Pfeffer von Wildenbruch. „Az utolsó Duna-hidak felrobbantásával a rám bízott katonai feladatot végrehajtottam, és azt a politikai feladatot is teljesítettem, hogy egy szövetséges állam fővárosát megvédjem, ne engedjem harc nélkül az ellenség kezére. Hogy — bízva a többször is kilátásba

helyezett felmentésben — kitartottunk, az nem utolsósorban annak az ötezer sebesültnek az érdekében történt, akik a Vár kazamatáiban életbenmaradásukban reménykedtek."

Február első hetében már a legutolsó katona előtt sem volt titok, hogy a budai Vár végóráit éli. A szovjet tényeres következtében a német-magyar helyőrség már csak a Várat és a Gellért-hegyet tartotta birtokában. S amikor a Citadella is elesett, s onnét a szovjet lövegek közvetlen sorozatokkal pusztították a Várat, Pfeffer von Wildenbruch végre cselekvésre szánta el magát:

„1945. február 11-én délelőtt 11 órakor közöltem a hadosztályok vezérkari tisztjeivel — írja —, hogy a Várból való kitörés este 20 órakor fog megtörténni. Kötelességükké tettem, hogy ezt a hírt egyelőre csak hadosztályparancsnokaikkal közöljem. Azok 16 órakor utasítsák ezred-parancsnokaikat, a csapatok a hírről azonban csak közvetlenül a kitörés előtt értesülhetnek. Így a titoktartást és az oroszoknak szánt meglepetést biztosítottam. . . Röviddel a kitörés előtt az Armeegruppe Balck-ot és a berlini OKW-t rádiótelegram útján értesítettem, hogy: Lőszerünk kifogyott. Élelmiszerünket felhasználjuk. További budai kitartásunk csak a feltétel nélküli megadást vagy a védők lemeszárlását eredményezné. Mind a kettőt elvetem. Ezért csapataimmal elhagyom Budát, és további operációimhoz egy új bázist keresek. Aláírás: a IX. SS hegyi hadtest vezénylő tábornoka."

Pfeffer von Wildenbruch ezekután megvárta, míg üzenetét feljebbvalói nyugtázták, majd intézkedett, hogy az összes rádió adó-vevő készülékeket használhatatlanná tegyék. Így vette elejét annak, hogy Hitler rádió útján megtiltsa szándékának végrehajtását.

A BUDAI VÁR ELESIK

A Várból való kitörés 1945. február 11-én pontosan 20 órakor kezdődött. 20-22 000 német, több ezer magyar honvéd, pártszolgálatos és azok családjai, puskával vagy géppisztollyal felfegyverkezve, sűrű sorokban vonultak le az Ostrom utcán a Széna térre. A kitörők előtt kihirdették, hogy a „felmentő sereg” áttörte a szovjet ostromgyűrűt és Budakeszi közelében áll. Csak pár kilométert kell megtenniük. Felsorakoztak a könnyebb sebesültek is. A Széna téri ostromzáron a kitörők egy lendülettel át is jutottak, az Olasz fasoron túlra azonban már kevesen értek. A szovjet aknavetők és sorozatvetők, amelyek jó előre belőtték magukat, szünet nélkül tüzeltek. Az oroszok a kitörés idejéről előre értesültek!

Egész éjjel tartott az egyenlőtlen küzdelem, és hajnalra a szó szoros értelmében temetővé változott az egykori árnyas, virágos fasor. A kitépett fák és égő házak között katonák, civilek, asszonyok, gyerekek hullái hevertek. Csak 785 német, többségük a „Feldherrnhalle” hadosztályhoz tartozott, érte el a német állásokat. A többiek fogságba kerültek, vagy életükkel fizettek a könnyelműen előkészített kitörésért.

Nem tudott megmenekülni Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornok és törzskara sem. Ők külön utat választottak, nem tartottak a kitörőkkel. A német tábornoknak még időben tudomására jutott, hogy a Vár kazamatáiból egy földalatti alagút vezet egészen az Ördögárokig, ahonnan a szovjet védelem hátába kerülve, el lehet jutni a budai erdőkbe. A tábornok tehát szűkebb környezetével szép csendesen leereszkedett az alagútba. De útjukat nem kísérte szerencse. Az oroszok valamilyen módon tudomást szereztek erről az „ürgelyuk”-ról, és az Ördögároknál puskatűzzel fogadták őket. Dörner SS-őrnagy több tucat katonával rögtön elesett, míg a többiek, köztük Hindy tábornok törzskarával és feleségével együtt, egy napi bolyongás után megadásra kényszerültek.

Budapest eleste után Szálasi a még kezén maradt országrészben állami gyászt rendelt el. Hindy altábornagyot és törzskarát távollétükben soron kívül előléptették, és magas kitüntetésekkel halmozták el. Pfeffer von Wildenbruchról sem feledkeztek meg az illetékesek a német vezéri főhadiszálláson. Miként Paulus vezértábornagy Sztálingrádnál, ő is egy rendfokozattal előlépett, és a már meglévő lovagkeresztjéhez a tölgyfalombot is megkapta.

A majd két hónapos kemény budapesti harcok eredményének mérlegét a „Reich” 1945 április 1-i vezércikke így fogalmazta meg:

„Vajon teljesítette-e Budapest stratégiai feladatát vagy a város védelme végső soron hiábavalónak bizonyult? A válasz nem kétséges. Budapesten Bécset védtük... Szükséges volt az ellenséges erőket Budapestenél lekötöni és szétverni, hogy ezek az erők a szovjet további előretörésénél hiányozzanak, és mi is időt nyerjünk egy új ellenállási vonal kiépítésére, illetve stabilizálására...”

Moszkva Budapest elfoglalását 324 ágyú 24 lövésével és Malinovszkij tábornagy köszöntésével ünnepelte. Az ünneplés azonban nem feledtette, hogy Budapest ostroma csapatainak nyugatra való előretörését 50 nappal késleltette. A 2. és 3. Ukrán Front katonái még messze voltak Németországtól, amikor Zsukov és Rokosovszkij hadseregei már mélyen benyomultak Brandenburgba és Kelet-Pomerániába, sőt páncélos ékeik Berlint fenyegették. (Pfeffer von Wildenbruch elmondta, hogy amikor foglyul ejtése után Malinovszkij elé vezették, a tábornagy mérgesen rákiáltott: „Ha a fejével nem kellene elszámolnom, annak örülnék a legjobban, ha magát a budai Vár főtérén akaszthatnám föl”.)

Gondot okozott a győzőknek a magyar hadifoglyok alacsony létszáma is. Malinovszkij és Tolbucsin az ostrom alatt csapataik kudarcát, illetve a hadműveletek lassúságát a védők nagy számával indokolták. 180-200 000 főnyi hadseregről tettek jelentést, jöllehet a német-magyar helyőrség létszáma csak mintegy 70 000 volt. Malinovszkij jelentése 49 000 ellenséges

halottról és 110 000 hadifogolyról szólt. Ezt az adatot Sztálin 1945. február 13-i napiparancsába is átvette. Mivel azonban Malinovszkijnek ezt a nagyszámú fogolysereget a moszkvai vezérkar illetékes osztályának át is kellett adnia, a tábornagy szorult helyzetében úgy segített magán, hogy Budapesten utcai razziákon, a polgári lakosság köréből szedette össze a hiányzó foglyokat. Félzsászzerre tehető azoknak a budapesti polgároknak a száma, akiket a szovjet katonák, legtöbbször csak egy szál ruhában, „malenki robot” jelszóval Gödöllőre, onnan meg az országhatáron túlra szállítottak. Sokan csak hosszú évek múltán térhettek vissza hazájukba.

Budapest, amelynek csaknem két hónapig szabad volt „falai előtt ellenséges erőket lekötni” és „Bécs védelmének előbástyájaként” szerepelnie — 19 718 polgári halotton kívül 32 753 lakóház, többszáz középület, a város közüzemeinek s nem utolsósorban világhírű hidjainak pusztulását siratta. A kiégett királyi Vár kupoláján már vörös lobogót lengetett a szél, az ország nyugati felében azonban tovább dúlt a szovjet-német háború. A harc április 4-éig tartott. Ekkor szorította ki végleg a Vörös Hadsereg két ukrán hadseregcsoportja a Heeresgruppe Süd megtizedelt egységeit Magyarországról.

SZEMÉLYES ÉSZREVÉTEL

Szükséges volt-e katonai szempontból a magyar főváros védelme? Ha a várost „erődde” is nyilvánították, miért nem lehetett előbb feladni és a helyőrség időben való kitörésével Sztálingrád sorsától megkímélni?

A válasz nem olyan egyszerű. Budapest védelmével Hitler kétségtelenül elérte, hogy a „Festung Budapest” ötven napon át nem kevesebb mint „20 szovjet hadosztályt, több nehéz fegyverzetű magasabb egységet és majd 1000 repülő” (A Heeresgruppe Süd parancsnokságának 1945. febr. 12-i jelentéséből) kötött le. Ezek az erők hiányoztak Malinovszkij és Tolbuchin további operációinál, és késleltették az ausztriai és dél-németországi előrenyomulást.

A két fő hadviselő nem volt tekintettel a városra, a polgári lakosságra és Budapest műemlékeire. A németek is és az oroszok is „indifferens hadszíntéren” érezték magukat a magyar fővárosban. E szerint is viselkedtek. Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornok a magyar katonai vezetők akarata ellenére — gondolkodás nélkül, az utolsó híd-ívig felrobbantotta a híres Duna-hidakat. Malinovszkij pedig már Buda eleste és az általános kapituláció után tűz alá vette a királyi Várat. E barbár tettét legfeljebb az magyarázza, hogy a Vörös Hadsereg — miként a Szovjetunió Legfelső Tanácsának 1945. június 6-i rendelete és érme tanúsítja — Budapestet *hivatalosan* is „meghódította” és nem — mint Varsót, Prágát vagy Belgrádot — „felszabadította”.

Időnyerésen és tekintélyi okokon kívül semmi sem indokolta, hogy a németek Budapestet kíméletlenül feláldozták. Kétségtelen, hogy e szempontok totális háborúban nem hanyagolhatók el. Ha azonban meggondoljuk, hogy a németek egy másik szövetséges ország fővárosát, Rómát, különleges politikai és katonai helyzete ellenére, a Tiberis-hidak felrobbantása nélkül feladták, vagy Bécsét rövid hét napos harc után kiűritették, csak arra a következtetésre jutunk, hogy Hitler mértéktelenül és szükségtelenül használta ki céljaira Budapestet. Ebben a Szálasi-kormány támogatta, bizonyosságul annak, hogy a „nemzetvezető”-nek fontosabb volt Hitler ügye, mint a nemzet érdeke.

Budapest védelméhez magyar nemzeti érdekek nem fűződtek. A háborút viszont magyar földön és Európában meghosszabbította.

JEGYZETEK

A fenti tanulmány terjedelmére való tekintettel a részletes jegyzetek közlésétől el kell tekintenem. Néhány fontosabb munkát és okmányt azonban meg kell említenem.

A munka elsősorban a Heeresgruppe Süd okmánytárára és több volt német tábornokkal folytatott személyes beszélgetésekre, levelezésekre támaszkodik. A könyvalakban megjelent visszaemlékezések között Hans Friessner: „Verratene Schlachten, Die Tragödie der deutschen Wehrmacht in Rumänien und Ungarn”, Hamburg, 1956, című munkáját használtam, továbbá a különböző német hadosztályok emlékkönyveit, amelyek különösen a Budapest előterében lefolyt csatákkal foglalkoznak.

Szovjet részről sem jelent még meg önálló tanulmány a fenti témáról. Egyes résztanulmányok, mint Malachov, M. M.: „Ot Balatona do Veny”, Moszkva, 1959, vagy Tarasov, S. P.: „Voj v ozera Balaton”, Moszkva, 1959, segítettek munkámban. Alapvető műként szerepeltek továbbá Shilin, P. A.: „Die wichtigsten Operationen des Grossen Vaterlandischen Krieges 1941-1945” (Ost)Berlin, 1958, és az „Istorija velikoj otecstvennoj vojny Sovjetskogo Sojuza 1941-1945”, Moszkva, 1962, című munka IV. kötete. Továbbá számos szovjet személy visszaemlékezései a magyarországi harcokról, amelyek budapesti lapokban jelentek meg.

Magyar anyagként és forrásként jó szolgálatot tettek a „Hadak Útján” című müncheni lap különböző hadtörténeti tanulmányai, a budapesti „Hadtörténeti Közlemények” cikkei, továbbá személyes kapcsolatok volt katonákkal.

Budapest 1944/45-ös ostromának részletes történetét, térképekkel, fotókkal, okmánytárral és bibliográfiával német nyelven „Der Kampf um Budapest 1944/45” címen, jelen sorok írójának tollából, a Münchener Magyar Intézet jelenteti meg a közeljövőben.

HIGHLIGHTS FROM THE 20th CENTURY HUNGARIAN PRESS IN THE WEST

In this column we selected a couple of writings that highlight the very central role the city of Budapest played not only in the history but in the history of whole Europe. This city thanks its vital importance mainly due to its unique geographical position: it is the natural heart of the whole Carpathian-Basin and as such of the whole Central Europe.

The selection contains the following articles:

- TELEKI, Géza : The Politico-geographical Position of Budapest
- HORVÁTH, Árpád : Hungarian Historical Consciousness between East and West
- BOGYAY, Tamás : The Hungarians as the « Bulwark of the West »
- SZAKÁLY, Ferenc : Buda Expugnata Ac Liberata
- MATUZ, József : Recapture of Buda— from a Turkish Point of View
- GOSZTONY, Péter : The Siege of Budapest 1944/45

